Memoari sa Balkana
(1858 - 1878.)

NAPISAO

MARTIN GJURGJEVIĆ

POLITIČKI PRISTAV I. RAZREDA u m.

"Privatna literatura" Martina Gjurgjevića

Martin Đurđević, umirovljeni "politički pristav I razreda", obuhvatio je svojim sjećanjima razdoblje od dvadeset godina, od 1858. do 1878, koje je uglavnom proveo u osmanskoj upravnoj službi. Sam je autor to vrijeme, na jednoj strani, omeđio bitkom kod Grahova, u kojoj su Crnogorci 13. maja 1858. porazili osmanske snage, a na drugoj, okupacijom Bosne i Hercegovine u ljeto i jesen 1878. U tom razdoblju Đurđević je službovao u osmanskom međunarodnom telegrafskom uredu u Mostaru, Sarajevu, Prištini i Bosanskom Brodu. Kada je 1875. u istočnoj Hercegovini i Bosanskoj Krajini izbio seljački ustanak, Đurđević se iz Bosanskog sklonio u Slavonski Brod. Odatle je otišao u Zagreb, a zatim preko Dubrovnika u Crnu Goru, gdje se stavio na raspolaganje knezu Nikoli, u očekivanju da će Hercegovina kao njegova uža domovina pripasti Crnoj Gori. Kada je postalo jasno da će se Crna Gora morati zadovoljiti jedino dobitkom dijela istočne Hercegovine, tojest Nikšića (8. septembra 1877), a da će BiH pripasti Austro-Ugarskoj, Đurđević je otišao u Mostar, gdje je u francuskom vicekonzulatu dočekao ulazak okupacionih četa sa generalom Stevanom Jovanovićem na čelu.

Martin Đurđević je rođen u Doljanima, na krajnjoj južnoj tačci Bosne i Hercegovine. Školovao se u Dubrovniku, gdje je završio "jezuitsku gimnaziju na talijanskom jeziku". Za činovničku je službu stasao desetak godina, pošto je carskim reskriptom (Hatt-i Humayun-om) 18. februara 1856. proklamirana, među

ostalim, puna jednakost svih osmanskih podanika bez obzira na vjeroispovijest. Ovaj sultanov akt bio je dio preliminarija Pariskom kongresu i Pariskom ugovoru od 30. marta 1856, kojim je likvidiran Krimski rat. Na tom je kongresu Turska primljena u članstvo "Koncerta" Evrope, kao jedne neskladne veze evropskih sila. Nakon toga, osmanska država je počela primati u upravnu i diplomatsku službu svoje školovane kršćanske podanike slavenskog, albanskog i grčkog porijekla i jezika.

Đurđević je plastično opisao tursko-balkanski činovnički i evropski konzularni svijet koji je sretao i sa kojim se družio tokom službovanja i boravka u Bosni, na Kosovu i u Crnoj Gori. Uz sve to, on donosi dosta podataka o običajima i vjerskim odnosima, posebno na Kosovu i u Makedoniji. Autora posebno zanimaju razne hercegovačke, crnogorske i dalmatinske četovođe i tadašnji ratni običaji, koje je detaljno opisao na primjeru bitke na Vučijem Dolu kod Bileće, 28. jula 1876. Pored toga, Đurđevićevi "Memoari" sadrže druge različite podatke, političkog, vojno-historijskog i etnografskog karaktera iz posljednjih 20 godina osmanske vladavine u Bosni, posebno u vrijeme ustanka i istočne krize 1875-1878. Jednom riječju, Đurđevićeva svjedočenja i pričanja popunjavaju značajnu prazninu u inače oskudnoj bosanskoj memoarskoj literaturi tog vremena.

Đurđevićev stil je prilično grub i literarno neizgrađen. Njegovo pričanje teče jednolično i obiluje izravnim naturalističkim opisima različitih događaja kojima je bio očevidac ili je o njima od drugih slušao. Gledano strogo literarno, Đurđevićevi "Memoari" su slaba knjiga, ali ipak vrlo zanimljiva lektira. On je očigledno u njeno pisanje uložio veliki trud. Knjiga iskreno dolazi iz njegove duše. Autor sam kaže, da se pri pisanju "mnogo duševno naprezao". Dok je pisao, on je usmeno "pripovijedao pojedine odlomke", što je

"svuda" nalazilo "povoljan sud" u njegovom "slušateljstvu". U tom smislu, Đurđeviću je, kao i svakom čovjeku, kako je to rekao Aldous Huxley, vlastita memorija "njegova privatna literatura". Ta je Đurđevićeva "privatna literatura" vrijedna općeg interesa, posebno s obzirom na oskudicu memoarske građe kao relevantnog historijskog izvora za vrijeme u kojem je on živio i o kojem iskazuje svoje svjedočenje i viđenje.

Sarajevo, 22. decembar 1996.

Prof. dr Mustafa Imamović

Predgovor

U "Pozivu na pretplatu" istaknuo sam jasno uzrok, s kojeg sam se dao na ovaj posao. I evo ga već gotova! Mnogo sam se oko ovoga duševno naprezao, jer mi je ovaj posao upregao u službu memoriju, da mi predoči i životom zadahne davne događaje i utiske iz razdoblja od 1858-1878. godine, kada sam bio gjakom, pa kasnije služio pod turskom i austro-ugarskom upravom, ali sam ipak u interesu istine gledao ovaj zadatak riješiti što savjesnije, da u okvir ovoga maloga dijela ugje sve što je vrijedno općeg interesa. Ako ovi memoari u pismu steku onakav povoljan sud kod cijenjenog čitateljstva, kakov su nalazili svuda u slušateljstvu, kad sam pripovijedao pojedine odlomke, ne ću trebati bolje nagrade za ovaj trud. U to ime kličem: "Mila knjigo, idi u bijeli svijet, širi slavu našoj nedavnoj prošlosti u borbi za život i vjeru i domovinu, što je toliko puta bila natopljena krvlju naših djedova". Ne ogriješimo se o časnu uspomenu naših starih, jer pjesnik pjeva:

"Rod bo samo, koji mrtve štuje,
Na prošlosti budućnost si snuje".

Na koncu toplo zahvaljujem g. dru. J. Dujmušiću, što mi je djelo uredio u jezikoslovnom pogledu i vodio korekturu, pa tako omogućio, da se ovo djelo izda brže, nego li bi inače bilo moguće.

Pisac.

I. poglavlje.

(Dubrovnik. - Turska vojska i strane ratne lagije u luci Gružu. - Boj na Grahovu. -Bašibozuci.)

Rodno mi je mjesto u Hercegovini Doljani, kotar stolački. Jer tu nije bilo osnovne škole, moj me dobri otac dade na nauke u Dubrovnik, hrvatsku Atenu. Tu sam boravio od god. 1854-1866. i kroz to sam vrijeme svršio osnovnu školu i jezuitsku gimnaziju na talijanskom jeziku. Tako sam imao priliku svojim očima vidjeti silnu tursku vojsku, a i mnoge strane pomorske vojnike, sve to god. 1858. Bilo je to ovako:

U proljeću one godine pojavi se pred Gružom do 80 turskih ratnih lagja, a u njima do 30.000 oružana vojnika, sve jedan uz drugog na lagji ko zrno do zrna u šipu. Ova se vojska iskrca u Gružu i utabori na Poljicu, gdje je bilo vježbalište carske vojske kao i danas Turska je doduše imala svoje dvije luke na obali Jadranskoga mora: Klek i Sutorinu, da u njima iskrca vojsku za ratne operacije po Hercegovini ili Crnoj-gori, ali je vazda morala od Austrije iskati dopuštenje za taj posao. No ovaj put bijaše Austriji draže, da se sva vojska iskrca u Gružu, i to po svoj prilici s toga, da bi i strane ratne lagje mogle bar donekle pratiti kretanje turske vojske prema Hercegovini i Crnoj-gori. Valja napomenuti, da je osim nekih austrijskih ratnih lagja bilo tu u gružu i drugih i to: po dvije engleske, ruske, talijanske i francuske. I sad se najbolje sjećam francuske lagje "Algeziras" i njezinih pomorskih vojnika, crnaca iz Alžira. Na ovu sam lagju češće išao, jer su me zanimali ti crnci i u opće pomorska ratna uredba, koliko sam kao dječak od

dvanaest godina mogao uživati u toj ratnoj tehnici. Ti su crnci imali svoju glazbu, pa bi često svirali i proizvagjali narodne plesove, a Evropljani bi ih gledali s tolikim zanimanjem, s kojim i danas prate crnačke majstorluke u evropskim gradovima: Beču, Parizu i drugdje. Da li su ti crnci ostavili koju živu uspomenu u Dubrovniku kao ono Ašanti pred nekoliko godina u Beču, ne znam. Bog im, duša im! Nego ova obilna vojska stranih ratnih brodova i ona turska, što je neko vrijeme boravila u Gružu, dobro je bila došla susjedima Dubrovčanima: pazar svake ruke išao, da ne može bolje, jer je asker u ratno doba pun para, a misleći, da mu je glava osugjena na skoru smrt od topovskog zrna ili gromke puške ili ljutog handžara, na pola zdvojan vojnik traži utjehe u alkoholu i svakojakoj razuzdanosti. S toga je tu bilo raznih prizora veselih, bučnih, a koji put i opasnih, te je redarstvo imalo pune ruke posla, da uzdrži red i mir tako malenom mjestu, a izmegju tako puno vojnika i gragjana. Osobito se pak dobro sjećam 15. augusta, kad su francuzi slavili imendan carice Marije Eugenije. Državna je to bila slava, a od tri dana. U tu su svrhu francuski mornari bili pozvani na slavu vojnike stranih vlasti; veselili su se ko vojnici i to većinom momci, a puna džepa i mnogi sluteć, da mu je to zadnji užitak. Po Dubrovniku je bilo pijanih vojnika svake vrste i narodnosti; mnogi bi se izvalili, te ne bi mogli dalje. Na to bi kasnije došla kola s vojnicima, pokupili bi po raznim budžacima i uskim ulicama svoje kolege, pa ih odnijeli u Gruž i tu predali lagji, kojoj je pripadao koji vojnik. Nego da se vratimo na onu veliku tursku vojsku od 30.000.

Poznato je, da je Crnagora do 1878. bila kud i kamo manja nego li iza te godine, a uz to ono tlo bilo vrlo krševito. Kad bi uz ta dva zla nadošla još suša, eto ti sveopće oskudice ili - jasnije da kažem - u neku ruku gladi i po ljude i po stoku, pa druge zarade nije bilo u tih gorskih stanara, nego za pušku i nož, te hajde preko crnogorske granice u susjednu

Hercegovinu i plijeni, što možeš i što ne možeš. U Hercegovini su trpjeli najviše kotari Pive, Gacka, Bileća i Korjenići trebinjskog kotara. Bilo je slučajeva, da su te hajdučke čete kao pakleni dusi u ljudskom kipu dopirali i do neretvanske doline harajuć i ubijajuć ko kuga, kad hara i tamani sve, u čem nagje ljudskog života.

Ovakve bi čete najradije tražile bogate stočare, pa kad bi se Crnogorci kod njih najeli i napili pod domaću, tada bi u ime djelotvorne zahvalnosti tim stočarima oteli po mogućnosti i koju stotinu ovaca, krava i koza. Radi toga bi se naravno digla žeta u Hercegovini na te Crnogorce, pa hajde za njima u potjeru, da se spasi blago, pa bi koji put i bilo sreće, a koji put ode i blago i još možda nečija nevina glava, jer bi te čete megjusobno puškarale, pa po čijoj glavi bilo da bilo.

Već iz toga svako vidi vrlo jasno, da turski korduni pogranične straže nisu bili kadri držati mir na granici ovih ratobornih gorštaka. Zato je Turska često puta slala vojsku na Crnugoru, da je pokori, i paše su dolazile čak na Cetinje, ali opet sve uzalud. Tako je i ovaj put to pogranično hajdukovanje i čarkanje bilo uzrokom, te Turska posla na Crnugoru dosta veliku vojsku od 30.000. Na čelu te velike vojske bijaše Omer-paša Latas, rodom Ličanin, a austrijski bjegunac iz austrijske vojske sa šaržom kadeta. No on je bio samo doveo vojsku u Dubrovnik, odnosno Gruž. S njim je bilo još i drugih paša i generala. Dubrovačko je redarstvo znalo dobro, da je Omer-paša austrijski bjegunac, te da bi ga zbog toga trebalo zatvoriti po zakonu, ali ne smjede to učiniti na svoju, već upita Beč, šta će raditi. No Beč naredi, da se tri dana čini parada u počast Omer-paši. Tako je i bilo; to sam gledao svojim očima.

Turska je vojska išla malo po malo iz Gruža u Trebinje i konačno se utabori na Grahovcu, a Crnogorci proti njima u Grahovu pod vodstvom kneza Danila i brata mu Mirka. Od svih junaka iz Hercegovine, koji su bili došli u pomoć

Crnogorcima, najviše se je tu istaknuo Luka Vukalović, glavna ličnost u drugom eposu "Osvetnika" našega slavnog pjesnika fra Grge Martića. Turci se pod vodstvom Kadri-paše sukobiše dva puta s Crnogorcima: dne 29. aprila i 1. maja ove iste godine 1858., no bez koristi; pače još lješinama potaracaše bojno polje Grahovo i mnogi još odnese na tijelu teških znakova o nedaći toga žestokoga boja. I Crnogorci ostaviše na toj krvavoj areni lijep broj svojih junaka, ali bar tom junačkom krvlju izvojštiše sjajnu pobjedu nad kud i kamo jačim protivnikom. Ona mala crkvica, što je podignuta na Grahovu na spomen pokojnim junacima, braniteljima i vjere i slobode i domovine, ostat će kao vidljivo svjedočanstvo tog crnogorskog junaštva, doklegod bude zadnjeg kamena od te priproste crkvice, što je podignuta god. 1864.

Nego na ovom mjestu valja nešto spomenuti, što karakteriše Crnogorce kao lukave borce.

Vojskom je, kako sam već spomenuo, zapovijedao sam knez Danilo, a nije imao više od 5.000 borilaca. Stoga je manevrirao po brdima okolo Grahova, pa bi udesio, da bi to 5.000 vojnika prošlo u raznovrsnom odijelu pet do šest puta na dan. Turci nijesu bili shvatili te lukavštine, te su motreći Crnogorce dalekozorom, gdje idu jedni iza drugih, doista mislili, da su to razni crnogorski odjeli i da može biti crnogorske vojske oko 30.000 kao i u njih. Znajući pak Turci, kakvi su junaci Crnogorci i kako su strašni, osobito kao dogju do ljutog handžara, ne smjedoše boja zametnuti, već su se držali u defanzivi. Uz tu varku (sa crnogorske strane) odluči knez Danilo još nešto nepovoljno po Turke, na ime noću na njih navaliti, da Turci ne mognu vidjeti, koliko zbilja ima njihovih protivnika. Kad su dakle Turci bili na počinku, eto ti u noći crnogorske kao paklenske čete, poubijaše puškama i topovima, a što su živo bili zatekli, iznakaziše odrezav nos i uši govoreći: "Ako nam se ikad povratite u Crnugoru, poznat ćemo vas po

ovome biljegu, pa ćemo vam onda i glavu odsjeći".

Tako se žalosno po Turke svrši ona bitka na Grahovu, a Crnagora još otkinu od Turske Grahovo s Korjenićem za vazda. Kadri-paša i mnogi turski dostojanstvenici ostaviše kosti na tom bojnom polju.

One godine za školskih praznika ja odoh kući u Hercegovinu. O praznicima sam najmilije provodio vrijeme loveć golubove, grlice i druge ptice po doljanskom i dračevskom polju. Jednog dana loveći stadoh kod bistrog i hladnog vrutka "Studenog vrela" kod doljanske crkve. U to doba prolaziše kraj mene nekoliko stotina tužnih ranjenika i bolesnika na konjima, gotovo svi ogrnuti crnim kabanicama, a glave im omotane bijelim krpama. Upitah nekoje; "Šta vam je?" -a oni odgovoriše: "Karadag kesmiš buruni, kesmiš-kulagi." "Crnogorac odrezao nos, odrezao uho." I tako projašiše jadnici put Kleka, gdje ih poslije dva dana ukrcaše na turske lagje i odvezoše put istoka u domovinu.

Kad se ova vojna tako nesretno završi, Turska pomisli, da ove jade treba sasvim drugačije liječiti. S toga sakupi 5.000 dobrovoljaca raznih narodnosti svoga carstva iz balkanskih krajeva i svakovrsne vjere iz Epira i Macedonije, a to sve po izboru junaka u svome narodnom odijelu i pod narodnim oružjem, pa ih razmjesti po raznim tačkama crnogorske granice pod glavnim zapovjedništvom Dedage Čengića, sina glasovitog Smailage. Vigjao sam razne odjele toga bašibozuka u raznolikom odijelu. Jedni su imali arnautske fistane, drugi dolame makedonske, a Bošnjaci su voljeli crvene čakšire sa fermenom i čepkenima. Tada je Lazar Sočica bio kod Dedage Čengića obljubljen juzbaša (kapetan). I zapovjednici su nosili raznolike haljine prema običaju svog zavičaja; samo su prosti bašibozuci nosili opanke, a časnici kao konjanici imali su crvene čizme s kalčinama, nešto bolje fermene i čepkene izvezene zlatom. Osim toga su časnici nosili s lijeve strane sablju i kubure

za pasom, a obični su vojnici uz dugački dževhedar (pušku) imali za pasom jatagan i po dvije kubure. Ovi su bašibozuci imali dobru plaću i uz to dobivali brašna i bravetine. Na taj način ih je morala turska uprava uza se držati, jer su ovakvi vojnici pod plaću lako mogli prebjeći na crnogorsku stranu, ako bi im se učinila veća nepravda.

No ni ova bašibozučka uredba nije valjala po tursku, jer se ovi bašibozuci izrodiše u prave razbojnike: strah i trepet zadavali su svuda, gdje bi se našli, i uistinu činili razne zulume. S toga nakon 5 godina raspusti Turska ove bašibozuke, pa na granicu postavi redovite kordunaše. Uz to pogradi kule i utvrdi Dugu i Nikšić, što je bolje mogla. Duga je ono dugačko ždrijelo, kojim se ide od Gacke do Nikšića. Bila je obrasla gustom i visokom šumom, tako da bi u njoj jedna mala četa mogla suzbiti, pače uništiti veliki odio vojske. Kad Turska raspusti Dedaginu vojsku, isječe svu šumu i potroši silne milijune novaca za utvrde, te se tako za neko vrijeme osigura mir na granici i opskrbljavanje Nikšića živežom i drugim ratnim stvarima. Nu megju tim su se opet čete hajdučke po planinama Gacka i Bileća oglašavale. Najčuveniji hajduk onog vremena bijaše Petko Kovačević. Petko je dosta turskih kuća porobio, ubio do 50 Turaka i ime svake svoje žrtve urezao na svome džehverdaru. Napokon uhvatiše Turci i njega sa sinom mu Stojanom i dovedoše u Mostar.

II. poglavlje.

(Mostar.- Smrtne kazne. -Hadžibegova kula. Strani konzuli. -Hajka na skakavce.)

God. 1866. svrših ja svoje nauke u Dubrovniku, pa se vratih u Hercegovinu i to u Mostar. Odmah drugi dan po svom dolasku čuh neko komešanje i govorkanje: "Eno odvedoše Petka Kovačevića, da ga objese!" Potrčah i ja, da vidim prvi put u svome životu, kako vješaju čovjeka, a bješe mi onda oko 19 godina. Plaho mi je kucalo srce, dok sam gledao taj strašni prizor. Nije lasno gledati takvi prizor mladiću nakon 10 godina života u jednom konviktu, gdje je učio, da se imade živjeti u miru Božjemu i da valja ljubiti svoga bližnjega kao sama sebe. Nasred mostarske Velike Tepe biše zabijena dva debela stupa u zemlju, a iznad njih pričvršćena odeblja soha. Sa sredine te sohe spušta se debeo konop po dnu namazan lojem i safunom, da se može sklizati. Takova su bila onda u nas vješala. Silna se svjetina bijaše sakupila na Tepi. Petko Kovačević prekrsti se i pomoli bogu, za tim skide kapu i zamoli zaptijanskog čauša, da je dade njegovu sinu Stojanu. Onda zavika Petko: "Junak sam živio i junak ću umrijeti, a Turcima sam dosta jada zadao. Hajde vješajte!" Sada zaptije popeše Petka na klupicu, natakoše mu konop na vrat, oturiše nogom klupu ispod nogu, a konop stegnuše. Petko se nije više ni makao.

Iza tog strašnog čina navali svjetina k vješalima, izotkida haljine Petka Kovačevića sve na komadiće i odnese. Ja upitah, za što to oni rade, a oni mi odgovoriše da komadić od haljine obješenoga donosi veliku sreću u lovu.

Petka Kovačevića nestade s ovog svijeta, a njegov sin

Stojan, ostade u kuli na mostarskom mostu i u teškim lancima s mnogo drugih hajduka. Dosta sam mu puta prolazeći preko mosta dobacio po koji groš, da kupi hljeba.

Nije bilo prošlo šest mjeseci, imali su pogubiti opet jednog zlikovca iz kotara Nevesinja. On je bio ubio svog agu, no uhvatiše ga i osudiše na smrt i to tako, da mu glavu odsijeku.

Pod mostarskim mostom, gdje Radobolja utječe u Neretvu, morala se je izvršiti ta smrtna kazna. Već dovedoše osugjenika. Ja opet dogjoh, da vidim taj prizor, a gledao sam ga s vrha mosta, jer mi je bilo mrsko odveć blizu stajati. Sputiše mu ruke i posadiše ga na zemlju klečeći. U to osugjenik pognuo glavu, a zaptija ga udari devet puta po šiji, dok mu je glavu odsjekao uz veliku uzrujanost i viku prisutne svjetine. Ovaj osugjenik bijaše takogjer istočno-pravoslavne vjere. Ovdje ću primijetiti, da je u Turaka, kad sijeku glave, bio ovaj običaj: ako je Turčin, metnu mu glavu pod pazuh; a ako je kršćanin, megju noge, no ako je osugjenik bio kakov ugledan Turčin, dali bi mu otrova u oči dana, kad bi valjalo izvršiti smrtnu kaznu, da ne pretrpi sramote pred svjetinom. Naravno protekcija svagdje vlada. Nekoliko godina kasnije vidjeh opet jednog hrišćanina iz kotara Lijevna obješena nasred Latinskog mosta u Sarajevu. Taj nesretnjak bijaše ubio na konaku kao gosta u svojoj kući jednog Turčina, trgovca marvom, koji se je vraćao s godišnjeg sajma iz Glamoča, i opljačkao mu svu gotovinu. Konja mu je bio takogjer ubio, te obje lješine s bisagama i haljinama u jednu jamu zatrpao, da se zagubi trag svemu. Ali i njega pronagjoše i osudiše na vješala. Vješali su ga zaptije na isti način kao i Petka Kovačevića, no ovoga su puta u formuli vješanja nešto nadodali: lešina je od jutra do mraka visjela, a zaptija desetak, koji su stražili, cijeli su se dan zabavljali tako, da su hvatali lješinu, što je visjela na dugom konopcu, za noge, pa bi je zavrtjeli, a konopac bi se najprvo zavijao, pa bi se onda sam odvijao

natrag, a lješina bi se sama vrtjela sad na lijevo, sad na desno. Ovdje valja dodati nešto općenito o tim kaznama. Nadležni bi sud izrekao osudu, da se ovaj ili onaj krivac imade usmrtiti (katl); ali kako, to nije bilo u osudi označeno. Ministarstvo bi pravde u Carigradu osudu potvrdilo ili zabacilo, a stvar je bila zaptijanskog zbora kao egzekutivnog organa izvršavati osudu, kako bi mu po volji bilo. Tada se je sudilo svakome većma po šerijatu nego li po kanunu. Kanun je bio nedavno izašao, pa se sudije nijesu bile još privikle na njega. Uz sudije su sjedili i prisjednici, ljudi iz naroda svake vjere; ali su ovi prisjednici gotovo svi bili analfabeti, pa su se na osude i odluke (mazbate) samo pritiskivali svoje muhure (pečate). Ista institucija traje još i danas u nas u Bosni i Hercegovini kod sudova i drugih vlasti, a prisjednici su i danas još većim dijelom analfabeti, pa nije ni čudo, ako ih je takovih bilo u ona stara vremena.

U turskim je zakonima vrijedio ovaj princip: glavu za glavu, oko za oko, ruku za ruku, nogu za nogu i t.d. - Privatni oštećenik, odnosno rodbina ubijenog, mogla je oprostiti ubojici smrtnu kaznu, naravno uz materijalnu odštetu. Kad bi koji zlikovac bio osugjen na smrt, vlast bi ponajprvo upitala najbližu rodbinu, bi li oprostila smrtnu kaznu osugjeniku i primila kakovu odštetu. Kad bi rodbina oprostila smrtnu kaznu uz neku odštetu, tada vlast ne bi izvršila smrtne kazne, nego bi osugjenika otpremila na doživotnu robiju. Mjesto robije za Bosnu i Hercegovinu bilo je Vidin u Dunavskom vilajetu. Bosna i Hercegovina preživjela je dosta burnih vremena za vladanja osmanlijskog gospodstva u više od 400 godina, pa nije čudo, ako su groblja u Vidinu prenapunjena kostima Bosanaca i Hercegovaca. Pošto se je Bugarska oslobodila, pušteni biše svi kažnjenici iz Vidina na slobodu, pa se mnogi Bošnjaci i Hercegovci, koji su još u životu bili, ispovraćaše svojim kućama.

Idući iz Mostara preko Hrasna u Klek nanese me put kraj Hadži-begove kule na Utovu. Utovo, ubavo seoce u

kršu, leži izmegju Popova i Žabe Velike. Žaba Velika je brdo dosta visoko, a naliči potpuno devi s dvije grbe. Na brežuljku više Utova, a na podnožju Žabe Velike, uzdiže se Hadžibegova kula, u okrug sazidana, dosta visoka i okružena raznim zgradama za stanovanje. Sve se to skupa pričinja kao mali viteški gradić, a dosta je majka u crno zavilo. To je bila residencija odmetnika Hadži-Derviš-bega Rizvanbegovića, brata malog cara hercegovačkoga, Ali-paše Rizvanbegovića, s nadjevkom Stočevića. Taj Hadži-beg bijaše sakupio okolo šest stotina dobrovoljaca, ponajviše kršćana Dalmatinaca, Hercegovaca i francuskih bjegunaca od Marmonta generala, koji je tada vladao Dalmacijom, a to sve ljudi zlikovaca onog vremena, sve s koca i konopca.

To je bila strašna četa; harala je, pljačkala i robila nemilice po Dalmaciji i Hercegovini i svukud, dokle je mogla dopirati. Hadži-beg je znao svoje najvjernije ljude i prijatelje iz Dalmacije do svog gradića domanuti, pa iz osvete, što mu ne bi darova donijeli, objesiti ili nabiti na kolac ili ubaciti u usijanu peć, neka u mukama izgore. Nije bio oženjen, nego je oskvrnjivao kršćanske djevojke i žene po miloj volji, te s toga mnogi prebjegoše u Dalmaciju. Poznavao sam nekoliko obitelji u Dubrovniku i nekim mjestima oko Stona, koje su od Hadži-begova zuluma morale svoju rogjenu grudu ostaviti. Kad bi koja djevojka ostala s Hadži-begom noseća, ovaj bi prisiljavao momke, da je uzmu za ženu. Momku nije bilo drugo: ili vjenčati ili na kolac ili u goruću peć. Umiranje na kocu bilo je strašnije nego na križu. Takav kolac bijaše dobro ulagjen, namazan lojem, debeo 15 cm, dug 2 i po metra i na vrhu dobro zaoštren. Ko bi bio osugjen, da ga nabiju na kolac i tu nagje groznu mučeničku smrt, u toga bi vješto uturili takav kolac na donji otvor, pa bi ga protisli izmegju crijeva i rebara, te bi kolac izbio kroz meso za vratom tako, da se ne bi (oštetio) ozlijedio drob i džigerica. Po tom bi zabili kolac u zemlju i čovjek bi po tri dana morao visjeti i živjeti na mukama, ako bi toliko mogao

trpjeti. U to bi vrijeme gavranovi i druge ptice dolazile na živu lješinu, trgale meso s kostiju i kljuvale u oči nesretnomu čovjeku. Za tih bi muka bijednik osjećao silnu žegju, no ne bi mu htjeli dati vode, samo da dulje pati, jer da bi se napio, prije bi se rastavio s ovim svijetom i lišio muka, koje je izmislila demonska duša.

Uz ovu strašnu smrt bijedne raje postajala je i smrt na čengelu. To je željezna oštra kuka, privezana za konopac. Ko bi bio osugjen na ovo mučilo, tomu bi zatakli čengel u rebro, pa bi ga objesili na stup ili o granu kakova debla, pa bi nesretnik visio tako dugo, dok ne bi izdahnuo i počela se lješina rastvarati, pa neugodnim vonjem na se namamila gavranove i druge ptice, što jedu takove organske ostatke.

No Hadži-begu nijesu bila dostatna ova mučila, već je izmišljao nove vrste muke. Tako je on znao narediti, da se skuči mladi hrast jakim konopcem sve do zemlje, pa bi dao privezati čovjeka za vrh hrasta uzicom oko vrata. Kad bi to bilo gotovo, sluge bi Hadži-begove odsjekle konopac naglo, te bi se hrast svom silom povratio u svoje prvašnje stanje povukav nesretnika u zrak tako jako, da bi glava odletjela na jednu, a truplo na drugu stranu. Tako bi čovjek iz zraka naglo pao na kamenje i tu se sav zdrobio, a dok bi bio u zraku, padala bi - kiša od mučeničke krvi! Pa da čovjek ne može biti najgora zvijer!

Hadži-beg je smatrao sav prijedjel od Krupe u Gabeli sve do Kleka svojim vlasništvom, te su mu svi morali plaćati danjak kao i sve agrarne daće. Imao je na kuli i jedan top. Ali mu taj top nije služio za obranu od neprijateljske strane, nego da gruvanjem i tutnjavom zastrašuje na daleko okolicu, te da se znade, da je Hadžibeg na Utovu još na životu.

Ali-paša Rizvanbegović uvidje najposlije, da su zulumi raji dodijali, pa domami na lijep način tog svoga brata Hadži-bega u Stolac i tu ga dade ubiti po svojim kavazima. Tako se jadna raja oslobodi velikog zulumčara.

Eno kule Hadži-begove i sada na Utovu s ostalim ruševinama; o njoj znade i sada sva okolica pripovijedati svakojake jade.

Ta se kula Hadži-begova može vidjeti iz željezničkog vlaka malo prije, nego se u stanicu "Utovo" uljegne idući iz Hrasna s desne strane, a stoji na brijegu. -

Upravo kad se vratih sa Kleka u Mostar, stiže iz Sarajeva valija Osman-Šarif-Paša, s pridjevkom Topal, sa četrdeset zaptijanskih konjanika, da obagje Hercegovinu. U ono doba bijahu u Mostaru tri konzulata: austrijanski, ruski i francuski. Austrijanski konzul bijaše Vasić, ruski Bezobrazoff, a francuski Moreau. Sva tri su me konzula tako bila zavoljela, da sam vazda mogao unići u njihove konzulate, a osobito se je za mene zanimao g. Moreau. Baš onog vremena bijaše pomorska bitka na Visu izmegju talijanskih i austrijanskih ratnih lagja, te smo čuli tutnjavu topova čak u Mostaru. U to dogje brzojavna vijest u francuski konzulat, da su Austrijanci poraženi i da su im lagje potopljene; ali malo kasnije stiže opet brzojav, da su Talijani poraženi i mornaricu izgubili. Ne bješe to drago francuskom konzulu, a poznato je, da su Italija i Francuska bile saveznice.

Jednog dana sjedijah kod g. Moreau-a za ručkom, kad kavaz najavi konsulu, da je došao valija Osman Šerif-Paša u pohode. Tom prigodom predstavi me konzul valiji veleć, da bi vlada imala uzimati u službu mlade ljude, koji su u inozemstvu učili moderne škole. Valija odgovori: "Vrlo dobro"! i odmah napisa brzojav u Carigrad, da me prime u službu. Iza nekoliko dana dogje od ministarstva odgovor, da mi se odmah dade služba i da si izaberem struku. -U Turskoj su bile dvije korespondencije brzojavne; jedna megjunarodna to jest za strane jezike sa uredovnim jezikom francuskim, a druga s čisto turskim. Ja izabrah brzojavnu megjunarodnu struku, a poglavar mi bijaše jedan Francuz, po imenu Bazin.

Pokojni biskup Kraljević, imao je u Mostaru jednu konfesionalnu školu, u kojoj su učenici učili takogjer turski jezik, a učitelj turskog jezika bijaše neki Jahja efendija, vrlo dobroćudan čovjek. Ja stadoh odmah učiti turski jezik počam od elif, be, te, se i t.d.: i pomoću Jahja-efendije naučih dosta turski, a u francuskom konzulatu opet brzo naučih francuski. Pošto se izvježbah u brzojavnoj službi, postadoh pravim činovnikom.

Tada bješe u Mostaru mutesarifom Našid-paša, koji je upravljao cijelom Hercegovinom. To je bio prijazan čovjek; kad bih god k njemu došao, ljubazno bi me primio.

One godine bijahu u Hercegovinu navalili skakavci jatimice kao oblaci. Harali su nemilice sve doline i usjeve kao u Africi. Znalo se je, da ti skakavci obično ne živu u Hercegovini, jer ih prije nije bilo, ali se ipak nije znalo, odakle su, tolika sila, doletjeli i pritisnuli Bišćepolje od Bune do Mostara. Našid-paša odredi hajku na skakavce, a na čelu hajke bijaše glavom taj paša. Malo i veliko, iz okolišnih sela i gragjani iz Mostara, bijahu se u rano jutro sakupili na Buni. Najprvo su bili iskopali jarke na više mjesta po Bišću, razapeli ponjave i ćilime po sohama i s gornju stranu jaraka, pa su onda počam od Bune gonili skakavce granjem pred sobom, od jarka do jarka sve do Mostara. Skakavci bi leteći udarili na ponjave i ćilime, te bi pali u jarke, a svijet bi prihvatio za lopate, te bi ih zemljom u jarcima zatrpao na tovare. Tako na sreću za dva dana uništiše skakavce; a dabome na polju su već bili učinili veliku štetu.

Godine 1867. bijaše u parizu univerzalna izložba. Sultan se Abdul-Aziz prvi put podiže sa 500 pratilaca iz Carigrada, da pohodi izložbu i neke evropske vladare. Ali na čiji je trošak on bio poduzeo tako veliko i skupo putovanje? Čujte! Svaki činovnik, bez ikakve razlike u čitavom carstvu, morao je jednu svoju mjesečnu plaću, a to mjeseca augusta 1867., caru pokloniti i na svoj trošak

svaki posebno poštom u Carigrad otpremiti. Tako i ja svojih 600 groša zavezah u poseban svežanj i otpremih u Carigrad. Ni danas još ne znam zašto je car putovao po Evropi na trošak svojih činovnika iz sve carevine, kad je mogao grabiti bez kontrole iz blagajna, koliko je god htio. Sigurno su onog vremena bile blagajne vazda prazne, pa se je na taj način pomagao, a jadni činovnici neka pušu u prazne dlane i prave dugove. Uostalom da su činovnici redovito primali plaću, ne bi bilo ni po jada. Poznato je, kako se u Turskoj plaćaju činovnici; sve po malo, a nikad konačnog obračuna. Pa tako se isto nijesu ni porez niti ostale daće redovito pobirale.

III. poglavlje

(Put u Sarajevo. -Uprava u Bosni i Hercegovini. Razno.)

U septembru 1867. bijah premješten u Sarajevo, te se spremah na put. U gosp. Moreau-a bila lovačka kuja lijepe pasmine, koja bijaše malo prije toga okotila 13-tero štenadi. G. Moreau natovari mi brigu na vrat, da ponesem valiji Osman-Šerif-paši dvoje štenadi i jedan veliki oleander u loncu. Onda nije bilo od Mostara do sarajeva ceste, pa sam bio na veliku muku udario jašući preko brda i planine Prenja sa još jednim tovarnim konjem, koji je nosio moju prtljagu, dva pašina šteneta i oleander. Prvi mi konak bijaše preko Porima na Zemljima, drugi za Lipetima u Borku. Pod lipetima vigjah mnogo grobova od onih, što su pali u bitki proti Omer-paši, kad su mu htjeli 1847. spriječiti dolazak u Hercegovinu. Treći konak bijaše Konjic, četvrti Pazarić, a peti Sarajevo.

Preda me izigje do Ilidže moj novi poglavar, g. Desiré Lachaise, s Grkom Georgesom Basiliadesom, koji je takogjer bio u megjunarodnom brzojavu. Došav u Sarajevo odjašim kod g. Lachaise-a. Ovaj gospodin bijaše odmakao u godinama, oženjen svojom zemljakinjom Francuskinjom, bez djece. Lachaise je bio prije računarski oficir u Algeriji, a kasnije u vojsci Bazinovoj na Savastopolu. On mi je često pričao razne razne epizode iz Krimskog rata. Nakon toga rata posvetio se megjunarodnom brzojavu, koji je onda istom bio uspostavljen na istoku. Sutradan odnesoh dvoje štenadi i oleander Osman-Šerif-paši s konzulovim pozdravom. Vrlo mu ugodni bijahu konzulovi darovi, a i

mene prijazno primi, po svojim agama podvori me kavom, limunatom i cigaretama. To bijaše povod, da sam kod valije stekao neku protekciju, te sam ga češće pohodio, a uz ramazanske postove išao sam mu često na iftar (večernji doručak nakon dnevnog posta).

Sad opet počeh učiti turski, za vremena izvan službe, pohagjao sam ruždiju, neku vrst srednje škole. Pohagjao sam i tekije (muslomanske samostane), da proučim i život derviša. Derviša imade raznih vrsta, a i oblače se raznoliko; oni ne imadu propisane nošnje kao kršćanski redovi. Svi nose dugačku džubu (mantiju) razne boje, kako koji hoće; svi nose bijele ćulahe visoke i turbane razne boje: bijele crne i zelene, prama vrsti šljedbe, kojoj pripadaju. Derviši nose crnu koru velikog indijanskog oraha, pa je pružaju, da im se novaca udijeli. Uz to nose neki sablju, neki koplje, a neki sjekiru u obliku polumjeseca i rog, u koji trube sazivajući duhove, pa onda gataju. Kad se sastanu u tekiji ili džamiji, pridruže im se i drugi muslomani, pa svi skupa hukću (uče ili pjevaju): Allah! Allah" ili: La-i-la-e-ilallah" (nema Boga nad Boga), sve dotle, dok im usta ne zapjene i dok ne padnu u nesvijest. Mene je zanimalo doći u dodir sa dervišima svih krajeva, a najviše s onima, koji su u bosnu dolazili iz dalekog istoka: iz Indijâ, iz Buhare, Turkestana, Perzije i Male Azije, iz Arabistana i t.d. -Megju njima vidio sam i Budista. Derviši s istočnih strana rekli su mi, da najvole Zebhur (Davidove psalame). Oni su ih pjevali plešući i svirajuć na trstene ili mjedene duduke (flaute). Najzanimivija mi je bila tekija sedmorice (Jedilerin tekesi) u Sarajevu, Bistrik-mahali, s istočne strane prema vojničkoj kasarni. U ovoj su tekiji ukopana sedmorica svetih šehida) a njihove kabure (grobovi) poredane su simetrično jedna uz drugu, zelenom čohom (svitom) prekrivene, a nad glavom usaknuti crni turbani. Pred svakom kaburom gori u kandilju zejtin (ulje maslinovo), koje se kupuje od milodara posjetnika, jerbo ova tekija

nema vakufa (legata) od kog bi se mogla izdržavati. O ovim se šehidima priča, da su sva sedmorica putovala iz Arapske preko Carigrada i došli u Sarajevo. U to isto doba bijaše pokradena carska hazna (blagajna) u Carigradu; sumnja pade na njih, za to ih stadoše tražiti i stigavši ih u Sarajevu posjekoše sve do jednoga. No na njihova se tjelesa spusti nur iz nebesa (svjetlost), te po tome poznadoše, da su bili nevini i dobri ljudi. Kasnije im uzdigoše tekiju, te im muslomani i danas dovu (molitvu) čine, ali im ne znadu imena.

Turska uprava u Bosni i Hercegovini bijaše onda organizovana kao i u ostalim vilajetima turske carevine, a bila je po prilici onakova, kao što je i danas kod nas; nu megju tim Turska nije imala akademički naobrazovanih sila, pa je sve to išlo traljavo. Upravni činovnici i oficiri bili su gotovo sve Osmanlije. Na čelu uprave stajaše valija. Vilajet (zemaljska vlada) imao je četiri odjela: politični s odjelnim predstojnikom - mektubčijom; financijalni s predstojnikom - defterdarom; pravosudni s predstojnikom hunkjam - mufetišom iz svećeničkog staleža; te računarski s predstojnikom muhasebedžijom. Carinska je uprava bila sasvim odijeljena i neovisna o vilajetu, a spadala je neposredno ministarstvu u Carigradu. Carinski ravnatelj (gjumruk ili resumat nazivi) imao je sjedište u Sarajevu. Resumatski viši činovnici bili su Osmanlije, a niži većim dijelom španjolski židovi. Resumatski činovnici stajali su dobro, a i trgovci su se dobro koristili, jerbo kontrola nije bila baš tako stroga. Roba, koja bi dolazila iz inozemstva, nije imala stalne tarife. Ako je jedan komad svile (čohe) imao 80 metara, procijenili bi ga 50 metara, a ako je vrijedio metar 50 groša, procijenili bi ga 30 groša, te su tako po tome uzoru rukovodili i svu ostalu robu. Dakako nije ni Carigrad ostao bez svoga udjela, jerbo su resumatski činovnici slali pune kese dukata velikašima u Carigrad, da se što dulje održe na svome masnome mjestu.

Vojska je bila onda kao i sada, uregjena po evropejskom uzoru. Turska je imala zborove (ordija) sa zapovjednikom - muširom divizije (frke) sa zapovjednikom - ferikom, brigada (liva) sa zapovjednikom liva-pašom, a sve dolje niže bilo je kao i u nas. Zapovjednik pukovnije (alaj) zvao se je miri-alaj, potpukovnik kajimekam (to jest vojnički, a kajimekam se zove i kotarski predstojnik) bataljuna (tabor) binjbaša, a imao je desnog i lijevog krilnog zapovjednika: Sag-i sol-kolagasi. Kapetan se je zvao juzbaša, natporučnik mulazim-evel, a poručnik mulazim-sani, to jest prvi i drugi mulazim. Stražmeštar se zove: baščauš, vodnik buljuk-emin, kapral čauš, desetnik onbaši, a prosti vojnik nefer. Zapovjedni jezik je turski. Glavni-štop zove se erkijani-harb, infanterija: pijade, artilerija: topči, ženisti istikjam, lovci: avdži, stojeća vojska: muazaf, rezerva: redif, a svi skupa su nizam, to jest regularna vojska. Osim toga u ratno vrijeme upotrebljavala je Turska i baši-bozuk, narodnu milicu, a u tačnu prijevodu baši-bozuk znači: razbijena ili pokvarena glava. Imali su tabor-imame i alaj-imame, vojničke svećenike.

Nizam je u boju štedio zarobljenike, a baši-bozuk nije ni jedna živa doveo.

Počam od najnižega počasnika, pa uključivo sve do majora imadu svi naslov aga, a od potpukovnika uključivo do pukovnika beg, od brigadira sve do gore imadu naslov paša. Potomci potpukovnika, pukovnika i paša naslijede naslov beg. Bosansko-hercegovački bezi naslijedili su te naslove većinom od svojih otaca, koji su bili kotarski ili okružni kapetani prije reorganizacije uprave pod Omer-pašom, a neki su opet dobili taj naslov od otaca, koji su dobili od sultana visoke ordene za veliko junaštvo ili druga znamenita djela.

Glasoviti begovi pravog begovskog koljena bili su u Hercegovini: Deftedarovići prozvani i Rezulbegovići u Trebinju; Rizvanbegovići u Stocu; ovi imadu svoje kule i

dvorove na Pješevcu u Dubravama sa maslinatom od 1000 debala; Gavran-Kapetanovići u Počitelju; ovi imadu svoje kule i dvorove u Dračevu; Kapetanovići prozvani Ljubušaci iz Vitine; ovi imadu kule i lijepe dvorove u Vitini sa maslinatom; Bašagići u Nevesinju; Ljubovići u Nevesinju; Mušići u Pivi. To je bila najviša aristokracija u Hercegovini prije Omer-paše. Oni su se ženili izmegju sebe, pa su gotovo svi u rodu jedan s drugim. Omer-paša ih mnogo poubija ili gajtanom podavi, ali ih nije mogao utamaniti; eno ih i sada silesija, a igraju i sada prvu ulogu u narodu i kod vlasti. Omer-paša je Ali-pašu Rizvanbegovića bio zarobio u Mostaru, pošto je s njime večerao i dobro se pogostio, pa ga vodao sa njegovim 15-godišnjim sinom Hafizom svezana na gubavoj mazgi sve do u Krajinu. Ponosni Ali-paša ga je psovao, grdio i nazivao vlahom, Ristom, Antom i t.d., pa kad to Omer-paši već dosadi slušati, dade ga po nekom čaušu ubiti. To je bilo u Sitnici 4 sata od Banjaluke daleko prama Ključu, a sina mu odvede u Carigrad. Eno Ali-pašina groba u mezarluku Ferhad-pašine džamije kraj ograde sa čaršinske strane u Banjaluci. Nad grobom mu je mali baršluk (kamen), ali imade natpis. Ja sam ga vidio i čitao, kad su me Turci na to upozorili.

Za čudo je, da u Mostaru nema begova znamenitog porijekla. Tamo su opet sve velike age. U Hercegovini su i age igrale veliku ulogu. Samo ugledni i bogati Turci mogli su se nazivati agama, a to znači g o s p o d a r (francuski sieur ili ingleski mister). I inozemci su imali naslove: paša, beg, aga i efendija, kao Grci katolici i Jermeni; na primjer: Musuros-paša, dugogodišnji poslanik u Londonu, Aristides-beg, Aleksandro-beg, Della-Suda-beg, Constant-paša, Aleko-paša prvi i zadnji guverner autonomne istočne Rumelije, kojeg su ono Bugari pod Battenbergom protjerali; za tim Nikolaki-efendija, Istefan-efendija, Filipaga, Petraga i t.d. -Naslovi gornjih plemića, koji su begovi, vrijede i za potomka; samo naslov paše vrijedi za osobu (ad personam).

Iz Čengića plemena, Dede-pašine loze, mora biti vazda jedan paša, a to prvorogjeni; tako je poslije smrti Dede-pašine postao pašom njegov najstariji sin Ali-paša. Takova se plemstva stiču samo sultanovim beratom (poveljom). U Bosni imade mnogo begova i aga bez berata; prisvojili su taj naslov, što su se obogatili ili što su zaposjeli ugledna mjesta u upravi, pa im se u narodu nije moglo zato prigovarati. Od kršćana su postajali pašom samo oni, koji su bili sultanovi liečnici ili dobili velike redove u poslanstvima ili ministarstvu financija i gragjevina ili oni, ili oni koji su u vojsci bili glavni štopski liječnici. Stepeni (Rutbé) ili časti su se ovako označivale: I. Ula, II. Sani, III. Salisa, IV. Rabija, koje su dobivali i muslimani i kršćani. Za ove časti plaćale su se pristojbe prema stepenu.

Megju turskim visokim dostojanstvenicima teško je razlikovati muslimana od kršćanina, jerbo kršćani u Carigradu i Maloj Aziji imadu imena arapska. Osobito u Libanu (Džebl-el-Libnon, gdje valija mora biti katolik), u Damasku (Šamu) i Kaldeji imadu svi kršćani arapska imena, a to ista imena kao i muslomani. Tamo mogu sebi kršćani nadijevati sva muslomanska imena osim Mehmeda i Mustafe. Kod ovih je bogoslužje u crkvi takogjer na arapskom jeziku, pa kad si u crkvi, rekao bi, da su muslomani, jer u molitvama često spominju Allaha.

Vilajet je imao 24 upravna viječnika (medžlis-idara), bez izbora naimenovana iz slojeva sviju vjeroispovijesti. Sandžak, okružna oblast, imala ih je 12, a kotarski ured 4. Ovi su svakim danom osim svetačnih sjedili uz političkog poglavara, vjećali i rješavali dnevne poslove, koji su spadali u njihovu kompetenciju. Kazneni, gragjanski i trgovački sudovi imali su takogjer medželise i ovi su svaki dan uredovali.

U vilajetskim i okružnim sjednicama sjedili su vazda vjerski poglavari: vladike, biskupi, rabini i muftije kao virilisti. Onda ne bijaše rimo-katoličkog biskupa u

Sarajevu, već ga je zastupao rimo-katolički župnik fra Grga Martić. Ovaj je učeni i politički fratar kod vezira vodio veliku riječ; čak su se i muslomani njemu utjecali, da im kod valije isposluje kakovu milost ili službeno mjesto. Znao je fra Grga Martić dosta svrgnutih kadija i kajmekama opet posaditi na istu stolicu. No fra Grgi Martiću pomagali su dosta i konzuli.

Kad dogjoh u Sarajevo, bijahu ovi konzuli: francuski Moulin, kojeg su kasnije ubili u Saloniku; ingleski Holmes; talijanski: Durando; ruski: Čoulepnikoff; njemački Blau, a austrijski: Haas. Konzuli su igrali veliku ulogu u upravi; za svaku bi malenkost letjeli u konak i pritisak činili na valija, da učini ovo ili ono. Konzuli su se vazda držali solidarno, u važnim bi predmetima obdržavali zajedničke sjednice i kolektivne zaključke u ciframa brzojavno javljali svojim vladama i poslanstvima u Carigrad.

Konzuli su dobro i udobno živjeli. Svaki je imao kočiju i jahaće konje, a jao si onome, koji se pred njima ne bi uklonio na sokaku. Svi su davali češće plesne soirée, a ingleski je konzul imao i megjunarodno pozorište, naravno na francuskom jeziku. Predstavljala su gospoda i gospogje iz toga diplomatičkog zbora. Komadi su bili većinom drame i vesele igre. Predstava bi se završila plesom, a iza ponoći bi slijedio sjajan objed počam od bouillona. Tu se je pilo vino iz Bordeauxa i šampanjac, a soirée bi se završila kotillonom. Megjutim je austrijski generalni konzul Haas umro u Busovači, putujući iz Beča u Sarajevo s dopusta. Na njegovo mjesto dogje Herzfeld; on je bio vjeran pobočnik cara Maksimilijana u Meksiku. Nadvojvotkinja Sofija vrlo ga je voljela već iz uspomena na pokojnog Maksa.

Jednom se u austrijskom konzulatu dogodi neugodan slučaj. Na plesu kod generalnog konzula Haasa porječkaše se njegov kancelar Pavo Relja i konzularni elev Bubenik radi dama, pa Relja udari pljeskom Bubenika. Stvar se nije mogla drukčije riješiti, nego premjestiše obojicu; prvog

u Alep, a drugog u Biograd. Rubenik je bio zaručnik Haasove kćeri.

Valija je takogjer davao sjajne večere i plesove u konaku. Sjećam se, da je jednom bio dao i krabuljni ples. Dvorana je bila odijeljena u jednom kraju rešetkama, i taj odio nije imao svjetla: tu su vezirove hanume virile kroz rupe, kako se Evropejci s damama goste i plešu. Valja naglasiti, da je valijin konak bio sjajno uregjen, a njim su kućevno upravljali age. Age su njegovi dvorani, većinom mladi i elegantno obučeni ljudi u evropskom odijelu, s fesom na glavi, a obnašali su slijedeće sarajevske (dvorske) časti: najugledniji je bio muhurdar; on je čuvao uredovni pečat valijin. Zatim je dolazio haznadar; on je imao ključeve i vodio račune privatne blagajne; kahvedžibaša imao se je brinuti za točenje kave i tutundžibaša za čibuke i cigare, kiler-džibaša za svu hranu pašinu, a ćehaja za sigurnost i ceremonije u haremu. Ove su age imale silesiju drugih nižih sluga za posluživanje.

Javne se gragjevine nijesu tada podizale u Bosni i Hercegovini, a nije ni bilo valjanog tehničkog osoblja. Bili su načinili samo jednu cestu od Metkovića preko Domanovića do Mostara i jednu žalosna stanja od Sarajeva do Broda. Bijaše tada kod vilajeta neki Franjo Linardović, dalmatinski nadcestar. Taj je najprvo 1862. na zamolbu turske vlade bio došao privremeno, da namjesti brzojavnu liniju izmegju Metkovića, Mostara i Sarajeva, a onda ostao kod vilajeta kao glavni inžinir. Poslije dobavi i svog brata Antuana, koji je bio navodno pravi inžinir. Iza njih dogjoše u Bosnu i Hercegovinu inžiniri Slado i Moise iz Dalmacije, Przezevski iz Poljske i Englez Haddan. Tako se počeše nešto graditi ceste po Bosni i Hercegovini. O šumarstvu još nije bila Turska u Bosni i Hercegovini ništa počimala; pače takovog zanimanja nije ni prije bilo. Istom onda bi vilajetu dodijeljen jedan inspektor za šumarstvo i kasnije nadogje još nekoliko šumarnika.

Zakupljivali su bosanske šume, velike tvrtke: francuska firma Henry-Dheureux, šura i zet, sa sjedištem u Sisku; onda Turković iz Zagreba, Novak i Crnadak iz Siska, te Popović iz Biograda.

Turska je imala kod ministarstva u Carigradu naročito nabavljene šumarnike iz Francuske. Jednog dana dogje iz Carigrada neki Chevreu, šumarski nadzornik, da obagje Bosnu u tom poslu. On uhvati Henry-Dheureuna, da je strašno poharao šumu u Kozari planini i prijavi ga. Nakon procesa u Sarajevu i Carigradu koji je trajao šest mjeseci, osudiše Henry-Dheureuxa na 500.000 franaka odštete. Tu svotu novca u zlatu Henry predade u zlatu vilajetu u Sarajevu, u 25 vrećica, a bilo je u svakoj vrećici po 1000 napoleondora. Tada poplaviše bosnu napoleondori, a dobar dio toga bi i u Carigrad otpremljen.

Osman-Šerif-paša bio je već 5 godina valijom u Bosni. On sagradi na sarajevskom polju kuću, koja se je kasnije zvala "Villa Čengić", jer ju je bio kupio Derviš-paša Čengić.

U Carigradu pomisliše, da se je Osman-paša dosta nagrnuo zlata u Bosni i Hercegovini, pa pod izlikom, da on kani postati bosanskim kraljem (šahom), svrgnuše ga početkom godine 1869.

U Zagreb bijaše došao car Franjo Josip I. Osman-Šerif-paša uputi se u Zagreb, s velikom pratnjom, da mu se pokloni, no ne nagje cara u Zagrebu, jer je ovaj bio već otišao na Rijeku. Tada Osman-paša pohrli za carem na Rijeku. Tu bio dobro primljen, pogošćen i dobi veliki red Leopolda, a njegova pratnja druge male redove, prama položaju u službi. Tad i Koetschet dobi komtur Franje Josipa I.

Na njegovo mjesto bi imenovan civilnim i vojnim guvernerom Omer-Fevzi-paša mušir, koji je tada bio valijom na Kreti. Ovaj paša dogje iz Krete morem, preko Dubrovnika u Mostar, i stade iz Mostara izdavati razne naloge. Bio je najprvo brzojavno naredio, da vojničke straže

zaposjednu sve državne blagajne po Sarajevu i glavnim gradovima provincije. Već se Osman-Šerif-paša bio odvezao do Brčkog, nu odanlen javi, da je Sava smrznuta, da parobrodi ne plove, te da ondje mora čekati bolja vremena do proljeća, da može dalje putovati.

Megjutim Petraki efendija Petrović i Telat efendija (Gjuseppe Vita Solom), dobri prijatelji Osman-Šerif-paše, odoše u Carigrad sa punim torbama zlata. Dok su oni bili u Carigradu, dogje novi ferman: Osman-Šerif-paša ostaje i nadalje valijom u Bosni i Hercegovini, a Omer-Fevzi-paša nek se vrati opet na Kretu. I prije toga bilo je slučajeva, da su valije dolazile do Novogpazara, pa su se odanlen vraćale natrag ne vidjevši Sarajeva. S toga je izišla jedna priča o bosanskim valijama; pitali su u Carigradu Bošnjake, koji je valija najbolji bio, a Bošnjaci su im odgovorili: "Najbolji je onaj bio, koji je pošao iz Carigrada u Bosnu, a u Bosnu ni došao nije."

Kad je bio otputovao Osman-Šerif-paša, navališe njegovi neprijatelji na njega svakojakim pogrdama u novinama susjedne monarkije. No Osman-paša povrati se iz Brčkog, a Sarajlije ga dočekaše sjajno, pa i oni, koji su za njim svašto brbljali. Valija saznade, ko je i što je sve zlo o njemu govorio, pa stade neke progoniti. Tada mnoge činovnike otpusti, vojne časnike prijavi ratnome ministarstvu, a gragjanima u svemu, gdje je mogao, štetu nanosio. Ali-bega Dženetića tako je progonio, da se ovaj od muke razbolio i umro u svome dvorcu na Kovačićima kod Sarajeva. To mi je sve fra Grga Martić pripovijedao, a bio je Ali-begov prijatelj i pohodio ga često u bolesti na Kovačićima. I za to je saznao Osman-paša, pa stade i fra Grgu Martića progoniti, nu fra Grga nije ga se ništa bojao, jer je za legjima imao sve konzule.

Katolička je crkva bila sva ogragjena, sakrivena u dvorištu, a fra Grgin stan okrenut prema sokaku latinskog dijela grada. Na uglu fra Grgina stana, prama kući Makse

Despića, bila su tri grba stranih vlasti uzidana i to: austrijanski, talijanski i francuski, u znak, da su ove vlasti pokroviteljice katolika na istoku.

Nakon godinu dana ipak Osman-Šerif-paša ozbiljno bi svrgnut, te morade ostaviti Bosnu i Hercegovinu, a na njegovo mjesto dogje iz Ruščuka Safvet-paša, valija dunavskoga vilajeta.

Megju tim dogje vrijeme, pa i mene premjestiše u Prištinu, srednju megjunarodnu brzojavnu staciju za otpremanje depeša iz Evrope u Aziju preko Sarajeva, Biograda, Selanika i Carigrada, te preko Basore na Perzijskom zaljevu čak u Indije.

IV. poglavlje

(Put u Prištinu preko Novog pazara).

Valjalo mi je jašiti iz Sarajeva 60 sati do Prištine, po pet-šest sati na dan, to jest desetak dana. Moglo se je putovati i poštom jahaćom, a plaćalo se je po 1 i pol groša svaki sat. Pošta je bila gonjena tatarski, a konji su se mjenjali na stacijama (menzil-hana) svako pet-šest sati. Odlučih i ja poštom putovati.

U mjesecu maju 1869. uzeh na pošti jahaćeg konja i jednog tovarnog za svoju prtljagu. Uputih se poštom, koja je sastojala od 25 konja, to jest: vogja pošte jedan Tatar, ja. četiri jahaće zaptije, 14 gončina i 15 konja, koji su nosili pisma, novce i ostale pakete. Tatar je letio pred nama ko munja, najviše grabom, a za nama su gončini (surudžije), većinom cigani, vikali ko bijesni i udarali kandžijama (bičevima dugačkim) pred sobom jadne konje, da sve trče. Prva stacija bijaše Mokro pod Romanijom. Sjašismo, da se konji promijene. Mene su već legja boljela. Nakon četvrt sata pojahasmo nove konje, te nastade divlja vika surudžija i užasan štropot konjskih kopita po kamenju. Stigosmo i u Rogaticu (Čelebi-pazar). Iz Sarajeva do Rogatice imade 12 sati, a mi smo to prevalili za 5 sati. Moje kosti, premda sam bio mlad i vitak, bile sve rastrešene; boljelo me je svako udo tijela. Sjašismo s konja i ja odmah legoh. Rekoh da ja ne mogu dalje menzilski. Tatar odjuri, a ja ostadoh kod kajimekama. Tatar bi svaki činio svoj put iz Carigrada do Kostajnice za 10 dana, a tako isto natrag. Tatari su imali u Carigradu Tatar-agu, svoga vrhovnog inspektora, koji bi u Carigradu u izvjesna vremena pregledao menzilhane i

tatarsko službovanje. Kajimekam je bio smiješno obučen. Imao je na sebi evropski lijep crni kaput salonski, crne lijepe, ali kratke hlače, bijele čarape, crvene cipele (postule) i veliki crveni janjičarski fes na glavi s modrom teškom kitom. U ruci je imao dug jasminski čibuk sa ćenbali takumom (od Ambre). Sutri-dan dade mi kajimekam konje za jahanje i prtljagu i jednog zaptijanskog čauša za pratnju. Uzjaših i odoh put Višegrada. O Višegradu tadanjem ne bih imao šta·osobita pričati; bio je puno sličan Konjicu. Oba ova grada imadu slične mostove: jedan na Neretvi, a drugi na Drini, dok su im kuće gotovo jednake. Proslijedih sutri dan svoj put preko Priboja do srpskog manastira "Banja"; tako se zove, jerbo imade tako vruću banju, da se vazda puši. Manastir Banja leži pri strani nad Limom blizu srpske granice. Kalugjeri su i manastir i banju lijepo bili uredili, ali je to sve kasnije za bune dva puta gorjelo. -One iste noći bijaše došao jedan beg, stasit, dobro odjeven i naoružan od glave do pete. Na večeri se je beg tužio, da su Srbijanci za njegovo nepokretno imanje, koje je on u Srbiji ostavio, kad je morao s ostalim Turcima iseliti, 10.000 dukata turskoj vladi platili, a da su mu velikaši u Carigradu sve te novce pojeli, jerbo do onog vremena nije ništa mogao dobiti, a da se to nije njemu samu dogodilo, nego svima. - Sutri-dan stigoh u Novu-varoš. I to je mjesto blizu srpske granice, lijepo trgovačko mjesto i ondje vidjeh lijepih kuća. Slijedećeg jutra bijah kod kajimekama u konaku, da mi po običaju konje naredi. Kajimekam je bio mlad Albanez (Arnaut), kojeg sam prije vigjao više puta u Sarajevu u valijinu hodniku. Pijuć kavu i pušeći cigaru vidjeh žalostan prizor. Kajimekam imadijaše važnu raspravu.

Jedan brico bio oteo jednoj udovici jedno žensko dijete od 8 godina. Udovica bijaše tužila bricu kod kajimekama i tražila svoje dijete natrag. Dogje udovica i brico i s njim djevojčica. Brico je bio djevojčicu u lijepe haljine obukao i nakitio dukatima ispod vrata. Udovica zahtijeva svoje dijete

natrag, a brico ne da. Kajimekam upita djevojčicu, kuda voli ići: majki ili brici. Djevojčica odgovori: da voli ići brici, te kajimekam osudi, neka brico vodi k sebi djevojčicu. Majka stade plakati i jaukati, a kajimekam naredi zaptjama, da otjeraju majku. Zaptije pograbiše jadnu majku i zbaciše niz skaline. Upitah kajimekama: "Zar to zbilja može tako biti?" Kajimekam mi odgovori: "Pa kad dijete ne će ići k materi, ja ga ne mogu siliti". Još upitah kajimekama: "Za što zaptije zbaciše onu ženu niz skaline?" On mi odgovori: "Pa kad ne će drage volje izaći, moraju je silom isturati". Iza toga uzjaših na konja i odoh put Sjenice promišljajući vas dan o tome dogogjaju.

Sjenica leži na zelenoj, a i goloj visoravni 1000 metara iznad morske površine. Zimi je vrlo vjetrovito i studeno, a i ljeti u veče treba se ogrnuti dobrom haljinom. Ovdje sjedi mutesarif novopazarskoga sandžaka i general brigadir s mnogo vojske zbog srbijanske granice, a ni crnogorska granica nije daleko. Kuće su većinom male kolibe s jednom sobom i kuhinjom, na četiri ili šest točkova, da se mogu za oluje pomicati u zakloništa. Sutri-dan krenuh put Novogpazara, koji je jošte 10 sati daleko. Na sred puta pred nama ugledah veliku zmiju, po trbuhu žutu, a po legjima mrku, 2 metra dugačku. Zadnjim dijelom tijela plazala po zemlji, a prednjom polovinom tijela uzdigla se u zrak, licka jezikom, sikće ko guska i juri prama mome konju. Htijaše valjda ta neman navaliti na mog konja. Zavikah čaušu: "Eno! vidiš li zmiju? Ubij!" Čauš poteže sablju, posiječe je po pola, izmrcvari i baci s puta u grabu.

Onog dana moradoh noćiti na putu u jednom hanu, jer je Novipazar još daleko. U hanu nijesam ništa našao, da pojedem, nego samo hljeba i luka, a stijenice su me svu noć mučile. Tako se je onda putovalo po Turskoj.

Sutri-dan stigoh u Novipazar. Novipazar mi se ništa ne dopade. To je dosta velik grad, sve su mu kuće od nepečene cigle (ćerpića) i daskom pokrivene, a osim na

službenim zgradama, gdje nema harema, ne vidiš nigdje prozora. Narednog dana uputih se dalje preko rogozne planine. U Rogoznoj planini su baš tada turski vojnici gradili cestu. U jednome hanu prenoćih, gdje su i vojnici noćivali. Kad bi u jutro, opazih, da mi nema u džepu srebrenog sata i zlatnog lančića, koji mi bijaše darovao Osman-Šerif-paša, kad sam mu donio konzulove darove, dva šteneta i oleander iz Mostara. Vojnici su se ranom zorom razišli po poslu, pa jedan oficir je bajagi tražio sat i lančić, nu to bi sve u zalud. Ko je ukro, dobro je sakrio.

Onog dana stigoh u podne u tursko selo Banjsku. I ovdje imade vruća banja. Kraj sela bijaše jedna porušena džamija, a na pola joj obaljena munara. Začudih se, kad vidjeh s gornje strane džamije zid na okrug načinjen sa slikom Bogorodice i sinom u ruci. To je bilo majstorskom rukom naslikano na zidu. Bogorodica je imala bijelu maramu na glavi, crvenoružičastu haljinu, modar ogrtač, a mali Isus bijelu košuljicu do koljena i krunu na glavi. Očito se vidi, da su ovdje nekada Turci pretvorili crkvu u džamiju i slike okrečili, pa kad se je džamija od starosti porušila, vrijeme i kiše su saprale kreč, pa slika Majke Božije opet došla na vidjelo. - Istog dana padoh na konak u Mitrovicu. Mitrovica je tik na bosanskoj granici, kotarsko mjesto, a spada još pod bosansko-hercegovački vilajet. Ovdje počima Kosovo-polje. Po okolišnim brdima vide se ruševine kula i gradića.

Ovdje noćih, a sutri-dan krenuh preko Vučitrna u Prištinu. Vučitrn je ista taka varošica kao i Mitrovica, ali spada već u kosovski vilajet. Kosovski valija sjedi u Skoplju (Uskjub). Valja spomenuti da je stanovništvo mitrovice i Vučitrna jako zaneseno za Kraljevića Marka. Vidiš Marka junaka po svim hanovima i kavanama naslikana s polja na zidovima. Tu on jaši na svome šarcu od mejdana, zasukanih velikih brkova s prijetećim buzdovanom u ruci. Iznutra u hanovima i kavanama nema slikarija, nego sve je to izvana prikazano.

Na domak Prištine, na jedan sat bliže ovamo, kraj ceste, leže dva sela doseljenih Čerkeza, jedno s desne, a drugo s lijeve strane ceste, ima ih skupa 6000 duša. Kad je Rusija osvojila njihovu domovinu, mnogi iseliše u Tursku, te tako i ovi padoše na Kosovo blizu turbeta (mauzoleum) sultana Murata. Tu su se oni okućili; turska im je vlast napravila kuće, sagradila u svakom selu po jednu džamiju i dala svakome po jedan komad zemlje. Čerkezi su zadržali svoje običaje, svoju lijepu narodnu nošnju i svoj jezik. Oni su muslomanske vjere, ali opet malo drukčijeg obreda: do tada se nijesu sunetili, pa ih vlast onda na to poče siliti. Domaće ih pučanstvo mrzi, koje s toga, jerbo su kradljivci, a koje s toga, što jedu konjsko meso. Žena ne kriju, a nose se u šarenoj perkali, u blizo kao Evropejkinje bez šešira. Muško i žensko je lijepa obličja i stasa. Kuće su im nove i drže ih čisto. Još ću nešto kasnije spominjati o Čerkezima, kada budem pričao o trgovini robova. Bijaše već kasno, te se ne mogoh svratiti u turbe sultana Murata; ostavih to za drugi put.

U dva sata iza zahoda sunca spustih se po mjesečini niz brežuljak u Prištinu, nakon 10 dana mučnog jahanja, uvijek u pratnji vlasnika konja i jednog zaptijanskog čauša.

V. poglavlje.

(Priština i okolina. -Kosovo polje i okolina. -Razni podaci o životu u Turskoj i o arnautskim plemenima. - Povratak u Sarajevo.)

Priština se je za srpskog gospodarstva zvala "Bereština", to jest mjesto, gdje su se sa svih strana sabirali porezi i druge državne daće, a to su ime poslije Turci iskrivili.

Sutri dan predstavih se svome poglavaru Temistoklesu Armas-u, dobrom Grku iz Carigrada, te i drugoj gospodi činovnicima. Upita me kajimekam, veseli Mustajbeg, kakovi je dojam učinila Priština na prvi pogled sa brežuljka. Ja mu pred svima odgovorih, da sam po mjesečini došao, da nijesam mogao mnogo promatrati, ali da mi je grad učinio dojam, kao da je jedna velika nekropola sa velikom džamijom u sredini. Kuće su sve avlijama ogragjene, ne vidi se nigje prozora, sve je po njihovu običaju sakriveno, da se haremi ne vide. Ja se nastanih i udomih kod svog vrlog poglavara Armasa u obitelji Armas je bio još uzgredni neki liječnik i ljekarnik, pune su mu sobe bile lijekova. Kod njega se je dobro jelo i pilo u ukusnom i udobnom kućnom istočnom namještaju. Osim dvoje muške djece imao je kod sebe i strica neženju od 96 godina. Taj starina čitao je grčke novine (efemeride) bez naočala. Sa mnom se je vazda igrao najmilijeg mu Piket-a, a išao je sa mnom u lov, ali samo na vrapce, švrake i vrane. Bijaše mršav i visok, išao je dobro, samo nije mogao stajati na jednom mjestu, pa kad bi idući morao stati, odmah bi sjeo. Začudismo se jednog dana, kad se sluškinja, mlada

Ciganka Kata potuži, da ju je silom poljubio stari gospodin. - Nema na svijetu ništa bez romana. -

Nu današnji Grci ne izgovaraju diftonga, kao što smo ih mi naučili izgovarati u našijem evropejskim gimnazijama, tako: Οιζ, τοιζ, ειν, Grci izgovaraju is, tis in; Očenaš mole ovako: πατερ, ηιων οζ ειν τοιζ ονρανοιζ : pater inmon os i in tis uranis. Dosta mi je muke zadalo, dok sam naučio novine čitati po grčkom modernom izgovoru.

Priština je onda imala 10.000 stanovnika. Sokaci su bili široki, ali puni blata. Trotoari (kaldrma) su bili samo 45 centimetara široki, tako da je mogao samo jedan čovjek proći; a kad bi se dvojica susrela, jedan bi se morao uza zid prisloniti ili u blato ugaziti. Priština imade okolo 6000 muslimana, 1000 istočno-pravoslavnih, 1500 muslomanskih i 1500 hrišćanskih Cigana. Muslomanski su Cigani većinom svirači i plesači. Katolika nema, osim desetak pridošlih trgovaca. Priština imade godišnji sajam (panagir), koji traje 15 dana. Tu se zgrne silna roba sa sviju strana Balkanskog poluotoka.

Kad se dobro smjestih, počeh ići u lov. Prvi izlet sam učinio prama turbetu sultana Murata na Kosovu polju. U društvu sam imao dva činovnika, dva Turčina. Turbedar je bio neki Osman-efendija, čvrsti Mongolac iz Buhare od 80 godina. Imao je dugačke brkove do pojasa. Taj derviš bijaše uljudan; dočeka nas lijepo i dade nam u svom haremu pripremiti dobar ručak. Mi smo svi bili jednako u turskoj uniformi pa nas upita turbedar, ko je od nas musloman, ko li je kršćanin. Ja rekoh, da sam kršćanin. On otvori dva ormara: u jednome je bilo vina i rakije, a u drugome kolača, kave, šećera i šerbeta (slatkog pića bez alokohola), pa meni pokaza prstom alkoholični ormar, a Turcima onaj drugi. Upitah derviša: "Kako on smije kod svetog mjesta držati alkoholična pića?" Odgovori mi da on na Kosovskom-polju čuva do 100.000 muslomana i kršćana, što su poginuli, da obje vjere pohagjaju to mjesto;

naime svaka svoje mrtve, pa da on mora svakoga jednako pogostiti. Ta nas gozba stade svakoga po bijelu medžediju (4 krune).

Turbedar imade svoj stan izvan zidova, što opkoljuju dvorište toga turbeta. Turbe je u sredini dvorišta, a u dvorištu je usagjen veliki, okrugao, sav ispisani nadgrobni kamen. Tu je ukopan jedan od paša, što su poginuli na Kosovu sa sultanom Muratom. Turbe je sazidano poput džamije bez munare s kubetom. Turbe je pokriveno olovom, a dosta je veliko. Unutri je prostrto skupim ćilimima, a na sredini je grob (kabura) cara Murata. Na vrh kabure postavljen je veliki carev turban, a kabura je prekrivena zelenom čohom i crvenim svilenim barjakom, koji je izvezen zlatnim slovima. Uokolo po zidovima imadu okrugle crne table sa slijedećim natpisima svetih proroka (pejigambera). Tu se čita najprvo: "Allah i ber, Allah ik ber; La-ila-e ilellah;" a to znači: "Jedan je Bog, jedan je Bog; nema Boga nad Boga". Iza toga dolaze na tablama imena svetih pejgambera: Muhamed, Ali, Omer, Ibrahim, Abu Bekir, Abu-Talib i t.d.

Kad smo dobro ručali i ponapili se, derviš Osman-efendija stade na našu zamolbu s verande (divan-hane) po predaji ovako pričati: "Vi vidite ovo polje koliko je dugo i široko. Na ovom je polju bila bitka. Vidite li ona dva velika hrasta, osamljena na sred polja, kod rijeke Sitnice? Onim hrastovima imade više od 500 godina. Pod onim je hrastom bila kuhinja cara Murata i njegov čador. Cijeli su se dan Turci i Srbi bili i najprvo Turci biše potučeni i stadoše bježati. Sam car Murat bio je nekom prevarom poginuo. Srbi su bili navalili na carski čador i kuhinju, da opljačkaju skupocjeno posugje i namještaj. Posugja i namještaja bilo je silesija, sve od bakra, srebra i zlata, a bilo je u obilju i dragog kamenja u carevu haremu. Pljačkaši su bili srpski velikaši i plemići. No Srbi grabeći carevo blago potukoše se izmegju sebe i stadoše ubijati jedan drugoga. Turci pak nijesu još bili daleko odmakli, pa kad to vidješe u Srba,

povratiše se, poubijaše sve pljačkaše, oteše blago natrag. U isto se vrijeme povrati i ostala turska vojska na bojište i rasprši svu srpsku vojsku".

Derviš nama to pričajući, nije ništa o Milošu Obiliću, te o Vuku Brankoviću ili o kakvoj izdaji spomenuo. Eto kako priča turbedar o boju na Kosovu, a tako su mi pričali po tradiciji i mnogi drugi stanovnici onog kraja.

Na Sitnici imade Babin-most, a zove se babin na osnovi slijedeće priče: Kad je bila bitka na Kosovu, potjeraše Turci jednog srpskog velikaša, vojvodu, a možda Miloša Obilića, da ga uhvate živa. Velikaš se je junački branio: lijevo i desno sjekao ubojitim oružjem, pa je tako dosta Turaka sravnio sa zemljom. Turci ga ne mogaše nikako uhvatiti i to tim manje, jer je imao i dobra konja. U to se doba trefi kod mosta nekakva baba, pa ova zavika Turcima: "To je veliki junak; ne možete vi njega tako lasno uhvatiti. Dajte vi kose, posjecite mu konju noge, pa ćete ga onda lasno uhvatiti". I doista Turci babu poslušaše, posjekoše kosama noge konju i uhvatiše srpskog junaka. Od tog doba nadjenuše ime onom mostu, gdje se je desio taj bojni prizor, "Babin-most".

Srpska povijest prikazuje sasvim drugačije boj na Kosovu; ali meni se čini, da su vjerotajnija tradicijonalna pričanja kosovskih stanovnika.

Ja sam po Kosovskom polju često puta lovio, navraćao sam se k turbetu sultana Murata i svagdje stanovnike ispitivao o bitki, pa su mi svi u blizo jednako pričali, kao što gore rekoh.

U Prištini i okolici bijaše običaj loviti ponajviše izvježbanim sokolovima, nekom vrstom jastrebova (Atmadže i Dogani), ali samo jarebice i prepelice. I ja sam imao takova dva sokola. Ulovio bih po 10 do 15 jarebica do podne ili poslije podne. Imao sam katkada po 50 komada živih jarebica u dvorištu, u jednom odjelu, što je bio mrežom ogragjen, pa smo ih klali kao pilad, kad nam je trebalo na

stolu imati divljači. Moj poglavar Armas bio je takogjer lovac; bavio se je lovom na zeceve, srne i divlje krmke, a govorio mi je, da je lov sa sokolima djetinjarija. Nu megju tim sam se ja tom djetinjarijom dobro zabavljao, premda je naporna bila. Jednom me je u tome lovu znojna uhvatio vjetar, te dobih groznicu, koja me je držala čitav tjedan dana, premda sam bio u kući, gdje je bilo i lijekova i dobra hrana. Gospogja Armas bila je odlična Grkinja; dobro je kuhala i orijentalna jela, svaki dan sve drukčije. Francuska i talijanska jela nešto valjadu iza istočnih, a ostala jela po Evropi za mene, odnosno za nas orijentalce, kao što ni za Talijane, ništa ne valjaju.

Moram se povratiti k Čerkezima, jer dolazi nešto vrlo važno, naime trgovina robovima.

Kad su se Čerkezi bili naselili na Kosovu, dobili su od vlade, kao što gore rekoh, kućice i parče zemlje, nu bili su ipak s početka u velikoj bijedi. Možda je i to bio uzrok, da su jeli konjsko meso starih kljusina, naravno od nih, koje nijesu bile više sposobne za rad. Oni su prodavali i svoju djecu mušku i žensku, ali samo muslomanima. Kršćanima nijesu htjeli prodavati, jerbo su se bojali, da će ih ovi pokrstiti. Jedno muško ili žensko dijete, bar za mojega vremena, moglo se je uzeti za 400 (80 kruna), a odrasle djevojke već za udaju sposobne, za 2000 groša (400 kruna); ali je cijena bila - razumije se - i drugačije razmjerna prama djevojačkoj ljepoti. Lijepe su Čerkeskinje: okate, bijele puti, stasite i vitke, pa još sasvim čiste kao netaknuti cvijet miomirisne ruže; oči imadu crne, bistre kao gorsko vrelo iz kamena. Ove su jadnice prodavali kao marvu na sajmištu. Bilo je tada trgovaca, koji su taj posao vodili isto kao i marvinski trgovci. Hodali bi po čerkeskim selima, nakupovali ropkinja, pa bi ih dovodili u gradove, u izvjesne prostorije, te ih pazarili. Najpoznatiji onda bijaše trgovac robova neki Ali-efendija. Taj se je bio prilično obogatio tim poslom. Jednog dana bijaše doveo šest čerkeskih djevojaka,

da ih preproda jednom Osmanliji, visoku činovniku, koji je iz Carigrada kroz Prištinu putovao u Sarajevo. Zamolih svog prijatelja Zeki-efendiju, rodom iz Sofije, poglavara poštanskog ureda i turskog brzojava, da me povede na to pazarivanje. Tako i bi. Šest djevojaka stajaše uza zid naslonjene i šuteći čekahu svoju sudbinu i razmišljavahu kuda li će biti koja odvedena. Onaj je Osmanlija trebao samo tri ropkinje: jednu za sebe a dvije za neke druge, koji su u njega bili naručili. Teško je bilo tri djevojke izabrati, jer su - sve šest - bile lijepe, tako jednake. Više bi puta uzeo jednu, pa opet je ostavio i prihvatio za drugu, te bi tako otezao pogagjanjem.

Robinje su mukom stajale; samo bi se stidljivo ponasmjehale, kad bi ih mušterija pipao, da vidi, imadu li tvrda prsa i ostala tjelesna uda. Isti pretržlija, Ali-efendija, reče srdito Osmanliji: "Šta pipaš toliko. To nijesu krave!" Osmanlija mu odgovori: "Da što su nego krave, kad su na prodaju! Oni su turski govorili, pa Čerkeskinje nijesu ništa razumjele. Pazariše tri robinje za 6000 groša (1200 kruna).

Iz toga se vidi, da je jako žalosno stanje bilo onda u Turskoj s obzirom na trgovanje ropkinjama. Osim Čerkeskinja, Georginja i Arapkinja došla bi i po gdjekoja Evropkinja na pazar. Ovima bi bezdušni agenti obećavali silno blago na istoku i tako domamljivali nesretne mlade razuzdanice iz Evrope u Carigrad, pa su ih tamo Turcima i Arapima prodavali, a ovi bi ih prodavali kao ropkinje u Malu-Aziju, Perziju ili Egipat, tako da se jadnice ne bi mogle više nikada osloboditi ropstva.

Gospogja Armas više mi je puta pričala o jednoj takovoj nesretnici, koju je svakog petka vidjela u banji (hamamu) s njezinom gospodaricom. Ta je bila ropkinja u haremu jednog majora, koji se je zvao Arap binjbaši, a zato su ga tako zvali, jer je bio pravi Arapin i sasvim crn. Ova je pričala, na koji je način došla u ropstvo, i molila, da je ko gleda osloboditi. Ja sam se puno brinuo ne bih li je kako

oslobodio, ali mi nije moglo poći za rukom, jer je straža harem dobro čuvala, a na skoro sam bio i otišao iz Prištine. Premda je redarstveni aparat u Evropi dobro uredjen, ipak se mamljenje djevojaka na istok još i sad dogagja.

Zeki-efendija, Sofijanac, imao je jednog roba od 8 godina i jednu ropkinju od 13 godina. I to bijaše lijepo dijete. Čerkeško pleme imade tip evropski, a ne azijatski, kao što su Buharci, Turkestanci, Kinezi, Mongoli i drugi.

Robinjica je nosala dijete Zeki-efendije. Jednog dana bijaše Zeki-efendija dobre volje, pa ga upitah: "Šta će Vam to djevojče?" On mi stade razlagati ovako o ljudskom životu: "Kad je čovjek u 18-oj godini, treba, da se oženi i uzme djevojku od 14 godina. No kad čovjeku bude 28 godina, bude ženi 24. U to žena izrodi možda petero i više djece, pa više ne valja; s toga sad treba uzeti opet drugu od 14 godina. Kad je čovjeku 38 godina, i drugoj je ženi 24, pa i ova više ne valja; treba, da uzme opet djevojku od 14 godina, i sve to tako ide do 58 godina. Ja ću ovu malu robinju do godine vjenčati. Veselim se, da sam je odgojio sam po svojoj volji." Poznato je, da muslomani smiju imati po 4 žene na jedan put, pa odatle i ta praksa u bogataša.

Zeki-efendiji bijaše onda 40 godina. Inače je bio pristao čovjek i puno je čitao, pa je znao mnogo pričati o istočnim stvarima. Kad je bio mlad, sudjelovao je u krimskom ratu. Bio je u boju kod Silistrije i Šumle. Kad se je rat svršio, kaže, bio je oženio jednu Rumunjkinju. Svirao je dobro violinu i cimbal, a s'njime sam se igrao vazda šaha (santrač). Istočnjaci igraju šaha isto kao i mi: samo zovu figure malo drukčije: toranj zovu top, konja at, laufera fil (slon) kralja šah, kraljicu ferz (ministar), a pijone p i j a d e.

Kraj našega ureda tekao je potočić, koji nije nigda presahnjivao. Od dugočasja smo ja i Zeki-efendija na potočiću bili napravili drveni mehanizam, a voda ga je vrtjela; s time smo bili spojili raznih lutaka, pa ih je mehanizam okretao kao u cirkusu. Tim smo se zabavljali

To opazi vlasnik, ustavi ih i zabrani im tuda proláziti. Radi toga se zametnu svagja; u to priskočiše i drugi seljani vlasniku livade u pomoć, pa se proli krv mnoga. Tu pade 7 mrtvih glava i to baš prvi dan Bajrama.

Kako smo išli u lov na srne s onu stranu Kosovskog polja, u brda prama Djakovi, na putu, s lijeve i s desne strane vidjesmo jednom nove turske grobove, devet ih na broju. Propitujuć ljude saznasmo, da su se pred deset dana tu bili susreli svatovi; jedni su vodili djevojku od ovud, a drugi od onud. Izmegju svatova nastade prepirka, koji će se kome ukloniti prvi s puta, koji li će prvi proći, a iz prepirke prava bitka. Mlade i jangibule (djeveruše) ukloniše se na stranu, pa malo iza toga pade 9 mrtvih glava.

Čudnovat je pako dvoboj u Arnauta. Njima nije stalo poginuti za malenkost. Kad se dva Arnauta svade, uhvate svaki za jedan rogalj marame, povade kubure, pa kat-kad opale oba u isti čas, te se dogodi, da oba mrtva padnu u isto vrijeme.

Još nešto! Došao Arnaut k svome prijatelju na konak. Nije bilo domaćina kod kuće, nego sama domaćica i jedna kobila privezana za jasle u dno kuće. Vatra gori nasred kuće. Kad su večerali i porazgovorili se, odoše oboje spavati, jedno s jedne strane vatre, a drugo s druge strane. U noći ne dade vrag mira gostu, privuče se domaćici i stade nešto dirati. Domaćica uhvati stočić, te udari gosta po glavi tako jako, da ga je krv oblila. No ipak se domaćica smilova i poveže glavu gostu, te legoše opet spavati. Sutri-dan jutrom dogje domaćin i nagje svoga gosta, gdje ruča povezane glave. Upita gosta, šta mu je, a ovaj odgovori, da je u noći išao iz kuće, pa da ga je kobila udarila u glavu. Domaćica bi nešto tim odgovorom uvrijegjena, pa reče: "Kad ne znaš ćudi kobile, za što si išao k njoj?" Kad je gost ručao i otišao, zapita domaćin svoju ženu, nek mu razjasni taj dogogjaj. Žena mu najposlije morade sve kazati. Domaćin uvrijegjen zbog toga podbi pušku i ode u potjeru za gostom. Našav ga

kod kuće nazva mu "Dobar dan"! -i opali na njega pušku, a onaj se sruši mrtav. Ovakovih i sličnih slučajeva pričaju po Albaniji na hiljade.

Prije turske provale sva je Albanija bila katoličke vjere. Nu sada se može računati, da su polovina muslomani, a polovina kršćani, sa manjim dijelom pravoslavnih. Poznato je, da su Starosrbi odavle gotovo svi (kažu 40.000 porodica) pod vodstvom patrijarha Černojevića odselili u Srijem (Banat).

Albanezi se tamo zovu Arnauti i Škipetari. Sve pučanstvo, i muslomani i katolici, govore albaneški, a u gradovima i turski. U kosovskom vilajetu imade mnogo sela muslomanskih, a sve su potajni katolici. Oni se potajno krste, nabavljaju od katoličkih svećenika svetu vodu, svetu sol i zapise. Oni ne dadu svojih kćeri pravim muslomanima niti se žene od njih, ali ipak nadijevaju djeci muslomanska imena, a katolički ih svećenici otpremaju na onaj svijet, kad ih zovu u smrtnom času. U skadarskom su vilajetu gotovo sve katolici, samo u samom gradu Skadru imade jedna trećina katolika sa nešto Srba i dvije trećine muslomana. Nu imade u Albaniji prijedjela, gdje su sve sami katolici. Merditi (Miriditi) su svi katolici, samo selo Puka imade muslomana. Malisori su svi katolici. Duga i Džini su takogjer svi katolici; oni su u nutarnjoj svojoj upravi donekle samostalni. U Gucinju su sve muslomani, ali ovi zbog pretežnosti svojih suplemenjaka katoličke vjere naginju austrijskoj politici. Ova se katolička mjesta dijele na bandijere. Merditi imadu 10 bandijera, a Malisori 8. Vele, da Merditi i Malisori mogu sami više od 60.000 borilaca dignuti na oružje. Lurija je rodno mjesto Kastrijote Jurja (Skender-bega), kojeg malo ne obožavaju i katolici i muslomani; pače ovi su mu i turbe podignutli i tamo dolaze na hodočašće, da klanjaju pred njegovim grobom.

Kastriotić Gjorgje umro je od svoje smrti. Dok je on živ bio, ne mogoše Turci nikako osvojiti Albanije niti ikakvu

pobjedu odnijeti nad njegovom vojskom. Sultan Mehmed Fati (Pobjeditelj) II. poruči Gjorgji Kastriotiću, da mu pošalje sablju, a Kastriotić odgovori, da mu je njegova sablja za ruku vjenčana i prirasla, te bi morao i desnicu odsjeći i poslati, no da to ne može učiniti. Pričaju, da su Turci osvojivši mjesto, gdje je Kastriotić zakopan, njegovo tijelo na sitne komade razdijelili i od toga amajlije (moći) napravili s uvjerenjem, da onoga, koji na sebi nosi Kastriotićeve moći, ne može puščano zrno probiti niti usmrtiti.

Merditi i Malisori imadu svoga dinastičkog poglavicu iz plemena Prenk-Bib-Doda. Jednog iz ove kuće naimenuje sultan pašom, da upravlja ovim krajevima. Turska je u prijašnja vremena slala 50.000 vojnika na Merdite i Malisore, da ih podvrgne svome režimu; ali su oni uvijek carsku vojsku junački odbijali, pa su i danas na neki način neovisni. Tako Turskoj nije ništa drugo preostalo, nego da se s njima nagodi. Oni daju caru samo 12 para (6 helera) godišnje na mušku glavu, pa su tako junački održali neku autonomiju. Merditi i Malisori stanuju u predjelima izmegju Skadra i Prizrena do Djakova. Mnogi su se rasuli po svim gradovima do Selanika i po sandžaku Novog-pazara za trgovinom. Naći ćeš ih mnogo u Kotoru, Dubrovniku, Trebinju, Mostaru i Sarajevu. Nakon turske najezde mnogi su iselili iz svoje domovine. Imade ih kod Zadra u Dalmaciji, a najviše ih imade u Italiji, gdje broje do po milijuna duša. Ovi su dali Italiji dosta visokih dostojanstvenika, a možda i hajduka u Kalalabriji. Kažu, da je i ministar Crispi bio Albanez.

Albanezi n e i m a d u s v o g a p i s m a, već pišu latinicom svoj jezik, a imadu i gramatiku, koju su im sastavili svećenici. Klerici uče nauke u biskupskim sjemeništima, a bogosloviju svršavaju u Rimu, u kolegiju "De propaganda fide".

U Prištini nema katoličke crkve ni paroha. Svake druge nedjelje ili kakovom velikom svetkovinom išao sam

u Janjovu, varošicu, što je tri sata udaljena od Prištine, da slušam misu. Idući do Janjove leži na po puta mjestance istočno-pravoslavno Gračanica, na lijepu položaju, s velikom starinskom crkvom i samostanom. Ovdje sam više puta loveći noćio, a kalugjeri su me dobro primali i pogostili. Crkva je pred 700 godina sazidana u gotskom stilu. Sva je iznutra slikama svetaca po zidovima izbojadisana. Na jedan metar pri zemlji iznutra sva je naokolo ishrdana, jer su u nju prijašnjih vremena ugonili marvu na prenoćište. Bila je olovom pokrivena, ali je Abdulrahman-paša olovo skinuo, pa njime pokrio glavnu džamiju u Prištini. Temelj te crkve napravljen je sav od rimskih nadgrobnih ploča; i sad dijelovi tih spomenika pri dnu crkve vire iz zemlje, pa se mogu čitati imena, godine i t.d. u latinskom jeziku. Kroz zelenu dolinu Gračanice teče jak i nepresušiv potok, a na potoku imade puno mlinova. Razumije se, da je to mjesto lijepo, dok su srpski kraljevi, odnosno carevi, tu sagradili crkvu i manastir.

Janjova je takogjer lijepa varošica od 250 katoličkih kuća i 30 muslomanskih. Imade lijepu novu katoličku crkvu sa tri zvona i jednu džamiju. Ovdje su paroh i hodža: paše, sudije, načelnici i sve. Vlast ih ovdje nikada ne uznemiruje. Tada bješe paroh Don Tom u dobi od 50 godina. Paroh se je nosio u narodnom arnautskom odijelu: imao je turban, dolamu, čepkene, kubure za pojasom i sablju. Parohijalni stan bio je lijepo u istočnom stilu uragjen, a upravljala je domom parohova 45-godišnja sestra. Ovo je jedina žena, koja se nije krila, to jest, koja nije nosila feredže i jašmak, (prvo je ogrtač, koji sav stas od zemlje do vrata pokriva, a drugo bijela krpa ili koprena, koja krije lice). Ovom prigodom napominjem, da u cijeloj Albaniji i Kosovskom vilajetu sve ženskinje iznad dvanaest godina, bez razlike vjeroispovjesti, musulimanske i hrišćanske vjere, nose feredžu i da su dobro zavijene u jašmak, a u kućama se ne pokazuju gostima.

Na sokaku se ne može drukčije raspoznati muslomanka od kršćanke nego po dugmetu na feredži: muslomanke imadu crveno dugme, a kršćanke crno. Onoj, koja ima crno dugme, može se nazvati: "Hvaljen Isus!"

U ovog ženskog svijeta nema promjene u nošnji, već nose uvijek jednoliko odijelo: bijeli jašmak na glavi i crnu feredžu od atlasa do nogu. Samo su im cipele razne boje: crne, crvene i žute.

Kad je Božić, Uskrs ili kakov drugi veliki praznik, pohagjaju se gragjani, da jedan drugom čestita, pa ni onda se ne može vidjeti žensko, već djeca ili sluškinja Ciganka iznesu u posebnu sobu za primanje kavu, piće i jelo.

Jedne večeri pozva me moj dobri znanac, neki trgovac Jovane, u Prištini, na večeru. Bijah sam kod njega, a dobri Jovane izvede svoju mladu ženu bez feredže iz ženskog odjela, pa je posadi kraj mene i reče mi: "Neka znadeš, da ja to nijesam nikada učinio; to ja tebi činim iz velikog poštovanja". Žena me poljubi u ruku, a ja bijah mlad - istom 22 godine. Uzalud sam ruku otimao. Bijaše to čeljade stasito, vitko, modrih očiju, duguljasto-plava lica, usta spremnih na smijeh, a plave debele pletenice spuštale su se sve do koljena. Osim ove gospogje ne vidje žena nikada u gradovima. Seljanke pak muslomanke ne kriju se, a niti kršćanke.

U Janjovi je paroh misu govorio latinski, a epistolu, evangjelje i prediku arnautski. Meni bi dao mjesta na klupi kod oltara. Pričali su mi da je Janjova u staro doba imala 80.000 stanovnika, a postojala je još u vremenu Filipa Makedonskog. Arheološki ostanci potvrgjuju ovu predaju. Vide se mnoge zidine, svodovi, banje i ine ruševine oko mjesta. U svakoj kući imade puno starinskog novca. Jedan mi je pokazao kesu sa 300 komada raznog srebrenog, bakrenog i zlatnog novca. Nedaleko od Janjove imadu ruševine jednog gradića, koji se zove i sada Makedonija. Svi stanovnici Janjove su obrtnici, a ponajviše kujundžije

ženskog mjedenog nakita, kavenih mlinova i lula. Šest mjeseci preko godine t. j. zimi kod kuće rade, a šest mjeseci u ljetu hodaju po Bugarskoj, Makedoniji, Bosni, Srbiji, Rumunjskoj i t.d., pa prodaju po sajmovima ono, što zimi kod kuće izrade. Bave se i poljodjelstvom; imadu i vinograda, kao i Prištinjani, ali im je vino slabo; nije tako dobro, ko u Podrimlju.

Na 10 sati dalečine od Janjove, iza Gilana, prama Vranji i Skoplju, imade sedam katoličkih arnautskih sela, a sav se taj prijedjel zove Kara-dag (Crna-gora). Na Veliku Gospojinu, 15. augusta, dolaze onamo sa svih strana hodočastiti čudotvornoj Bogorodici. Iz Skadra, Selanika, Manastira, Prizrena, Novog-pazara i t.d. dolazi tamo muško i žensko, a bude godina, da ih dogje do 10.000 duša. Godine 1870. pozva me Don Tom, da se priključim hodočasnicima iz Janjove. Ja pristadoh.

Tako se uputismo, a bilo nas je okolo 500 osoba; neki pješe, a neki na konju. Putovanje nije bilo dosadno, jer se je nosilo jela, pića i svega; samo se je bilo oteglo zbog žena, djece i pješaka. Na Gilanskom polju uhvati nas noć, pa tu prenoćismo. Nije tu bilo ni huke ni buke; sve se je tiho Bogu molilo. Sutri-dan padosmo u Kara-dag pod noć na konak. Ja bijah gost tadanjega paroha Don Pedra. Tu bijaše i nadbiskup iz Prizrena s dvanaest svećenika Arnauta, a megju njima bijaše i jedan franjevac Kalabrez iz Italije. Alah se začudih, kad vidjeh gdje nadbiskup i svećenici nose na glavi austrijansku oficirsku ili činovničku kapu. Ja ih upitah, šta je to, a oni mi rekoše, da oni svi katolici stoje pod protektoratom Austrije, pa da im je dozvoljeno nositi austrijanske službene kape.

Prije su u Albaniji dušobrižnici bili oci franjevci, no sada su nadošli isusovci i sestre milosrdnice iz Zagreba, a to sve na trošak Austrije. Austrija uzdržaje u Skadru tri škole, jedno sjemenište, jedno djetinsko sirotište i jednu bolnicu s liječnikom. Još izdržaje u Draču jednu mušku i

jednu žensku školu, jednu mušku u Tirani, jednu žensku u Ipeku (Peći), jednu mušku u Djakovi, jednu u Širokoj, jednu u Zadrimu i u prijedjelu Hota, te u Kalmeti. Osim toga Austrija pripomaže one albaneske gjake, koji pohagjaju sveučilišta ili druge veće škole u Cislataniji. Pa i misijonare, francuske Lazariste u Manastiru, Austrija pripomaže. Istočno-pravoslavni imadu takogjer svoje škole, koje rukovode popovi, a hodže predaju Kuran muslomanima u mektebima. Italija uzdržaje samo dvije škole u Primorju.

Tog dana bijaše udešena i krizma. Sutri-dan ranim jutrom klečahu u crkvi i pod dubljem izvan crkve mnogi pred svećenicima na ispovijedi. Ja se začudih, kad vidjeh do 20 turskih vojnika u turskoj vojničkoj odori, gdje u crkvi kleće pred svećenikom. Znao sam, da u turskoj vojsci nema vojnika kršćana pa upitah šta to znači. Pričat ću dakle, za što je Turska samo iz Karadaga kršćane uzimala u vojsku. Kad su Turci osvojili onaj kraj, stanovnici su se morali poturčiti, te su i crkvu porušili. Ruševine crkve i danas se vide Crkva je bila posvećena Velikoj Gospojini. Kip Bogorodičin bio je takogjer zatrpan u ruševinama. No stanovništvo je vigjalo po noći svjetlost u jednome velikome šupljemu hrastu. Ta se je svjetlost vigjala svaku noć. Napokon pregledaše hrast, da vide, šta je to, i nagjoše Bogorodičin kip u hrastu. Tada uzeše Bogorodičin kip i odnesoše u ruševine crkve i spremiše u zakutak, koji je bio dobro kamenjem utvrgjen. Ali Bogorodičin se kip opet vratio u hrast. Stanovnici su svaki put povraćali kip u ruševine, nu Bogorodica se je uvijek povraćala u hrast; napokon ostaviše Bogorodicu u hrastu. S toga postade stanovništvo pobožno i potajnim kršćanima. Oblačili su kip svilom i kadifom, kitili ga srebrenim i zlatnim novcem, te su se oko hrasta skupljali i Bogu molili. U popisu pučanstva ovo je stanovništvo bilo uvršteno kao pravi muslomani, pa ih je turska vlast i novačila.

Jedno jutro dogjoše pobožni ljudi, da se pred hrastom

pomole Bogu, ali tu vidješe da je kip Bogorodičin orobljen: haljine i nakit neko bio odnio. Išli su tragom u potjeru za zlikovcima, koji su pokrali Bogorodicu, pa u jednoj šumi nagjoše šest lešina i jednog ranjenika svega izbodena, a megju njima bijaše sve pokradeno blago. Ranjenik je mogao još prije, nego je izdahnuo, ispričati sve, kako je bilo: kradljivci se nisu mogli složiti pri diobi plijena, pa se svi poklaše megju sobom i tu drzovitost platiše glavom. Ovaj dogogjaj učvrsti još više katoličku vjeru u pučanstvu. Ovo su čuli i u drugim selima po Kosovu, te su s toga mnogi ostali potajni katolici. Kad je iza Krimskoga rata sultan izdao ferman (tenzimat), da svaki smije slobodno i otvoreno ispovijedati svoju vjeru, ovi se stanovnici Kara-daga proglasiše katolicima. Turske su vlasti uzalud njima tumačili, da tenzimat dozvoljava svakome ispovijedati svoju vjeru, ali da ne dozvoljava prelaziti iz jedne vjere u drugu. Pošto se ne htjedoše povratiti opet na islam, otjeraše 80 najuglednijih obitelji u Aziju u progonstvo, ne bi li tamo zaboravili na kršćanstvo. To je sve uzalud bilo. Napokon iza dvogodišnjeg progonstva umiješa se u tu stvar carigradska diplomacija velevlasti, te ih pustiše, da se vrate u svoju domovinu i da mogu biti kršćani samo s uvjetom, da moraju i nadalje ostati u popisu pučanstva muslomanskoga i davati novake u vojsku. S toga su vojnici onog mjesta iz daleka dolazili, da hodočaste i da prime svete tajne ispovijedi i pričesti. Onog dana bijaše petnaest misa u novosagragjenoj crkvi, a tri velika zvona navješćivala su harmonijozno značenje onog dana na daleko. Kad se je u 1 sat poslije podne svršila pontifikalna misa i sveta krizma, nadbiskup sjede za sjajan objed sa 50 uglednih gostiju, a okolo 8000 hodočasnika posjedalo u gustim grupama na obje obale velikog bistrog potoka, koji ispod crkve kroz čisto, bijelo i sivasto kamenje, brzo teče zaglušnim žumorom. Tu se je pjevalo i izbačeno je nekoliko hiljada metaka iz kubura.

Nadbiskup je tu ostao sa svojom pratnjom tri dana, pa primao audijencije i sudio u bračnim razmiricama kao i u krvnim osvetama. Sve je to bilo u albaneškom jeziku, te sam o tome malo što razumio.

Neki ugledan Malisorac zamoli me tom zgodom, da mu dogjem u goste na 8 ili 14 dana, da će me voditi u lovu po njihovim lijepim krajevima, pa da će mi isprositi uglednu i bogatu djevojku, koja imade hiljadu ovaca, te ako hoću baš iz plemena Prenk Bib-Dode. Ja mu rekoh, da je teško iz Prištine do Malisora putovati kroz šume preko brda, jer da su Arnauti okrutni ljudi, pa bi mi se u nizamskoj uniformi moglo što trefiti na putu. Tu se Malisorac nagje malo uvrijegjen, pa mi reče: "Ja ću tebi poslati jedno žensko dijete od 5 godina, koje će te iz Prištine do Malisora voditi, pa ako ti se išta dogodi, evo ti moja glava i sve moje imanje". Ja nijesam išao ni u Malisore ni u Merdite; to mi je daleko bilo; a nijesam imao ni vremena, jerbo mi se je trebalo i službom baviti. S nadbiskupom se rastadosmo na Gilanskom polju; on ode s pratnjom u Prizren, a ja u Janjovu. Ovdje ostadoh još jedan dan, pa se onda vratih u Prištinu.

U Prištini je življenje nevjerovatno jevtino, Za mojeg su vremena ove cijene bile na kilograme: pšenica 10 para (5 helera), kukuruz 7 para (3 i po helera) meso 59 para (25 helera), kola kupusa, to jest 100 glava ili 500 kilograma 10 groša (2 krune), oka vina 1 groš (20 helera), 1 divlji krmak ubijen od 80 kilograma 30 groša (6 kruna). U gostionicama (ašćinica) je mogao čovjek dobiti četiri jela s kruhom i vinom za 2 groša (40 helera) i sit biti. Kao tegleća marva služi crni bivo svagdje u onim krajevima.

Divljači i ribe u rijekama i virovima imade dosta. Ribu hvataju na čudnovat način: natjeraju bivole u virove, ganjaju ih po vodi, pa kad se dobro zamuti, nahvataju mrežama silesiju riba. Zecove i lisice love sa hrtovima (tazi). Hrt ne nanjuši traga zvjerke, pa valja povesti i zečarsku

vižlad. Kad vižlad istjeraju zeca, onda se puste hrtovi, da ga uhvate. Lov sa hrtovima je zaista zanimljiv. Vidio sam, kako lisica bježeći maše repom na lijevo i na desno, da zavara hrta, a hrt trči takogjer lijevo i desno, da liju uhvati za rep. Kad pak lisica opazi, da je hrt sasvim blizu, uskoči se uz kakvo deblo, dok hrt u svom mahu proleti, pa se onda vrcne natrag i odmakne daleko. I hrt se povrati natrag, pa to sve traje dotle, dok hrt ne uhvati lisice. Sokolove (Atmadže i Dogane) hvataju mlade u mjesecu junu. Pripitome ih brzo: 14 dana ne dadu im spavati i hrane ih mesom iz ruke u kožnoj rukavici.

Ceremonije svadbe obavljaju katolici i pravoslavni isto tako kao i muslomani. I katolici i pravoslavni imadu običaj mladi okniti kosu, nokte, dlane, tabane i nožne prste, isto kao i muslomani. Pa uostalom i živu kao muslomani izuzev kršćanske svete tajne i molitve. Na tri dana prije svadbe, obično u srijedu, sakupe se u kući mladinoj žene i djevojke. Plešući, pjevajući i gosteći se namažu svečano mladoj, kao što gore rekoh, kosu, nokte, dlanove i tabane k'nom Jednom su mi dozvolili, da virim kroz odškrinuta vrata i vidim tu ceremoniju, dok smo se mi muški u posebnoj sobi za muške gostili pucajući iz kubura kroz prozor.

U okolici grada Prištine plešu hrišćanke kolo, ali ne kao kod nas u okruglu vijencu, nego se plesači uhvate u dvije kolone, pa skakutaju i pjevaju jedni prama drugima onako, kao što je četvorka.

Godine 1870. bijaše inače u Albaniji i Makedoniji, osim krvne osvete, sigurnost imanja i života prilično dobra. Nu stigoše iz Carigrada na sve strane alarmi proti 40 grčkih hajduka, koji bijahu prešli granicu počiniv umorstvo na nekim lordovima. Tri mlada lorda, a čini mi se, da je megju njima jedan bio sin ministra Palmerstona, bili se oženili i sa svojim suprugama putovali po istoku. Kad su došli u Atenu, htjeli su vidjeti Maraton, gdje je bila ona čuvena bitka, gdje ono Atenjani pod vodstvom Miltiadesa sjajno

potukoše Perzijance na 490 godina prije Krista.

Lordove i njihove supruge pratila su 4 oružnika i tajnik engleskog poslanstva. Iz jedne šume kraj Maratone izagje 40 hajduka pod vodstvom nekog Arnavitaki-a. Po imenu se vidi, da je taj harambaša bio porijeklom Arnaut. Ti hajduci pohvataše sva tri lorda, a njihove supruge, 4 oružnika i tajnika otpremiše u Atenu zatraživ za otkup lordova 40.000 lira (880.000 kruna), inače da će ih pogubiti, a to u roku od 24 sata; ali zaprijetiše ti hajduci, da će lordove odmah pogubiti, čim budu opazili, da vojska dolazi osloboditi ih. Zbog toga dogagjaja bila je uzrujana sva diplomacija evropejska. Davali su se svakojaki savjeti Grčkoj, kako će osloboditi te lordove, nu Grčka nije oprezno postupala, jer iz Atene posla svu ucijenjenu svotu, ali ujedno i vojsku, da pohvata hajduke, pošto im se svota uruči.

Hajduci su pako imali u Ateni svoje konfidente, pa kad su bili o svomu tačno obaviješteni, sva tri lorda odmah posjekoše i razbjegoše se. Arnavitakija su uhvatile turske vlasti kod Selanika, a ostali su hajduci pohvatani kojekud u Epiru vilajeta Janje. Grozan dogogjaj! Tri udovice u crno zavijene otputovaše iz Pireja put Engleske, a kakav li im je morao biti doček, kad stigoše u svoju domovinu!

Pod konac moga boravka u Prištini provede jedan zaptijanski oficir sa 10 zaptija arhimandrita Vasu Palagića iz Gradiške, kojeg sam prije u Sarajevu više puta vigjao i dobro ga poznavao. Vodili su ga u progonstvo u Aziju radi bunjenja u Bosni. Vaso Palagić je poznat veliki anarhista i buntovnik po svojijem djelima, brošurama i poslanicama. Upita ga kajmekam, gdje želi prenoćiti. On odgovori: "Kod vas ne ću prenoćiti, jer nijesam zločinac; kod paroha ne ću noćiti, jerbo nijesam lud; a kod pravoslavnog načelnika hoću noćiti, jerbo je on pošten gragjanin."

Nijesam imao vremena, da arnautski naučim, ali ću ipak nešto prikazati, jer su me mnogi do sada o tome ispitivali. Brojevi do 10 jesu-ovi: 1 nja, 2 du, 3 tre, 4 katr, 5 pens, 6

gjašt, 7 štat, 8 thet, 9 nont, 10 red (kroz zube). Od 11 do 19 umetne se m izmegju 1 i 10, na primjer njamred (11), pensmred (15) i nontmred (19). 20 nizet, 30 trered, 40 katrred i t. d. 100 čintni, 1000 nimi.

Još nekoliko riječi: kuća špae, čovjek njer, žena džruja, djevojka caoc, dijete gjal, papir letra, pisati škro, čitati mekando, ići meško, brdo kodra, selo katond, crkva kiša. Voda uj, donijeti mepron, polje fuš, livada livad, dobro mir.

Zemljopisne bilješke o Albaniji:

O ovoj zemlji izdao je Talijan Artur Galanti krasno djelo s obzirom na geografiju, etnografiju i historiju ovoga ratobornoga naroda. Koliko mogu prosuditi ovo djelo kao očevidac i zemlje Albanije i njezina naroda, djelo je prikazano vrlo opširno i vjerno, a nema ni malo kakve pristranosti, kojoj bi se taj Talijan mogao podati s poznatih talijanskih pretenzija na ovu zemlju. Upravo s toga mislim, da ću ugoditi cijenjenim čitateljima, ako im bar nešto saopćim iz tog krasnog djela.

Albanezi su vrlo staro pučanstvo, junačkog srca i s toga puno ponosa, ljube slobodu i svoju domovinu, pa se neustrašivo bore za te dvije zemaljske svetinje i s puno većim brojem ljuta neprijatelja. To i jest važan razlog, s kojeg je i daleku svijetu poznata bojna slava kršnih sinova ove turske pokrajine. Osobito pak cijene kućno poštenje. Rimski povjesničari hvale junaštvo Albaneza, osobito Kornelije Tacito slavi ih zbog toga, što oni u malenom broju znadu nadbiti veliku neprijateljsku vojsku.

Albanezi ne zovu sami sebe Albanezima, nego Škipetarima. Ova riječ stoji u savezu s riječi: skjup oro, pa š k i p e t a r i, znači orlovi sinovi ili orlovići. No riječ škip znači i klisura, te jedni tumače škipetariju "stanovnici klisura". Jedni opet misle, da je etimologija riječ i Škipetar u savezu s grčkom riječi s k e p t o s "grom", to jest, da su oni gromoviti ljudi. Albanezima (Arbanasima) su ih pako prozvali Evropejci po tome, što su oni stanovnici onih brda,

kojih su visovi bijeli od snijega. Tako su se i Englezi Albijonima prozvali zbog poznatih bijelih brda u Škotskoj. Albanezi se dijele na dva glavna plemena: Gege i Toske. Gege stanuju na sjeveru, a Toske na jugu. I jedni i drugi se dijele na više manjih plemena (fis). Gege su nešto ratoborniji nego Toske. Albaneza svију vjeroispovjesti imade jedni vele okolo 2,000.000, a ja mislim po njihovu kazivanju okolo 3,000.000, jerbo pri popisu pučanstva ne ubrajaju ženske duše.

Katolička Albaniju imade tri nadbiskupije sa sjedištima u Prizrenu, Škodri i Derbinisti, tri biskupije sa sjedištima u Zadrimu ili Sapi, Nenšati i u Kalmeti. Ovamo valja pribrojiti i neovisnu opatiju u Orošu, kojom upravlja mitrani opat kao biskup.

Sve nadbiskupije i biskupije imadu 157 parohija.

Grad Bar pripadao je Albaniji prije, nego je bio pripojen Crnojgori. I u njemu sjedi katolički nadbiskup; dakle po ovome imade Albanija osam katoličkih eparhija.

Istočno-pravoslavnih eparhija imade u Albaniji osam sa sjedištem u Ohridu, Draču, Argirokastru, Beratu, Janini, Paramitiji, Konjici i Prevezi. Imadu sada svoju eparhiju i u Skoplju (Uščupu). Prema tome katoličkih i pravoslavnih biskupija imade u Albaniji svega skupa 16. Istočno-pravoslavno stanovništvo sjeverne Albanije priznaje se Srbima, a oni na jugu Grcima, premda imade megju njima Rumunja, Bugara i Cincara, te se svi kolju i krve megjusobno za svoje crkveno i narodno prvenstvo.

Granice dolnje i gornje Albanije protežu se s juga na sjever od Jadranskog i Jonskog mora do Srbije i s istoka na zapad od Manastira (Bitolije) do Crnegore i Novogpazara.

Mnogi Škipetari ostavljaju svoju obitelj, pa idu u svijet, da steku novaca i donesu kući. I štedljivi su do skrajnosti. Škipetaru je dosta, da za jednu godinu steče 200 kruna, te on to odnese kući, uredi obiteljske odnošaje, obradi ono malo zemlje, pa onda ide opet u svijet na rad. Imade ih u Bosni i Hercegovini, Srbiji, Bugarskoj, Rumunjskoj,

Carigradu, u Maloj-Aziji, Egiptu i Tripolisu, kao i u Grčkoj. Bave se ponajviše pravljenjem i prodavanjem buze (piće bez alkohola od pšenice i prosa), salepa, halve i raznih šećerića, uz to ljeti prodaju ledenu limunadu i razne širupe od voća. U Sarajevu ih imade mnogo, koji se bave pravljenjem gajtana i zeha (deblje i tanje pozamenterije za narodna odijela) iz sirove i prostije svile. Gardisti, kavazi, vratari i sluge kod visoke gospode u Carigradu i većim gradovima Turske jesu sve Albanezi, bez razlike vjere.

Ako je koji Dalmatinac ili Ličanin protekcijom svojeg krupnog stasa, dugačkih brkova, širokih pleća, velikog zakučastog nosa i iskolačenih očiju dobio takovu službu kod velikaša u Carigradu, i njega zovu Arnautom.

Katolička je vjera najstarija, a grčko-istočna upade u Albaniju za bizantskog vremena u XI. vijeku useljivanjem Srba, Bugara, Vlaha i Grka. Muslomanska se je vjera uvukla kroz begove i age i njihove subaše, to jest kroz mogućnije porodice, koje za turske najezde, volješe prigrliti novu vjeru u novome životu nego li izgubiti imanja zemaljska, a to bi u XV. vijeku. U vremenu izmegju XVIII. i XIX. vijeka najviše se je Albaneza isturčilo silnom moći Janinskog Ali-paše Tepelenlije.

Ja ću se ovdje oprostiti s Albanijom i Kosovom. Premješten sam u Sarajevo, te u septembru 1870. odputujem istim putem, kojim sam bio došao, bez ikakovih znamenitih dogogjaja, koje bi bilo vrijedno navesti i opisati.

Moj poglavar Lachaise dočeka me u Mokrom i doprati u Sarajevo. O njemu nemam više šta napomenuti, nego da je nedavno umro. Eno mu groba u Koševu, na Sarajevskom groblju, a na nadgrobnoj ploči stoji pisano: "Ici est la place de la resurrection". (Ovdje je mjesto uskrsnuća).

VI. poglavlje.

(Boravak u Sarajevu. -Razni podaci.)

U Sarajevu bješe tada valija mušir Mustafa Hasim-paša, civilni i vojni guverner. Krasan, ali vrlo strog čovjek. Tada su bili u Sarajevu konzuli: austrijanski Zoretić, njemački Blau, franceski Moreau sa kancelarom Sainte-Marie-om, engleski Holmes, talijanski Durio i ruski Kondriavtzew. Sainte-Marie je baš onda pisao povijest Bosne i Hercegovine na francuskom jeziku, a ja sam mu u tome radu dosta pomogao.

Nagjoh utamničene: Serafima Perovića, arhimandrita i igumana manastira Žitomislića u Hercegovini, i njegova brata Jovu, učitelja i kalugjera Leontija Radulovića, te srpsko-pravoslavnog načelnika (kodžobaša) Gavru Vučkovića iz Sarajeva. Bili su osumnjičeni da šuruju s Rusijom, Srbijom i Crnomgorom. Prigodom premetačine nagje se dosta stvari što, su ih kompromitirale, a istragu provede Josip Koetschet, tajnik valije za strane poslove. Ovaj je Koetschet takogjer pisao svoje memoare. Iz njih se vidi, ko je on i šta je bio, pa je suvišno, da ja o njemu ovdje mnogo govorim.

Napokon stiže naredba iz Carigrada, da se Serafin Perović, brat mu Jovo, kalugjer Leontije i Gavro Vučković otpreme u progonstvo u Aziju preko Selanika. Jedan oficir sa 20 zaptija odvede ih u Diarbekir na perzijskoj granici. Tu su živjeli slobodni po gradu, nu nijesu smjeli izvan grada hodati, a hranili su se i odijevali od svoje zarade ili milostinje dobrih gragjana.

U to Mustafa Hašim-paša saznade, da Srbi u banjalučkom okružju sniju bunu. S toga provede osobno

istragu na licu mjesta u Banjaluci i Gradiški, pa nakon istrage dovede u Sarajevo 60 najuglednijih Srba hapšenika iz Banjaluke i Gradiške. Osim ovih mnogi su iz Gradiške bili pobjegli u Slavoniju. Nakon nekoliko tjedana bili su i oni u Sarajevu pušteni na slobodu. Jednog dana dogje Stanko Radonić iz Cetinja, tadanji pobočnik Nikole I., k valiji u Sarajevo. Stanko Radonić bijaše naobražen čovjek, a nauke je bio svršio u Saint-Cyru u Parizu. S njime sam bio učinio poznanstvo kod ruskog konzula Koudriavtzewa; ovdje sam nekoliko dana s njime više puta igrao šaha.

Stanko Radonić bijaše došao u Sarajevo, da ishodi pomilovanje Stojanu Kovačeviću, koji je već dugo vremena čamio okovan u kuli mostarskoj. Nakon nekog vremena Radonić se je brzojavno potužio svome gospodaru, da ga valija ne će u audijenciju da primi, premda se već 8 dana najavljuje. Napokon ga valija primi, ali Stanko Radonić ode iz Sarajeva, a da nije bio svršio naumljenog posla. No što Stanko Radonić nije svršio kod valije, svrši kod ruskog konzula u mostaru. U ono vrijeme bijaše u kuli mostarskoj 19 uhapšenika u teškim verigama: 3 muslimana, 5 katolika i 11 pravoslavnih, a megju njima Stojan Kovačević. Bijaše se desio veliki pravoslavni praznik. Dobri su ljudi po običaju o velikim praznicima u ime milostinje slali uhapšenicima mesa, da se jadnici dobro nahrane. Uhapšenici su tu milostinju s veseljem primali i to tim više, što su u mesu bile sakrivene turpije. Tako oni tim turpijama preturpijaše gvozdene brave na gvozdeneim vratima, pa došav do zaptije, koja je pred kulom stražarila, ote mu Stojan Kovačević pušku i sablju, njega na stranu gurnu, pa pobježe preko Huma i Brotnja u Dalmaciju s 18 druga. Zaptije i vojnici tražili su svu noć s fenjerima bjegunce po mostarskim sokacima i kućama, ali badava. Stojan Kovačević ode iz Dalmacije u Crnugoru, a ona 3 muslimana odoše iz Dubrovnika u Trebinje i predadoše se vlasti, dok ostali ostadoše u Dalmaciji.

Stojan Kovačević bijaše važna osoba u kasnijim ustancima 1875. proti Turcima, i 1881/2 proti Austrijancima, ali ja o njemu ne ću više ništa spominjati.

Godine 1872. mušir Mustafa Hasim-paša bijaše zamijenjen Rešid pašom civilnim guvernerom, a ferik Ahmed Hamdi-paša primi vojno zapovjedništvo nad divizijom Bosne i Hercegovine. Divizijonerov pobočnik bijaše onda Edhem-beg kolaga (krilni kapetan), baš onaj Edhem-beg, koji je kasnije kao mušir Edhem-paša pobijedio Grke u Tesaliji. Rešid-paša bijaše vrlo dobroćudan čovjek; pod njegovom upravom nije se dogodilo ništa zlokobno u upravi. Bio je doveo svoga tajnika za stranjske poslove, nekoga Dellendu, a Koetscheta odstranio iz političkog ureda. Iza toga se je ovaj "političar" bavio liječenjem i uz to držao apoteku.

Nego na ovom mjestu treba nešto više kazati o glasovitom Edhem-paši pa odmah nešto općenito o prosvjetnim prilikama glavnoga grada Herceg-Bosne.

Ibrahim-Edhem beg kolaga si, krilni kapetan i pobočnik komandantnog generala divizijonera Ahmeda Hamdi-paše, te vojskovogja, koji je u god. 1897. nadbio Grke u Tesaliji, bio je vrlo inteligentan čovjek; za to mi je zbilja bilo ugodno biti mu prijateljem. Prije nego je došao u Sarajevo, bio je dodijeljen glavnome konzulatu Visoke porte u dubrovniku. Često bi mi govorio, da mu je europejsko naobraženo društvo, osobito evolucija dubrovačke inteligentne publike tako bila mila, da s toga mora dobro naučiti talijanski jezik, a već je bio naučio nekoliko riječi toga krasnoga jezika za svog boravka u Dubrovniku. Napokon mi reče, da ga boli u srcu, kad čuje razgovor u talijanskom jeziku, a da ne razumije. Kako sam sam odgojen u talijanskoj gimnaziji, koju su isusovci rukovodili, tu sam naravno dobro naučio talijanski jezik i poznajuć to Edhem-beg me zamoli, da mu budem učitelj u talijanskom jeziku. Ja se njegovoj želji rado odazovem; to

tim više, što sam u onim burnim vremenima u njemu bio vidio čovjeka puna pravde i dobra shvaćanja raznih prilika ljudskog života. Od tog sam časa Edhem-bega svaki dan učio talijanski i to je trajalo pune dvije godine dana. To je išlo s tako dobrim uspjehom, da je budući Edhem-paša potpuno bio naučio talijanski jezik. Dok sam Edhem-bega u talijanskom poučavao, čuše za to ostali oficiri, te me neki zamoliše, da u oficirskom zboru otvorim tečaj za inostrane jezike, a osobito za francuski i talijanski. Tako i bi. U onoj velikoj turskoj kasarni, koja se je za mojeg boravka u Sarajevu i sagradila, imali su svi oficiri, bez razlike čina, svoje kancelarije, a uz bijaše velika dvorana za oficire glavnog štaba. U toj dvorani otpočeh tečaj inostranih jezika za oficire glavnog štaba (Erkjami harb lisani-el-edžnebije mektebi). Za ova predavanja od četiri godine nijesam htio primiti ni jednog novčića, jerbo sam bio carski činovnik, a to je onog vremena puno vrijedilo. Jedina mi je bila nagrada u tom, da su mi svi odavali veliku čast u društvu. Moji učenici bili su: Edhem-beg, kojeg malo prije spomenuh, Abdulah-paša, koji je neko kratko vrijeme prije toga bio vojnički attachè kod osmanlijskog poslanstva u Rimu: major glavnog štaba Omer Vehbi-beg, koji i sada još živi u Damasku (Šamu) kao mušir i zapovjedni general: kapetan glavnog štaba; Bošnjak Šukri-beg, koji je kasnije poginuo u bitki proti Crnogorcima na Vučjem-dolu; za tim ženijski kapetan Mustafa efendija, koji je bio ujedno vrlo dobar slikar u žanru portreta. Osim ovih imao sam za učenike okolo petnaest poručnika i natporučnika razne vrsti oružja, te napokon jednog konjaničkog kapetana, po imenu Riza efendija, zeta konjaničkog zapovjednika Genč (mladog) Ahmet-paše. Ovaj paša bio je mladim nazvan, jerbo je on bio najmlagji, odnosno najprvi prosti vojnik, unovačen za vremena sultana Mahmuta II., oca Medžidova i Abdul-Azizova, a to je u ono vrijeme, kad je isti Sultan-Mahmut dao smaknuti 80.000 janjičara i pobacati u Bospor, a to

sve je učinio u roku od osam dana. Carigragjani zbog toga ne smjedoše jesti ribe za vremena od šest mjeseci, dok se ne bi riba očistila od ljudskog mesa. Genč Ahmet-paša bio je već onda star čovjek; rogjen je bio u Jenji-Šeheru (Larisa) u Tesaliji. On nije znao ni čitati ni pisati, pa mi se je uvijek tužio: "Ti učiš moga zeta i silesiju drugih oficira, a mene ne ćeš u nauci ni da osloviš!" Ja sam mu vazda govorio, da sam vazda pripravan učiniti mu sve, što sam u stanju. Da naučim čitati i pisati toga Genč Ahmet-pašu, uglavismo večernji sat, tako da bi poslije predavanja odmah sjeli za večeru. Genč- Ahmet-paša učio je do duše, ali nije mogao, možda zbog starosti, više ništa shvaćati, te bi od nervoznosti jedva čekao, da se taj sat svrši, pa da na sto dogje rakija, vino i jelo. Mi bi se tek okolo po noći veseli rastali.

Genč Ahmet-paša bio je u bojevima proti Rusima, u Šumli i Silistriji za Krimskog rata, pa mi je čudo anegdota pričao o svojim zgodama u toj vojni. On je imao još onda u Sarajevu konja rigjana pravog arapskog soja, a tada mu je bilo 36 godina. Konj je ipak bio još uvijek čvrst, dobro ugojen i sjajne dlake, ali uza to i miran; nije više imao u sebi one arapske vatre. Ja sam ga često puta jašio iz Sarajeva na Ilidžu i natrag, jedno s toga, što je bio miran, a drugo s toga, što je to bio historičan konj i još mirisao po prahu ruskih topova u onim krvavim bojevima. Meni je Genč Ahmet-paša pričao, da ga je taj njegov konj jednoč u najžešćoj bitki kod Silistrije bio zbacio sa sebe i da je u žestini svoga maha zalutao u rusku vojsku. Rusi su tog konja bili opkolili i sve činili, da ga uhvate, nu taj se je hrabri konj branio nogama sve dotle, dok se nije opet povratio u turski logor k svome gospodaru. S toga ga je paša držao u onim starim godinama, da ga iz pijeteta sahrani, kada dospije, i to za to, osobito što se nije htio dati Rusima u ruke. Premda je tomu konju bilo 36 godina, nijesi ga smio obosti ostrugom. Ja sam jednoć bio neoprezan, pa ga dobro obo ostrugom, a on se tako ražestio, da se umalo

nijesam strmoglavio. Od onda sam na njemu sjedio mirnije nego li je jezdio on rahvanskim korakom.

Genč Ahmet-pašina kći Arifa hanuma tipkala je nešto na klaviru, a nije se od mene krila, te bi nam u veče svirala i pjevala istočne arije. Arifu hanumu je poučavala u klaviru gospogjica Friderika Plechacsek, kći dragomana austro-ugarskoga konzulata.

Genč Ahmet-paša imao je sina Riza bega, koji je onda bio major, a kasnije pukovnik zaptijanskog zbora i šef policije. Riza-beg je bio oženio kršćanku Terezu Pavković iz slav. Broda, dozvolio joj, da ostane u kršćanskoj vjeri, a nije zahtijevao ni to, da se krije kao Turkinje. Genč Ahmet-paša imao je još jednog sina, po imenu Sabri-bega; ovaj je bio kao kapetan u svojoj regimenti negdje u Aziji, te ja ne bih znao o njemu što pouzdano navesti.

U Sarajevu bijaše onda Idadija (vojnički dječački penzijonat), uregjena europski, ali nije bilo dovoljno učiteljskih sila; s toga sam morao, često po nekoliko mjeseci ići u taj zavod i tu predavati o francuskom jeziku ili o geografiji; ali nijesam za to primao niti zahtijevao ikakvog honorara. Idadija je bila na musali, gdje je danas uzdignuta zgrada zemaljske vlade za gragjevni odjel i željezničku upravu.

Vilajet je imao i obrtničku školu (Islahane). U njoj su svi učenici bili uniformirani, a osim obrta učili su čitati i pisati. Vilajet je imao u konaku jednu knjižnicu, iz koje su se poučne knjige pozajmljivale u raznim jezicima.

Srpsko-pravoslavne općine bile su već onda dobro organizovane, te je gotovo svaka imala svoje narodne osnovne škole, osobito u znamenitijim gradovima Bosne i Hercegovine. Sarajevska je općina imala realnu gimnaziju, u kojoj bijahu spomena vrijedni učitelji Crnković i Špadier. Srbi su imali u Sarajevu i djevojačku školu.

Katolici su imali u Sarajevu jednu konfesijonalnu osnovnu školu i po gdjekoju u provinciji.

Srbi su slali svoju mladež na veće nauke u Rusiju, Biograd, Trst i Švicarsku, dok se katolici nijesu za to brinuli, a nije ih imao ko na to upućivati. Zaslužni oo. franjevci nijesu vodili brige o općoj prosvjeti izuzev rijetke iznimke.

U to bješe fra Grgo Martić ishodio kod valije, da se milosrdne sestre iz Zagreba nastane u Bosni i Hercegovini. Bijaše dakle odregjeno, da se nasele: u Sarajevu, Mostaru, Stocu, Duvnu-Županjcu, Lijevnu, Travniku, Banjaluci, Derventi i napokon, gdje su htjele i mogle. Jednog dana sretoh fra Grgu Martića pred Tašlihanom (Franje-Josipa ulica), a za njim igjaše 10 milosrdnih sestara; bijahu crnom gustom koprenom preko lica prekrivene tako, da im se nije moglo vidjeti u lice. Tada ih je Martić vodio k valiji, da predstavi luč prosvjete za mladež u Bosni.

U to bijaše srpsko-pravoslavna nova crkva u Sarajevu dogotovljena; trebalo je dakle, da se svečano posveti. Crkvena općina naredi, da sve pučanstvo iz okolice i iz dalekih krajeva dogje na tu proslavu. Tursko je pučanstvo sve mirno gledalo nekoliko godina, dok se je crkva napravila. Ali sada htjedoše zabraniti posvetu i uporabu te crkve za bogosluženje. Meni reče onog dana moj prijatelj i učenik, zapovjednik pobočnik Edhem-beg, da one noći nikud iz kuće ne izagjem, jer da će biti po ulicama velika strogost. Za to Ahmed Hamdi-paša odredi, da po svim sokacima hodaju vojničke jake ophode, a sve baterije topova da se po sokacima vozaju, pa čim se zli ljudi stanu micati u zločestoj namjeri, da se s mjesta poubijaju, a topovima gruha u turske mahale. Tako bijaše mir i red očuvan za te posvete.

Sutri-dan bi nova srpsko-pravoslavna crkva u prisutnosti valije, vojnih dostojanstvenika i diplomata svečano posvećena i još iza toga potraja mir nekoliko godina.

Megjutim se oglasiše hajduci u novopazarskom sandžaku, a to u kotarevima: Kulašina, Bezana, Bijelog-

polja i Prijepolja. Hajduci su bili većinom muslomani. Valja odrediti, da se kraj učini razbojništvu. No teško je bilo iskorijeniti hajduke, i to tim više, što su harambaše (vogje) bili iz redova Dedagine vojske, koja je bila prije raspuštena. No alaj-beg (zaptijanski pukovnik) se domisli, pa ponudi harambašama na tvrdu vjeru oficirsku čast u zaptijanskome zboru. Harambaše doista primiše ponugjena mjesta, te zbilja iskorijeniše hajduke, svoje nekadnje drugove.

Iza toga stiže glas, da su hajduci porobili poštu u Romaniji nad Sarajevom. Bilo se na ime dvanaest hajduka došuljalo iz Srbije, do Romanije, pa zasjeli u busiju s jedne i druge strane, kad je trebalo pošti proći, te kad su tatar i drugi bili zapali u njihovu sredinu, zapucaše hajduci svi, ama baš složno. Tatar i jedan zaptija dobiše teške rane, a dva konja padoše mrtva pod tovarima. Hajduci zaprijetiše smrću ostaloj pratnji pošte, da se ne usude maknuti, stadoše noževima sjeći konopce i parati kožne vreće, u kojima su bili novci i pisma, pa pisma razbacaše, a novce odnesoše. Bilo je državnog novca 120.000 bijelih medžidija (480 000 K). Turska vlast odmah razasla na sve strane zaptije i vojničke čete u potjeru za hajducima, ali badava, jer su hajduci odmah prebjegli u Srbiju. Srbijanska vlast uhavti šestoricu od onih hajduka i nagje pri njima okolo 20.000 kruna. Proti tim hajducima bila je rasprava u Loznici, u prisutnosti turskih izaslanika, no dok je trajala ta rasprava, svi hajduci jedne noći pobjegoše iz tamnice. Tako je tome svemu bio kraj; novci propadoše, a hajduci nagjoše sebi utočišta u tugjini.

Godine 1873. odluči Turska napraviti željeznicu po čitavom Balkanu. Željezničke su pruge imale ići ovako: prva od Carigrada preko Jedrene (Andrinopoli), preko Sofije do Uskjuba, te iz Jedrene do Selanika; druga od Selanika preko Uskjuba, Mitrovice sve do Kostajnice, a treća od Busovače do Broda ili Šamca. Baron Hirschl bio je poduzeo svu gradnju

ove željezničke mreže. Odmah poplaviše željeznički inžiniri svu Bosnu i Hercegovinu, a bili su većinom Francuzi. Već počeše inžiniri trasirati. Glavno ravnateljstvo bijaše u Sofiji pod vrhovnom upravom jednog turskog generala, a njemu je bilo dodijeljeno nekoliko časnika glavnog štaba.

Inžinirski zbor za trasiranje i izgradnju bio je u Bosni organizovan i porazmješten ovako: 4 divizije, a divizije su imale po pet-šest sekcija. Jedna je divizija imala sjedište u Novompazaru s poglavarom Carnet-om, druga u Sarajevu s poglavarom Set-om, treća u Banjaluci s poglavarom Pons-om, napokon četvrta u Doboju s poglavarom Teneon-om. Sekcije su imale takogjer svoje poglavare, ali im se ja više ne sjećam imena. Ti su inžiniri imali ogromnu plaću; srednji je inžinir imao od 600 do 1000 franaka mjesečno, a viši inžiniri i poglavari do 2500 franaka mjesečno osim nuzgrednih beriva.

Radovi su trasiranja dobro napredovali. Pruga širokotračnica od Doberlina do Banjaluke bila je gotova već u polovici godine 1875. Godine pak 1874. nije bilo u Bosanskom Brodu megjunarodnog brzojava, pa mene odrediše, da ja u Brodu otvorim brzojavnu staciju za strane jezike i za službu željeznice - u mjesecu martu -, s naslovom poglavara stanice. Tako ja ostavih Sarajevo ne sluteć, da ću ga opet kasno vidjeti i iza burnih doživljaja.

VII. poglavlje.

(Bos. Brod i Bos. Gradiška za ustanka. -Ustanak u Hercegovini pod Musićem. -Bijeg Gjurgjevića u Zagreb.)

Pošto se obikoh u novom boravištu, Bos. Brodu, i to tim prije, što čovjek može mnogu zabavu naći u obližnjem Slav. Brodu, počeh misliti, ne bih li se sretno okućio, jer je već vakat bio. I zbilja nakon četiri mjeseca nagjoh drugaricu u životu i to rodom iz Sl. Broda. Nego sada dalje o željeznicama u Bosni.

No godine 1875. poremetiše se financijalni odnošaji turske carevine, te tim povodom nastadoše razmirice izmegju turske vlade i poduzetnika Hirscha. U to doba buknu buna u Hercegovini, pa se raširi po Bosni u krajevima, gdje najviše živi istočno-pravoslavni elemenat, a to u Krajini okružja banjalučkog, bihačkog, tuzlanskog i novopazarskog. I Bugari prihvatiše za oružje. Tada svi inžiniri poduzeća barona Hirscha pokupiše svoje stvari i svi odoše iz onih zemalja, ostavivši na uspomenu gotovu jedinu prugu od Doberlina do Banjaluke. Ova je pruga zapala Tursku 24 milijuna franaka, te se s toga zapodjenu parnica izmegju Turske i barona Hirscha. Kao vještaci kod te parnice sudjelovala su tri engleska inžinira za vremena od tri mjeseca i primili su kao vještačku pristojbu svaki po 1000 šterlinglira, t. j. po 23.000 hiljade franaka mjesečno. Tako su zapala ta tri vještaka za tri mjeseca 207.000 franaka, a to čini blizu toliko naših kruna. Austro-ugarskoj je dobro bila došla ova pruga za okupacije. Nakon aneksije Bosne i Hercegovine Austrougarska je platila Turskoj državne investicije i državna dobra ovih zemalja, a jevtino

je prošla; jer kad se računa interes na interes od 24 milijuna franaka za 31 godinu, iznosilo bi više od 60 milijuna, dočim je Austrougarska platila Turskoj za sve samo 54 milijuna kruna. A koliko je zaslužila na njoj za 31 godinu! Godine 1875. u proljeću buknu dakle buna, te ću sada sve baciti na stranu i samo o njoj pripovijedati.

Nije pukla prva puška u Nevesinju, kao što neki pričaju, nego u Dračevu na Krupi stolačkoga kotara. U mjesecu maju 1875. diže se katolička raja na pušku svih sela od Kupe do Kleka, a to su: Neum, Klek, Gradac, Prapratnica, Utovo, Ravno, Zelenikovac, Moševići, Hrasno, Dubravica, Svitava, Sjekose, Bajovci, Dračevo i Doljani. Tada se sakupi do 2000 ustaša sve po izbor junaka urediše svoju vojsku na četiri tabora, a izabraše za vrhovnoga vojvodu paroha iz Graca Don Ivana Musića, nećaka biskupa fra Angjela Kraljevića. Organizovaše dakle vojsku na tabore po 500 vojnika, a imali su iza vojvode serdara i četiri komandira (majora), podkomandire, kapetane i oficire. Jedan se komandir zvao Mijo Brstina; bio je pravoslavni, ali prama kršćanima vrlo dobar čovjek. Tada se nije znalo ni za srpstvo ni za hrvatstvo. Svi su dobili bili puške ostraguše iz Dalmacije i silesiju džebhane (municije). Stadoše se dakle vježbati i priučavati prahu i olovu; vas dan bi puškarali u nišan. Uz to urediše i gragjansku upravu, senat za sud u svim gragjanskim i kaznenim stvarima, a vojvoda Music bio je u svemu vrhovna glava. Dobivali su pak silne potpore, jer su se tada odmah bili po raznim mjestima Dalmacije uspostavili odbori, koji će podupirati ustanak. Turska oblast nije davala još tada velike važnosti ovome ustanku, te nije ni slala redovite vojske proti ovim ustašima; naprotiv naredi vlastima, da ustaše ostave u miru, jerbo da će se i oni najposlije i sami pokoriti. No Turci stolačkoga i počiteljskoga kotara nijesu mogli dugo trpjeti ove buntovnike, jer su im ustankom bili navijestili, da im neće više davati trećine (haka). Za to Turci

pokupiše bašibozuk, te navališe jedan put na odjel ustaša, koji se je bio utaborio na mostu Krupe kod Dračeva. Ustaše odbiše napadaj na mostu, ali Turci povukoše lagje iz Čeljeva i Višića po noći preko polja na tri kilometra daleko iznad mosta, prevezoše jedan odio bašibozuka preko Krupe, a nije niko to smio ići javiti ustašama, jer su Turci bili postavili straže sve od Neretve, do Blata na desnoj strani Krupe. Sutridan udariše opet Turci na ustaše, jedni na mostu Krupe, a drugi iza legja došavši od Sjekosa. Ustaše se prepadoše onih koji su im bili došli iza legja, te pobjegoše kroz Dračevo i Doljane u Metkoviće u Dalmaciji. U toj bitki padoše mrtva tri ustaša, valjda bježeći, a Turčin nijedan. Odmah iza toga posla Turska jedan bataljun nizama, da zaposjedne mosta na Krupi, a po bataljuna se utabori kod Gjumruk-hane, na granici, 1 kilometar daleko od Metkovića.

Vojvoda Musić nije više imao nikakva okršaja s turskom vojskom, a Turci ga nijesu ni tražili. Ovaj vojvoda bijaše zbacio mantiju, a obukao na se dolamu, toke, čakšire, tozluke, džamadan i ustakao samuri kalpak na glavu onakav, ko što ga nose madžarski magnati, i napokon pripasao krivu damakinju. Sad bijaše pravi vojvoda, a potpisivao se je "generalis". Zbilja dadoše Turci ovim ustašama mira i nijesu ih nigdje oružjem napastvovali; dapače su age išle k Musiću, da im sudi u agrarnim razmiricama, koje bi imali s kmetovima, ili u parnicama privatne naravi s drugim stanovnicima ustaškog područja. Kad bi age išle k turskim vlastima, da tuže kmetove ustaškog područja radi dugova, sami bi im činovnici rekli: "Idite sami k Musiću pa tražite; ne će vam ustaši ništa zla učiniti niti glave odrubiti. Mogu vam samo reći, da ne dadu, pa ćete se vratiti opet zdravi makar prazne torbe". Tako je i bilo.

Ali i za one prve puške na Krupi puče i druga u Nevesinju. Najprvi zaglavi u Dabru Mujaga Behmen iz

Stoca. Bijaše to strašan lihvar žitom. On bi pokupovao silesiju kukuruza i sijerka u jesen, a u proljeće bi to žito raspačavao za skupe novce po narodu nevesinjskog, stolačkog i ljubinskog kotara. Kad bi pak došla jesen, zašao bi sa zaptijama po selima, pa bi jadnim dužnicima, koji nijesu mogli duga platiti, pokupio koze i ovce za malu cijenu. Tako se je mujaga Behmen bio silno obogatio, ali eto i platio glavom tu veresiju.

Već se rasprostrani buna po svoj Hercegovini osim mostarskog i ljubuškog kotara, premda su mnogi pravoslavne vjere iz mostarskog kotara sa istočno-sjevernoga kraja otišli k nevesinjskim ustašama.

Nevesinjske su ustaše brzo i dobro napredovali u svom poslu; oni u malo vremena opkoliše grad Nevesinje i popališe ga tom zgodom. Mnogi činovnici, megju njima neki Hadi-efendija, živi izgorješe; no ne da su to htjeli ustaše učiniti, nego činovnici nijesu htjeli izaći iz ureda, premda su ih ustaše zvali i davali im tvrdu vjeru, da im ne će ništa učiniti.

Ustaške vojvode bijahu: Peko Pavlović, pop Bogdan Zimonić, Lazar Sočica, nekadašnji Dedagin juzbaša, Maksim Bačević i Don Ivan Musić.

U mjesecu augustu iste godine pregje buna i u Bosnu. Na hrvatskoj se granici ukazaše: general Despotović i Petar Karagjorgjević, prvi u prilog Obrenovića a drugi sam za se. Despotović je pomagao ustaše i novcem i dobrovoljcima iz Srbije, a Karagjorgjević je gledao, da bez troška i bez svoje krvi gotovo dočeka. Svi su mu to spočitavali i govorili: "Za što Petar Karagjorgjević nije doveo desetak hiljada Švicara, onih dobrih strijelaca, i donio nekoliko milijuna novaca, pa bi imao velikog uspjeha, jer bi se uz Švicare okupilo tri puta toliko bošnjaka?" Jest, ali to ne bi Austrija dopustila.

Sav je narod pogranični okolo cijele Bosne i Hercegovine bio pobjegao na zemljište susjedne monarhije, te Srbije i Crnegore, onako, kako je kome bliže bilo; a sve

su ih države morale hraniti sve do augusta 1878.

Najglavniji ustaški tabori u Bosni bijahu: Motajica, Prosara, Kozara, Grahovo, Vučjak, Majevica i puno ostalih u unutrašnjosti Bosni. Kad već Turska uvidje, da u Bosni i Hercegovini buna svakud plamti, te da je dakle to ozbiljna stvar, pade joj na um, da bi bolje bilo umiriti lijepim načinom prvo Hercegovinu, odakle je i potekla buna, pa onda Bosnu. Za to stade preuregjivati upravu namještajuć činovnike kršćanske vjere u misli, da će to uspjeti. Uz to Turska razdijeli Hercegovinu na dvije pole, to jest u dva okružja. Pri mostarskom okružju ostadoše kotarevi: Mostar, Stolac, Ljubuški, Konjic, Ljubinje i Trebinje. Novo okružje sa sjedištem u Gacku imalo bi kotareve: Gacko, Nevesinje, Bileć, Pivu i Nikšić. Konstant-efendija katolik bi naime novan pašom i mutesarifom u Gacku, Fatim-efendija (Marko Poljanić) katolik, tahrirat-mudirom (prvi tajnik) a Zeki-efendija, židov, muhase-bedžijom (poglavarom računovodstva). Osim ovih poglavara bijahu naimenovani mnogi drugi kršćani činovnicima u Gatačkom okružju. Turska poče preustrojavati ovo okružje, pa bi onda to isto činila u cijeloj Bosni i Hercegovini. S toga Turska onda razasla note na sve velevlasti i podnese program ovih reforma. Nu sve to nije ništa hasnilo; ustaše su se bile digle, da stresu s vrata turski jaram. Konstant-paša i sav njegov novi stroj za novi sandžak vrzao se je po mostaru dvije godine čekajući, da se ustaše umire, pa da sjednu na svoja mjesta u Gacku. No buna je sve većma bjesnjela po Bosni i Hercegovini, pa se tako izjaloviše sve nakane o reformama.

Uzduž sve Save t. j. do Jasenovca, pa opet uzduž Une do Petrovca i Grahova popališe ustaše čardakove begova i aga, tako da ništa ne ostade. Za to age i bezi počeše skupljati čete bašibozuka i harati opet na bašibozučku i paliti kršćanska i hrišćanska sela, te tako izginuše svi, koji nijesu mogli bježati u Hrvatsku i Slavoniju. Njihove

su lešine ptice kljuvale i divlja zvjerka meso im jela. Kasnije kiša sapra, a sunce ubijeli kosture nepokopanih žrtava. Kad bi nogom udario u bijeli čovječiji kostur, on bi zagrohotao i sasuo se na stotinu komada.

U to činovnik megjunarodnog brzojava, Joakim, bješe iz Gradiške pobjegao u Slavoniju, no ne od turskog zuluma, nego od straha, kad je čuo, da će ustaše iz Kozare navaliti na grad, popaliti ga i poubijati sve, što je tursko. Ni na višekratne molbe kajmekana ne htjede se taj Joakim više povratiti, nego ode put Carigrada. Sada ravnateljstvo iz Sarajeva odredi, da ja idem u Gradišku i da ondje vršim poslove megjunarodnog brzojava kroz dva mjeseca, dok drugi dogje na Joakimovo mjesto. Tako u polovici septembra 1875. dogjoh u Gradišku. Grad je bio strašno uzrujan. Turci su kupili oružje iz kršćanskih i hrišćanskih kuća, bašibozuk je prijetio svaki čas, da će popaliti kuće krštenog svijeta i poubijati kršćane i hrišćane veleć, da su gazde i popovi krivi svoj buni. Kajmekam pomoću redovite vojske ipak održa red i mir, te je zbilja čudo, da se u onakovoj vatri nije ništa dogodilo.

Tada bijaše u Gradiški banjalučki redifski tabor, komu je bio zapovjednik Osmanlija, binjpaša (major) Aziz-efendija. Bijaše tu na okupu i banjalučki bašibozučki tabor sa zapovjednikom Ali-efendijom Alijagićem. Katolici sa sela od Ivanjske, možda iz straha, da Turci i njih ne popale, sastaviše svoju četu od 500 momaka i pridružiše se turskoj vojsci u Gradiški. Oni su svi bili po seljačku obuženi, ali su svi nosili jednake bijele turbane omotane oko glave, da se raspoznadu. Vrhovni zapovjednik ovih triju četa od 1500 momaka bijaše podpukovnik Vejsil-beg (Arnaut). Ovoj vojsci bijaše dodijeljen jedan skvadrun konjanika (suhari).

U to dogje glas, da su ustaše zapalile kordonski čardak pod Motajicom, da su ubili juzbašu i 10 vojnika kordunaša. Na to Vejsil-beg odmah otigje s vojskom u potjeru za ustašama. Ustaše su bile napravile u motajici od panjeva

debelih bukava čitav grad i ondje se umeterizili (utvrdili), a svu brzojavnu žicu od Svinjara do Dubošca istrgali po putovima kao i po šikarama ispreplitali, da spriječe slobodno kretanje turskim konjanicima i askeru. Kad se Turci primakoše ustašama, navališe na njih i njihove utvrde. U prvom mahu pogibe okolo desetak Turaka, a jedan konjanički oficir bi ranjen i pade s konja.

Turci su se ipak bolje borili nego ustaše; oni su bili vazda pod oružjem, pa i stari ljudi, koji su preživjeli više bojeva, borili su se s novacima uz rame novaka, te ih učili i sokolili. Najposlije Turci savladaše ustaše, poubijaše ih okolo 200, spališe im drvene utvrde, a ostali se razbjegoše po Motajici, pa kasnije prebjegoše u Slavoniju. Megju ustašama bijaše malo Bošnjaka. Ta je ustaška četa bila sastavljena iz dobrovoljaca, što su bili nadošli iz Srbije. Većinom su bili sasvim mladi ljudi, a može se reći, da je bilo i dječaka megju njima. Pa kako da se bore takovi nejaki i neiskusni s vještim Turčinom!

Iza toga se zaputi turska vojska put Prosare na Gašincu, na glavni tabor ljutih ustaša. Turci nijesu bili dobro obaviješteni o snazi svojih protivnika, a nijesu dobro ni znali pravi položaj njihova tabora. Kad Turci ugledaše na suprotnom brdu pri strani od prilike tri-četiri stotine ustaša s puškama, a na njima nataknute bajonete, u prvi mah mišljahu, da je to neka regularna vojska, te pogjoše prama njima. Još su bili podaleko, a nijesu ništa slutili još o bližnjim mjestima. Ustaše su se pako bile u grabama ušančile na podnožju one strane, gdje su oni drugi stajali, pa kad su Turci nabasali na te busije, opališe puške, složno svi ustaše i prosuše svu vatru na prve turske redove. U toj kratkoj, ali žestokoj borbi pade mrtvih okolo 20 Turaka, a mnogi se izraniše, pa onda sva vojska pobježe natrag u Gradišku odvezavši sa sobom ranjenike. Tu su onda i tri katolika pala mrtva, a dva bijahu ranjena. Tad ustaše stadoše slaviti slavlje nad pobjedom gosteć se i odviše pijuć.

Tako su provodili u budalaštini vrijeme, koje je bilo skupocjeno za takove odnošaje Ugrenović i Čolanović, glavni odbornici za ustanak u Staroj Gradiški; na Slavonskoj strani, bijahu na ime otpremili silesiju buradi vina i rakije ustašama, da se poslije one tobožnje pobjede okrijepe, ali se kruto prevariše. Mjesto da ih uče i pripravljaju na nove borbe, oni su ih kvarili pićem. No Turci se ušutiše, te se prije zore sutri-dan (u petak) sa 1500 momaka uputiše opet prama Gašnici. Ustaše su bile na obali rijeke Save svi skupa, svu noć su pili, a nijesu se nadali, da će se Turci odmah iza jučerašnjega poraza onako brzo povratiti. Većina ustaša ležali su pijani kao u mrtvilu, kad na jednom Turci navališe sa sviju strana osim Save na ustaše i zapucaše iz pušaka, a konjanici se umiješaše u sredinu ustaškog tabora i stadoše bosti kopljima lijevo i desno, a bašibozuk sjeći handžarima. Nastade darmadan (bezglavno komešanje) megju ustašama, te stadoše svi, koji su još bili u životu, skakati u vodu i u lagju, koju su imali pri ruci. Po tom se Turci poredaše po obali rijeke Save, pa stadoše iz pušaka ubiajti ustaše, što su plivale. Sve to Turci poubijaše na vodi, a lešine odoše niz vodu. U ovu se lagju bilo do 80 ustaša natrpalo, a Turci su pucali plotinski na njih; najposlije zaplovi lagja niz vodu sa samim lešinama. Ustaškim su četama zapovjedala dvojica: Pecija i Kormanoš. Pecija poginu odmah u prvoj vatri te bitke, a Kormanoš je bio sretno isplivao na Slavonsku stranu i stao psovati Turke i odmjerati im rukom. No jedan Turčin nanišani na Kormanoša i ubi ga na slavonskoj obali rijeke Save. Kormanoš se skotrlja pod obalu, a sve turske puške zamukoše. S onu stranu Save, prama ovome razbojištu, na slavonskome zemljištu imade šumica. Kad su borci i jedni i drugi pucali i vikali, ona šumica kao i okolišna brda odjekivala su od velike tutnjave i galame. Kod one su šumice bile sakupljene žene i djeca tih ustaša. Kad prestade pucanj pušaka, prestade i odjek tutnjave. Ali

nastade još žalosniji prizor: nastade jauk i lelek žena, djece, majaka i sestara iza poubijanih ustaša, a šumica i obližnja brda odjekivala su tu jadnu tužaljku. Tako se to sve svrši potresnim prizorom. Jedan odio austro-ugarskih konjanika, koji je stražario na slavonskoj strani, motrio je sav taj žalosni dogagjaj.

Iza tog krvoprolića Turci pokupiše po razbojištu sve, što su bili našli. Bunjibaša Aziz-efendija uze sebi bure rakije, pečene ovnove dade Turcima, a pečene svinje podari katoličkim saveznicima iz Ivanjske.

Što je god bilo ustaša na okupu kod Gašnice, izginu, a da se nije spasio ni deseti dio. Iza toga su lešine plovile niza Savu više dana, a mlinari su ispod mlinskih točkova pred Gradiškom svaki čas oturivali mrtvace, da im rada ne smetaju.

I u Prosari se uspostavi mir za neko vrijeme, a udovice s djecom kukajući i plačući vraćale su se iz Slavonije na svoja garišta, gdje nijesu više mogle naći ni krave ni vola ni ovce ni janjeta niti krmčeta.

U to dogje moj zamjenik, neki Delijanis, Grk iz Carigrada, a ja se povratih na svoje mjesto u Brod. Došav ovamo naigjoh na još veću muku nego u Gradiškoj. Ondje opet ustaše onoga kraja bili istom uzeli mah. Sva su se sela derventskoga kotara bila digla na oružje: palilo se je i ubijalo na sve strane. Neki Hadži-Mujaga iz Dervente bio sakupio četu bašibozuka, pa navalio na pobunjena sela. Palio je i ubijao, koga bi god našao u selu, a bilo ih je, koji još nijesu bili prebjegli u Slavoniju.

Omer aga Bagdatlija iz Žepča bijaše izabran binjbašom bašibozuka. On je imao svoje imanje u donjoj Dubici derventskog kotara. Kao binjbaša dogje u grad i derventski kotar sa 1000 bašibozuka, da tamošnja sela pali, hara i pljačka. Uz njega išao je kao adjutant njegov sin Gjulaga naoružan sabljom i revolverom, a tada mu je bilo 28 godina.

Vučjak, velika šuma izmegju Svilaja i Odžaka, bijaše najzgodnije mjesto za ustaše, ali su ustaše neiskusni i s toga svagdje bili izvrgnuti porazu. U to doba Niko Crnogorčević, mladić od 20 godina, sin uglednog gragjanina iz Tuzle, baš se desio tada u Brodu kod svoje sestre Milke, udate Stefanović. I njemu pade na um, da stupi u borbu, pridruži se ustašama u Vučjaku i poginu.

Bašibozuci udariše na ustaše u Vučjaku. Ustaše su bili časkom razbijeni; izgiboše i razbježaše se po šumi i Slavoniji. Bilo je u Posavini, gdje je buna plamtila, takovih strašnih prizora na hiljade.

Čim bi se smračilo, nosali bi divlji bašibozuci naramke slame po sokacima u Brodu vičući: "Hajde da palimo hrišćanske kuće! Sijeci vlahe!" Ja imadijah baš onda jedno dijete od dva mjeseca. Moja žena od velikog straha uteče s tim djetetom k svojim roditeljima u Slavonski Brod. Tako ja ostadoh sam na svom mjestu očekujući u strahu, kada će me mrkla noć progutati. Ja sam svaku veče prelazio u Slavonski Brod k ženi i djetetu, a to je trajalo 14 dana. Mnogo je krštenoga svijeta iz Broda i iz sela bilo prebjeglo u Slavoniju. Samo se može zahvaliti nekom Alijagi, kordunskom natporučniku, koji je s 20 kordunskih vojnika patrolirao po ulicama, da nije bilo općeg paleža i krvoprolića. Dogje i na mene red, da gutam čemer i žuč. Moji neprijatelji bili su podgovorili bašibozuke, da me ubiju. Uzalud je bilo pisati u Sarajevo, uzalud je bilo nadati se pomoći. Vlast je bila izgubila pamet, a anarhija je zavladala cijelom Bosnom i Hercegovinom.

Brzojavne su žice bile već potrgane na sve strane, te ja nijesam već mjesec dana ništa radio. A tko bi se onda usudio ići popravljati brzojavnu žicu! Regularne vojske nije bilo, a bašibozuci su se brinuli samo za pljačkanje.

Bijaše došao iz Sarajeva u Brod neki Ahmed-beg (Čerkez) konjanički potpukovnik, da u Slavoniji kupuje konje za vojsku. Kad je taj vidio, šta se radi po Brodu i

okolici, rasrdi se i nasred trga reče bašibozucima "Vi ste svi lopovi! Vi ste mučili carsku raju! Vi ste svu ovu bunu i metež prouzrokovali: Vas treba sve muške isjeći iznad 5 godina" Ja sam tada bio s njime u društvu. Bašibozuci se u Brodu na tog potpukovnika jako ozlojediše, a na mene još gore, jer su mislili, da sam ga ja bio nahuckao. Radi toga počeše govoriti po čaršiji, da ja idem često - gotovo svake noći - prijeko u Slavonski Brod, pa da se tu sastajem i dogovaram sa ustašama i bjeguncima i da odajem uredovne tajne, te napokon da se služim brzojavnom službom u ustaške svrhe.

Jedne večeri bijah gostom kod katoličkog paroha, fra Filipa Oršolića. On je takogjer imao neprilika sa Turcima iz Dervente i Broda, a osobito s mutesarifom Ali-pašom (Sivonjom) iz Banjaluke, radi gradnje jedne kapele. Čim smo večerali, doleti parohova baba (stara gazdarica) zapjehana bez daha, te zavika: Gospodine, bježi prijeko! Ubit će te bašibozuci noćas". Još mi reže: "Sad sam baš bila kod nekih žena, pa sam čula, da nešto natucaju o ovome i onome, te rekoše, da ćeš i ti poginuti". Ja sav u strahu skočih iza stola i uputih se prama uredu. Kad tamo, pred vratima trefih svoga čauša (kavaza) i upitah ga, da li on išta znade o meni. Husein čauš reče mi: "Znadem, da se nešto radi o tvojoj glavi. Bježi, bolje ti je. Ovdje nema selameta (spasa)". Ja se opet povratih k paroku i kazah mu sve. On mi odmah odobri namisao i još mi dade svoj mali čamac, da u njem pobjegnem. Tako i bi. Ja uzeh veslo, odvezah čamac, pa se oturih na vodu. Malo niže parokova stana bili su slavonski mlinovi pri onome kraju Save, gdje je tekla najjača struja rijeke. Vozeći se prama drugoj strani udari čamac na tumbase mlinova, te mal se ne izvrnuh. Ja povikah u pomoć, a doleti odmah mlinar, spasi me i prebaci u čamcu na drugi kraj.

Dogjoh k svojoj ženi i puncu, pa im ispričah svu stvar od početka do konca. Naravno bijaše neugodno svima.

Sutridan se je mnogo govorilo po Slavonskome i Bosanskome Brodu o mome bijegu. Ja sam prižao stvar, kako je bilo od prilike, ali nijesam spominjao imena fra Filipa Oršolića ni njegove babe niti Husejin-čauša, da ih ne upletem u nepriliku.

Odlična gospogja Fani Brlić, supruga Dr. Ignjata Brlića i člana carevinskog sabora, bijaše krsna kuma moga djeteta. Kum Brlić i Dr. Muschicki pokušaše ovu moju stvar izravnati; htjedoše, da se vratim na svoje mjesto, nu ja ne htjedoh. Austrougarske vlasti bile su postavile jake straže uzduž savske obale, a to sve konjanike. Ovi su šetali tamo i amo, da paze na prijelaz ustaša ili Turaka i da drže red. Ja ipak bio odlučio povratiti se i pogjoh prama prijevozu niže franjevačkog samostana, kad doleti prama meni husarski natporučnik Selinger, te mi zavika: "Kuda idete?" "Idem prijeko" odvratih. "Vi ne smijete ići prijeko" - nastavi natporučnik, "doznao sam od povjerljivih osoba, da će u Brodu i okolici biti strašna paljevina".

Ja povjerovah Selingeru, zahvalih mu na tom savjetu i vratih se opet k rodbini. Tu ostadoh sve do nove godine, pun mjesec dana.

Ja obavijestih ravnateljstvo u Sarajevu o svemu, što se je zbivalo, i zamolih ravnateljstvo, da me od moje dužnosti oslobodi, jerbo mi je nemoguće bilo služiti u vatri, prijetnji i anarhiji. Ravnateljstvo je bilo o svemu potanko obaviješteno, te mi dozvoli, da se uklonim za vremena bune, kud god znadem, te da čekam, dok se vatra stiša.

Početkom januara 1876. uputih se parobrodom do Siska, a od Siska željeznicom u Zagreb. To mi je prvi put bio, da sam se vozio željeznicom.

VIII. poglavlje.

(Malo o Zagrebu. -Nastavak o ustanku u Hercegovini.)

Moj kum Dr. Brlić bio me opskrbio preporučnim pismima na razne velike osobe. Došav u Zagreb predadoh preporučna pisma kod c. i k. glavnog zapovjedništva kao pogranične zemaljske vlasti, a to: F. Z. M. baronu Mollinari-u i Bayeru, predstojniku odjela za pravosugje, auditor-majoru. Predadoh i preporučna pisma slavnom Franji Račkom, Augustu Šenoi, Iliji Guteši i Dr. Šimi Mazuri. Dr. Šimu Mazuru poznavao sam osobno još iz škole u Dubrovniku, gdje smo zajedno neko vrijeme bili u konviktu; samo je on bio u puno višem razredu.

Ja ostadoh u Zagrebu do polovice jula iste godine, nu za tog vremena vrnut ću se na ustanak u Hercegovini, da pričam o burnim i krvavim dogagjajima toga vremena. Ja sam o svemu svaka tri četiri dana dobivao pisma, u kojima mi se javljalo o svem, što se je dogagjalo. Ne bi bilo smisla, da ja ovdje govorim o životu i dogagjajima u Zagrebu. Samo je vrijedno spomenuti, da su se zbivali na hrvatskoj granici razni okršaji izmegju turaka i ustaša, a ponekad su Turci i granicu prekoračivali tjerajući ustaše, pa su hrvatski domobranci imali pune ruke posla, čuvajuć red uzdržavali i razoružavali drzovite prekršitelje reda i zakona.

Napokon je Turska bila uvidjela, da je sa ustankom u Bosni i Hercegovini ozbiljno, a osobito joj je Hercegovina zadavala velikih briga. S toga zamoli Turska diplomaciju stranih vlasti, da posreduje na dobar način uspostaviti dobre odnošaje u pučanstvu Hercegovine obećajući blagostanje i reforme (islahat) u širokom obimu. Svi su se pak glavni konzuli, po nalogu velevlasti, privremeno bili preselili iz

Sarajeva u Mostar, te ondje postavili uz sudjelovanje hercegovačkih dostojanstvenika bez razlike vjere neko megjunarodno vijeće, da traže lijeka krvnim neprilikama. Oni su vijećali i poručivali ustašama, da bace oružje, da će biti svi bez razlike u opće pomilovani, te da će se sultan pobrinuti, da se dosadnje rane i boli prevrate u blagostanje. Nu ustaše nijesu htjele ništa o miru čuti, nego su samo vazda govorili: "Van s Turčinom"!

Neki Mićo Ljubibratić rodom iz Hercegovine (Zubaca?), koji se je iza boja na Grahovcu bio nastanio u Biogradu, bio je došao u Hercegovinu i preuzeo veliku ulogu u ustanku, ali je radio sve u korist Obrenovića. To ne bijaše po ćudi ni Crnojgori ni diplomaciji. Jednog dana uhvatiše ga austrijanski oružnici u Dalmaciji, te ga oblast protjera u Srbiju. Tom prigodom reče Ljubibratić, da nije njemu stalo, komu Hercegovina pripala da pripala, samo: "Van s Turčinom".

Konzuli su pozivali ustaške vogje, da pogju u Mostar na dogovore, ali su vogje odgovarali, da oni turcima ništa ne vjeruju, jer da bi ih Turci pohvatali na vjeri, pa da bi ih poubijali; napokon, da ni konzuli nijesu sigurni za svoju glavu, a kamo li ustaše. No opet odlučiše konzuli s mješovitim povjerenstvom otići u ustaški tabor, da tu konferiraju. Oni to javiše ustašama, i još im naznačiše dan i mjesto sastanka. Ustaše ih zbilja dočekaše na ugovorenom mjestu, ali s množinom naoružanih junaka. Konzuli upitaše ustaše: "Za što ste tu vojsku doveli u vijećanje?" "Za to, jer mi ne vjerujemo nikome". "Vaš ustanak i postupak nije opravdan" rekoše konzuli. "Dugovječne mukotrpnje opravdavaju naš ustanak. Van s Turčinom!" odgovoriše ustaše. "Ali je u sultana silna snaga i vojska, pa će vas sviju smrviti", nastaviše konzuli. "Mrtvi nas i tare već od 500 godina, pa evo nas još ima živih, da krv do zadnje kapi prolijemo za slobodu" -opet će ustaše. Tada rekoše konzuli: "Kad to malo hljeba, što imadete u torbi, pojedete, čim ćete se hraniti? Ta pomrijet ćete od gladi". Ustaša Mijo Ljuban iz Sjekoša pograbi šaku zemlje ispred sebe, turi

zemlju u usta, prožvaka i proždrije na očigled sviju, te reče: "Evo ove Božje hrane neće nam nikad nestati". Kažu, da je engleski konzul Holmes zaplakao, kad je vidio taj prizor.

Vratiše se konzuli iz ustaškog tabora u Mostar ne obavivši ništa, a ustaše odmah nastaviše borbu i to s velikim uspjehom. Nikšić su ustaše već blokirali, jer su oni bili svukuda zaposjeli, kule i utvrde popalili, a male posade u kulama poubijali. U svakoj je posadi bio po jedan oficir sa deset dvadeset vojnika. Neki su oficiri od glada i muke bili ostavili kule i pribjegli u Crnugoru. Jedini kotarevi Mostar, Konjic i Ljubuški bili su čisti od ustaša, premda su se i u Bekiji kotara ljuboškoga ustaše pokazale. U to doba jedne nedjelje Fra Filip Čutura, parok u Posušju, naredi svojim župljanima, da slijedeće nedjelje smiju u crkvu doći samo muški, a žene i djeca da ne smiju k misi. Kad dogje ta nedjelja i misa bi gotova, sazva taj parok Fra Filip Čutura župljane pred crkvu i tu ozbiljno im drža govor u namjeri, da ih potakne na ustanak. Tako i u Bekiji buknu vatra megju katolicima.

Osim u ona tri kotara, što sam ih gore spomenuo, ustaše su bili u cijeloj Hercegovini gospodari. Turske su se posade još držale samo u tvrgjavama: Gacka, Bileća, Trebinje, Stoca i Ljubinja. Pa i Turci seljaci skloniše se u gradove. Oni su doduše vazda živjeli u dobrim odnošajima s kršćanima obiju obreda, nu iz svake seljačke turske kuće bio je po jedan u askeru ili bašibozuku, pa su se ukućani bojali osvete. Lasno se je bilo ustašama izdržavati: silni su se novci kupili u Rusiji u prilog ustašama. Neki Božidarević Veselicki (kazivao mi je, da je starinom iz Hercegovine) bio donio iz Rusije nekoliko stotina hiljada rubalja za ustaše; pače on ostade u ustaškom taboru sve do svršetka ustanka. ustaše su imale pušaka, praha i olova izobila. Oni su u sve pothvatima dobro uspijevali i Turke bi svagdje nadjažali. To svjedoči tačinjenica, da Turci nijesu smjeli nikud iz gradova, dok su njihova polja ostala neobragjena, a što je bilo obragjeno, nije se ni želo ni kosilo.

U to Turska posla novu vojsku iz Anadola (Mala Azija)

sa zapovjednikom Server-pašom. Ova vojska dogje morem i iskrca se u Kleku. Ustaše su već znale, kada će stignuti ta vojska, te se skupiše kod Kleka, da je čekaju. Tu bijahu Don Ivan Musić i Peko Pavlović sa svojim četama. Server-paša bijaše donio proglas sultanov, u kojemu se obećaju zlatna brda i doline, da se narod umiri, no nije ništa hasnilo. Server-paša stade iskrcavati vojsku na suho, no ustaše ga dočekaše na suhu vatru, te ne dadoše askera iskrcati; pače mnogi vojnici izgiboše. Kasnije ipak pogje Server-paši za rukom, gruvajući topovima s lagja, da iskrca vojsku; nu kad su marširali iz Kleka prama Mostaru, dočekaše ih ustaše izmegju Prapratnice i Utova, sakupljeni u mnoštvu u Velikoj Žabi i okolišnim brežuljcima, te ih potukoše i zatjeraše opet u lagje na Kleku. Tu izginu mnogi asker i mnogo oficira. Server-paša bio udario na sto muka: gotovu hranu, koju je imao u lagjama, vojnici su več blizu potrošili, a Klek je malo selo od kakovih 20 kuća, gdje se nije moglo ništa nabaviti. S toga je Server-paša morao slati čamce na sve strane po morskoj obali kršne Dalmacije, da se živež pribavlja. I za to su ustaše sve znale, pa su pazili na kretanja čamaca i vrebali, ne bi li koji ulovili. Luka Klek je dugačak zaljev, koji zasijeca u kopno, a s lijeve se strane tog zaljeva proteže dugačak jezik brdovitog kopna u more. Turski se čamac s oficirima i momčadi bio uputio iz Kleka u Ston radi živeža. Kad su oni dolazili na austrijsko tlo, nijesu smjeli nositi oružja. Uprav je htio taj čamac proći mimo oni brdoviti jezik, kad 30 ustaša naperi puške nanj vičući: "Stoj! ili ćemo sve olovo u vas skrhati." Čamac morade stati, a ustaše upljačkaše 1000 zlatnih lira (20.000 kruna). Vogje tog ustaškog odjela bijahu Mijo Ljuban i neki Tunguz. Ovi se nijesu mogli složiti u razdiobi plijena, te se posvagjaše. U tome uze Tunguz vrećicu sa zlatom, pa je baci Miji Ljubanu silovito u prsa rekavši mu: "Na ti sve, pa se najedi, gladničino jedna!" Odmah se Mijo Ljuban sruši na zemlju, te je od toga udarca bolovao dva mjeseca dana.

Server-paša nije imao sreće u tom pothvatu, pa na njegovo mjesto dogje Muhtar-paša.

Mušir Muhtar-paša bio je mlad, ali vrlo sržan. On je bio svoj glavni stan udario u Trebinju i odanle operirao proti ustašama, kako je mogao. Za to se tada Peko Pavlović, kao najbolji i najvještiji vojvoda, proti Muhtaru blizu Trebinja utabori sa svojim četama, da ga drži u šahu, dok su druge ustaške čete operirale po ostalim mjestima Hercegovine i Turcima zadavale dosta jada.

U Trebinju bio je istog vremena brigadir regularne vojske Osman-paša, rodom iz Kavkaza. On je imao u Rusiji jednog brata generala. Znao je Osman-paša dobro francuski govoriti, a ja sam ga bio poznao godine 1868. u Sarajevu, dok je još bio majorom. Tu sam se s njime često sastajao i šaha igrao. To je bio vrlo naobražen i mio čovjek. Ustaški vojvoda Banjana, vrli maksim Bačević, sa svojom četom i Peko Pavlović sa svojom zametnuše bitku s Turcima. Turci su imali meterize (šanceve) na jednom brijegu, a ustaše proti njima na drugome. Jedni su i drugi puškarali onako, kako bi koji imao zgodu, da iza kamenja pomoli glavu, dok bi se i jedni i drugi straga sakriveni držali, pa jedni druge varkali, kako bi koji koga na nišan uzeli i pucali. Meteriz Peke Pavlovića nije bio daleko od Maksima Bačevića. Jednom se Peko Pavlović htio nešto dogovarati s Maksimom Bačevićem, te ga zovnu tako glasno, da ga može čuti, da dogje k njemu. Maksim doista izagje iz svoga meteriza i potrča k Pekinu meterizu. U objema pak neprijateljskim stranama bilo je dobrih strijelaca. Pa kad je neki Turčin bio čuo, da Peko zove Maksima k sebi, nasloni pušku na kamen, pa je čekao, kad će Maksim na čistinu izaći. Čim je Maksim izašao iz meteriza, Turčin opali pušku na njega i mrtva ga sastavi sa zemljom. U zao čas ga je Peko k sebi zvao! Maksima Bečevića odniejše preko Kotora u Crnugoru, da ga ondje sahrane. Premda je ovaj vojvoda bio nesmotreno poginuo, ipak je okolo 8.000 hercegovačkih ustaša još zadavalo Turcima velike jade.

Hercegovački ustaša mogao se je lasno boriti; on je mogao trpjeti ustrajno glad, žegju, golotinju, studen, vrućinu i svaku nezgodu, a da se ne bi nigda potužio. Uz to je bio hitar preskakati jame i pećine kao divokoza. Više su puta dijelili jedan krumpir na dan i na četiri druga. Oni su znali zametnuti bitku na jednom mjestu, pa se stvoriti 24 sata daleko iste noći. Tako bi oni varkali, te bi isjekli omanje odjele turske vojske. Kad bi pojedini ustaša ubio pojedinog neprijatelja, odsjekao bi mu glavu, pa je nosio u torbi, da je pokaže svome vojvodi. Tu bi glavu usmrgjenu nosio po tri četiri dana u torbi zajedno s hljebom i lukom, pa kad bi ogladnio, istresao bi iz torbe sve skupa: glavu bi metnuo preda se, da u nju gleda i s njome se monologno razgovara, davio bi se suhim hljebom i lukom, ma da je to bilo omašteno od smrdljive glave. Više bi se puta desilo, da je u bitki kmet svoga agu (zemljovlasnika) na protivnoj strani prepoznao, pa kad bi sve ustaše jurišale, kmet bi zavikao, svome agi: "Hodi, dragi aga, k meni! Ja ću te čovječanski ošehititi (učiniti mučenikom za vjeru), a nemoj drugome pasti u ruke, da te muči! Ja ću te onako lijepo zaklati, kao što ti koljeś kurban (žrtvu ovčiju) na hadžinski Bajram!" Oni znadu u bitki i to u najozbiljnijim trenucima zbijati šale: ironičnim izrazima dozivati se, rugati se, spočitavati jedan drugome grijehe, hvaliti se junaštvom itd., a tako kako ustaše, tako i Turci.

Bio pak došao u ustaški tabor neki francuski kapetan po imenu Barbieux. Taj je bio donio preko Mletaka, Krfa i Crnegore dva topa u koferima. Kapetan Barbieux znao je dobro baratati s dinamitom, te je ustašama time silno pomagao. Tako su ustaše lako rušile dinamitom Turske kule i gradiće. Kad su jedan gradić bili digli u zrak, nagjoše u ruševinama 250 Turaka mrtvih; nijedan nije živ ostao niti ranjen; što nije kamen bio ubio, to je bilo esfizirano.

Već je Turska bila uvidjela, da stvari sve više zapliću, da položaj postaje sve ozbiljniji. "Da je meni umiriti Hercegovinu", -reče ona, "lasno bi mi bilo s Bosnom i Bugarskom". Po

Bugarskoj se je krv livala na potoke, a piramide od 1000 ljudskih glava dizale su se u visine okruženoga zraka. Ja ne govorim nigda hiperbolično, sve je ovo živa istina. Ta i svi su narodi u staro doba ovako vojevali. I dopisnici su stranih novina te strahote opisivali, a tko je englesku brošuru "The horrors of Ost" (Strahote istoka) čitao, sigurno će mi vjerovati.

Hafiz sin Ali-paše, Rizvanbegovića, kojeg je Omer-paša u 15. godini odveo, pošto mu je dao oca ubiti, kao što sam prije pričao, dobro bi odgojen i s vremenom postade pašom, ali ga je Turska vazda u Aziji upotrebljavala. Turska pomisli, da će joj Hafiz-paša pomoći u neprilici, te ga posla za mutesarifa u Hercegovinu, da učini ovu pokrajinu neovisnom od sarajevskog vilajeta. Osim toga Serafima Perovića, njegova brata, učitelja Jovu, i kalugjera Malentiju pusti na slobodu, još ih obdari, pa onda otpremi u Hercegovinu, da mire narod. Ovi otišav iz Diabekira obećaše Turskoj sve, nu kad dogjoše morem u Dubrovnik, ne htjedoše dalje, već ostadoše u ovom gradu; voljeli su mirno čekati na svršetak, nego u Hercegovini bojati se svojoj glavi.

No Hafiz-paša nije mogao ništa pomoći; on je bio davno zaboravio na Hercegovinu, a i Hercegovci na njega. Zbog toga neuspjeha dogje na Hafiz-pašino mjesto Ali-paša Englez. Zvali su ga Englezom, jer mu je supruga bila Engleskinja, a i on je vodio život kao Englez. Ali ni finoća ovoga nazovi-Engleza ne pomože ništa; ustaše ne htjedoše položiti oružja.

A kako bi ga sada i položili, kad su dobro napredovali, tako daleko s junaštvom dotjerali i stekli simpatiju Evrope?

Kad Turska opazi, i to, da se Srbija i Crnagora spremaju na rat, stade skupljati vojsku oko granica Srbije i Crnegore sa strane Albanije. Silna se vojska sakupi u Skadru pod zapovjedništvom Derviš-paše.

Već Srbija i Crnagora navijestiše rat Turskoj, te krenuše vojske prama granicama u mjesecu junu 1876. U opće je svaki mislio, da će Turska podleći oslabljena ustancima u Bugarskoj i Bosni i Hercegovini. Ja sam držao za cijelo, da će

Crnagora lasno zaposjesti Hercegovinu, pa me popade vruća želja, da idem na bojište. Napisah pismo crnogorskome knezu Nikoli I. iz Zagreba i poslah ga na Cetinje moleći, da mi dozvoli doći u njegov glavni stan. Nakon nekoliko dana primih na franceskom jeziku od g. Duby-a, kneževa tajnika za inostrane poslove, slijedeći odgovor:

Du Camp d' Ubli, le 5 Juillet 1876.

Son Altesse le prince de Montenegro Nicolas la reçu votre letre. Il vous prie de venir á Cattaro, ou notre agent Mr. Piérre Ramadanović vous transmettra les ordres ulterieurs de Son Altesse.
Agréez Monsiéur mes salutatións etc...

Le secrétaire de Son Altesse
Duby m. p.

Ovo pismo doslovce prevedeno glasi ovako:

Iz tabora u Ublim, dne 5. jula 1876.

Njegovo Visočanstvo knez crnogorski Nikola I. primio je Vaše pismo. On Vas moli, da dogjete u Kotor, gdje će Vam naš poslovogja Pero Ramadanović saopćiti daljnje zapovijedi Njegova Veličanstva.
Izvolite gospodine primiti moje pozdrave itd.:

Tajnik Njegova Veličanstva
Duby v. r.

Čim sam primio to pismo, pokažem ga F. Z. M. Mollinari-u i upitam ga za savjet. Ovaj mi dostojanstvenik reče na njemačkom jeziku: "Gehen Sie hin; es liegt in Ihrem

Interesse". (Hajdete; to stoji u vašoj koristi.) Tako i bi! Ja pokupih ženu i dijete, te se dne 15. jula 1876. uputih put Kotora. Na ovo ću se vrnuti malo kasnije.

Kad je bilo blizu rata, sazva crnogorski knez sve ustaške vojvode iz Hercegovine na Cetinje, da ih uputi u svemu, šta treba učiniti u tome teškom radu. Na sastanku primete svima naslov "vojvoda" i razdijeli im zastave. Tada knez iznese pune kese zlatnog novca, i svakom vojvodi izbroji znatnu svotu dukata, a vojvodi Don Ivanu Musiću pruži punu kesu, te mu reče: "A ti, vojvodo, uzmi, koliko god hoćeš!" Vojvoda Music uze kesu i sve, što je u njoj bilo.

Malo iza toga na cetinjskom se polju sakupi sva ratna snaga Crnegore. Nakon službe božje i ratobornoga govora kneza Nikole razdijeli se vojska na dvoje; jedna pod zapovjedništvom kneza Nikole krenu put Hercegovine, a druga pod zapovjedništvom kneževa rogjaka, Bože Petrovića, put Albanije. Hrabri vojvoda, Marko Miljanov, bio je desna ruka Boži Petroviću. U kneževu glavnom stanu nalazili su se: knežev punac, Petar Vukotić, zapovjednik glavnog štaba Stanko Radonić, ministar vanjskih poslova, vojvoda Novica Cerović i njegov sin Gjuro Cerović, ministar financija, serdar (pukovnik), Savo Plamenac, ratni ministar, serdar Mijat Radović (Mostarac) i sve ustaške vojvode iz Hercegovine. Kneževi oficiri ordonancije bili su: njegovi rogjaci Blaž Petrović, Filip Petrović, Marko Petrović, Šako Petrović, Stevan Radonić (bivši austrijski natporučnik konjaništva) i Prenk Dod (Albanez sin Prenk-paše). Ovo sedam oficira ordonancije činilo je službu kod kneza po redu i po 24 sata svaki tako, da je zapalo svakog po jedan put na sedmici.

Dok ja stignem u knežev glavni stan, onda ću o ratu dalje govoriti, a mislim se sada osvrnuti malo na svoje putovanje iz Zagreba do Kotora.

IX. poglavlje.

(Put M. Gjurgjevića iz Zagreba preko Trsta i Kotora u tabor kneza Nikole I.)

Vlak je odlazio iz Zagreba u Trst u šest sati na veče. Premda je bila krasna ljetna noć, nije čovjek mogao ništa uživati na tom noćnom putovanju; ništa se nije vidjelo, jer ne bijaše mjesečine. U Kamen-mostu trebalo je prijeći u drugi vlak, koji dolazi iz Beča u po noći. Muka je putovati sa ženom, sa malim djetetom i prtljagom, kad nema pomoći u to kasno doba; sve čovjek mora sam obavljati. Kad počesmo silaziti od Nabrežine prama Trstu, otvori se vidik morske pučine sve onamo do Italije. Talijanski se kraj nije vidio, pa se je činilo, da je more i nebo jedno plavetno tijelo. Moja žena, kojoj bijaše istom 17 godina, nije do tada nikad vidjela mora, te me upita: "Hoćemo li se mi onud voziti"? "Hoćemo!" -rekoh. Ona se prepade i stade plakati, "Ne, ne", reče; "ja se ne ću onud nikud voziti". No ne bi druge.

Već sagjosmo u Trst u 8 sati jutrom. Tu je trebalo čekati jedan čitav dan i jednu noć, dok pogje parobrod u Dalmaciju. Hodajuć megju tim po Trstu nagjoh mnogo znanaca iz Mostara i Sarajeva; neki su bili bjegunci, a inače iz trgovačkog staleža, neki su se već tamo odavna bili nastanili radi trgovine. I crnogorski vojvoda Matanović bijaše u Trstu, da kupuje i otprema hranu za crnogorsku vojsku. On mi reče, da je crnogorska vojska već u Hercegovini i do Gacka prodrla, a o napredovanju srpske vojske ne znadijaše mi ništa kazati. Kad dogje vrijeme polasku, moji me znanci ispratiše do parobroda, oprostih se s njima, a veliki parobrod "Messina" otplovi pod vedrim

i vrućim nebom. Bijele se s' lijeve strane primorska mjesta Istrije, tiho je more, tišina je i u lagji, a prepelo bruji poput podzemne tutnjave, tjerajući lagju naprijed velikom brzinom. Tako stigosmo u znameniti grad Pulj.

Tu je lagja stajala četiri sata, pa tako imadoh dosta vremena, da vidim rimski amfiteatar, hram i mnogo drugih znamenitih starina. Megjutim i sunce zagje, a "Messina" krenu dalje iz one bučne ratne luke. Pred zoru ustadoše svi putnici i izagjoše na gornji kraj lagje, da vide ishod sunca. Tu je sunce izlazilo uprav iz samog mora u velikom svome crvenom sjaju i razlilo svoje ogromno svjetlo po čitavom Jadranskom moru i po hrvatskim planinama u Primorju. Množina delfina bila opkolila lagju i pušući plivahu za njom, da otpatke iz kuhinje dočikajući žderu, a jato galebova čičući navija se po 200 metara iznad lagje, te čeka, da im se baci komadić hljeba.

"Messina" se svraćala na tome putovanju u Šibenik, Zadar, Korčulu, Dubrovnik, Novi i Risan, te nakon dana i dvije noći putovanja stigosmo u Kotor.

Stigav onamo predstavih se crnogorskome poslovogji (zovu ga i konzulom) Peri Ramadanoviću. Gosp. Ramadanović reče: "Danas ili najdalje sutra bit će Njegovo Veličanstvo knez Nikola u Mostaru. Nemojte ovdje ništa čekati, već hajdete odmah k njemu". Ja namjestih ženu i dijete kod neke udovice Crnogorke i otputih se put Risna. U Risnu bijaše neki crnogorski kapetan, koji je otpremao hranu vojsci; on mi dade naoružanog perjanika, da me prati do kneževa tabora. Putovao sam kroz Krivošije, austrijansko zemljište, te progjosmo ispred velike kasarne "Dragalj". Kršovita su i gola brda, kuda je put vodio; istom gdjegdje se vidio po gdjekoji star hrastov panj. Kad bi god perjanik ugledao bijeli panj pucao bi u nj i pogodio, a ja bih morao uvijek čekati na konju, dok on to sve obavi. Tako se je konjanik sve putem vježbao u pucanju, a ja sam postajao sve nestrpljiviji, tim više, što bi mi se i konj

tresao, čim bi on pušku opalio. Na putu me upozori perjanik: "Eno! vidite li, gospodine, crkvu?" Okrenuh se naokolo nu ne vidjeh ništa nego sivaste pećine. On mi pokaza prstom rekavši: "Eno! onu su crkvu Crnogorci sagradili za 24 sata na uspomenu, kad su pobijedili Turke na Grahovu". Zbilja tu stoji megju liticama zapuštena crkvica, sva već od vremena tako potamnjela, da se ne može lako raspoznati od okolišnog tamnog kamenja.

Megju tim se ukaza prama nama mnoštvo ljudi. Kad se susretosmo, predstavi mi se mladi, plavi Monteverdi iz Rusije. Imao je okolo 30 godina, po evropejsku obučen, sa crnogorskom kapom na glavi, a visio mu je o vratu neki visok ruski red na crvenoj vrpci. Za njim je išlo okolo 200 mladih Bugara; ovi su bili došli u Crnugoru kao dobrovoljci, no knez Nikola nije ih htio primiti, već ih natrag otpremi. Pa doista ovi Bugari mogli bi biti od same smetnje Crnogorcima, jerbo se nijesu znali boriti pod crnogorsku, te bi mogli u prvoj vatri baciti puške i pobjeći, tim prije, što se nijesu nigda vježbali, niti su bili okusili praha i olova. S toga Monteverdi stade srdito kritizovati crnogorskoga kneza. Kako ja nijesam znao ruski, francuski smo govorili. On mi reče: "Le Prince a une armée admirable, mais il n'a pas de bons commandants". (Knez imade izvrsnu vojsku, ali nema dobrih zapovjednika). Monteverdi se je u glavnom stanu kneza Nikole zbog takove kritike bio porječkao, pa je morao otići. Evo kako je to sve bilo po riječima Monteverdi-a, a i drugi su mi tako isto poslije govorili:

Kad je crnogorska vojska bila krenula put Hercegovine, nigdje ne naigje na otpor: ni sa strane pučanstva niti sa strane turskog vojništva, premda je bilo u strani, na brijegu iznad Gacka, nekoliko bataljuna turskog redovitog askera. Dapače tursko pučanstvo bijaše po mjestima Gatačkog polja izvjesilo bijele marame na kućama i vikalo: "Živio knjaz crnogorski, Nikola I." Crnogorska vojska stiže i u Nevesinje zdravo i bez ikakvog

otpora. Ali je megjutim bilo ostalo turske vojske za legjima u Bileću i Trebinju. Na nesreću pak knez raskomada svoju vojsku, pa odasla Lazara Sočicu preko planina prama Konjicu, Peku Pavlovića prama Kleku i ostale vojvode porazmješta kojekuda s jakim četama, a vojvodu Stanka Radonića posla s tri do četiri hiljade vojnika prama Mostaru. U to i divizijonar Selim-paša krenu iz Mostara s 12 bataljuna u susret Crnogorcima. Ove se neprijateljske vojske sukobiše u Bišini nad Blagajem, jedno 4 sata daleko od Mostara. Jer Turci nijesu znali, koliko imade Crnogoraca, ovog se puta poslužiše ratnom lukavštinom, kao što su nekad tako isto radili i Crnogorci. Crnogorci su u prijašnje doba namještali kape po kamenju, a pucali bi gologlavi iza drugog kamenja, te bi onda Turci nišanili u prazne kape, a da ne bi pogodili ni jednog Crnogorca. Ovog puta je turski asker bio ponamještao kabanice s kukuljicama na kolje, pa je pucao na drugu stranu iz grmlja. Crnogorci su naravno pucali u ono, što su vidjeli, a da ne bi učinili Turcima nikakove štete. Tako nadjačaše Turci, te se Crnogorci moradoše povući natrag ostavivši na bojištu okolo 250 mrtvih. Iz toga uvidi knez Nikola da nije bilo dobro raskomadati vojsku, povrati se natrag sve do crnogorske granice na Korita, te naredi, da se opet sva vojska ondje koncentriše. Kad se je pako vraćala crnogorska vojska, oni isti Turci, koji su u Gacku bili izvjesili bijele marame na kućama i klicali: "Živio knjaz Nikola I.!" -pucali su sada s prozora na crnogorsku vojsku, nu ne nanesoše nikakove štete. Po tom se knez Nikola utabori na Koritima očekujući, dok se vojska sakupi. I Turci mišljahu, da je sva crnogorska vojska razbijena, te stadoše praviti nove planove, kako da prodru u Crnugoru i osvoje Cetinje.

Kroz to doba ja se oprostih s Monteverdiem i proslijedih svoj put, te padoh one večeri u Grahovu na konak. Načelnik Grahova dočeka me ljubezno: dade mi

sobu u svome uredu i pogosti me odlično. Tu bijaše na konaku okolo 500 Dalmatinaca, dobrovoljaca iz Krivošija i Boke Kotorske sa jednim kapetanom, koji im je bio zapovjednik. Oni su se vraćali iz crnogorskoga tabora k svojim kućama. Kapetan je strašno grdio Crnogorce, što ih nijesu htjeli primiti u vojsku. Ja nijesam mogao saznati pravu istinu, za što ih nijesu htjeli primiti; nu mislim, da će biti pravi uzrok to, što je Austrija zahtijevala, da se oni imadu natrag otpremiti zbog neutralnosti.

Sutri-dan ja nastavih put niz Grahovsko polje prama Koritima. Putem mi je moj pratilac pokazivao sve potankosti o boju na Grahovu: mjesta, gdje je koja vojska stajala i gdje je koji junak poginuo i kako je usijao rusu glavu.

Kod jednog vrela kraj puta bilo se sakupilo mnoštvo Crnogoraca, da zagase žegju. I ja tu sjaših s konja, da se malko okrijepim. Tu su Crnogorci pričali, kako je izginula vojska na Bišini, i povećavali stvar baš previše. Takove mi vijesti nijesu godile s obzirom na svrhu moga putovanja, pa sam pomišljao, da je u crnogorskom taboru sve zle volje. Bilo je časova, da sam se htieo vratiti u Kotor i ondje čekati svršetak rata. Napokon stigoh na Korita. Pred taborom me zaustaviše straže, te ja pokazah svoje isprave i straža ode, da me prijavi. Malo iza toga eto opet straže i odvede me Gospodarevu tajniku Dubyu, a ovaj opet odvede me Njegovu Veličanstvu knezu Nikoli. Knez Nikola oslovi me s nekoliko riječi i naredi g. Duby-u, da me predstavi zapovjedniku glavnog štaba, vojvodi Stanku Radoniću. Tako i bi. No ovaj se vojvoda brzo sjeti, da me je vidio kod ruskog konzula Koudriavtzewa u Sarajevu, pa me ljubazno primi i reče: "Ostanite kao ataše (attaché) u glavnom stanu".

Ovdje je vrijedno istaknuti, da su senatski grb nosili na kapi sva visoka gospoda počam od serdara pa gore do najvišega, pa gospodarev barjaktar i oficiri ordonancije. Trpeza, za koju su ova gospoda sjedala blagovati, zvala se je "senatska trpeza". Knez Nikola sjedao je za trpezu u

društvu s Duby-om, srpskim generalom Belimarkovićem, ruskim konzulom Joninom i francuskim liječničkim pukovnikom Fevrier-om, kojeg mu je francuska vlada trajno dodijelila kao dvorskog liječnika. Knez je imao svoga posebnog kuhača, a "senatska trpeza" imala je opet svoga, nekog Kalajdžića iz Trebinja. Svaki smo dan imali juhu i govedinu, a hljeb bio nam dvopek. Pili smo samo vodu, jerbo alkoholna pića nije bilo nikakva, a Crnogorci i nijesu bili naučni na piće, osobito u ratno vrijeme. Oni su mrzili nada sve pijanca. Mi smo imali čadore, pod kojim smo noćivali, i ti su čadori uvijek išli uz nas na konjima natovareni s našom prtljagom. Stanko Radonić odredi meni mjesto sa njegovim bratom Stevanom Radonićem, Gospodarevim oficirom ordinancije i kapetanom Barbieux-om. Tu nagjoh još jednog mladog Francuza, kojem imena sada više ne pamtim, Rusa, Veselickog-Božidarevića, i nekog njemačkog poručnika barona Hatorfa, te Talijanca Duka Vivaldia, vatrena revolucijonarca, kojeg je knez Nikola osobito štovao i komu je odavao čast kod svake zgode. Mladi Francuz i Nijemac, baron Hatorf, nijesu se mogli trpjeti; vazda su se svagjali, te jednoč reče mladi Francuz baronu Hatorfu, da je chevalier d'industrie (industrijalni vitez). Da nije Stanko Radonić u toj stvari posredovao, bilo bi došlo do dvoboja; nu takove se stvari nijesu mogle trpjeti u ratnom taboru. S toga vojvoda Stanko Radonić obojici zaprijeti, da će ih odstraniti iz tabora, ako se ne budu ponašali mirno i skladno. Tako ta stvar leže.

U to počeše sa sviju strana stizati malo po malo vojske sa svojim vojvodama. Sve je bilo već na okupu osim Lazara Sočice, koji je bio daleko otišao na Ivan-planinu, da presiječe puteve turskoj vojsci, ako bi dolazila iz Bosne u Hercegovinu, te da zaposjedne Konjic, pa tako sva Hercegovina pane u crnogorske šake. Lijepa je to osnova bila, ali bijaše malo vojske poslano da osvaja Mostar, a i onaj poraz u Bišini pokaza, da sredstva nijesu odgovarala

osnovi. Jednom knez Nikola sjedio u svom čadoru, a vojvode okolo čadora, jer knežev čador nije bio tako velik, da su svi mogli u njem stati. Megju tim je Peko Pavlović išao sa svojom vojskom iz Kleka sve izmegju brda kroz gudure držeći se daleko od cesta i običnih puteva, da ga ne bi neprijatelji opazili, odnosno da ne bi mogli izbrojiti njegove snage. U isto je doba išla i turska vojska iz Mostara prama Bileću. Peko Pavlović je uz put dobro motrio tursku vojsku, a da ga protivnici ne opaziše. Svi su bili složni u vijećanju, da se udari na Turke, gdje bilo da bilo. Novica Cerović i Peko Pavlović najviše su govorili, a Peko Pavlović reče: "Gospodaru! Muhtar se je sutra za cijelo razmuhtario". Nakon ovog vijećanja zatrubiše bojne trube na sve strane crnogorskog logora, a 28 bataljuna Crnogoraca diže se sa Korita i pogje prama Vrbici. Sve su to kršoviti putevi i brda, kuda se ide. Nakon jednog sata hoda ustavi se vojska i zakloni se za bregove tako, da se od nikoje strane ne mogaše opaziti. U isto je vrijeme i turska vojska paralelno s crnogorskom marširala cestom uz dolinu Plana prama Bileću. Knez Nikola i sav njegov glavni štab motrio je i brojio sa brda iz zakloništa svu tu tursku silu.

X. poglavlje.

(Bitka na Vučjemdolu. -Kretanje crnogorske vojske prema Orijoj luci i Danilovgradu i Cetinju. Turski zarobljenici. -Dolazak u Cetinje.)

Turska je vojska marširala u potpunom redu, sve satnija po satnija, sa zapovjednicima na čelu, a okolo 200 turskih konja nosilo je ozada prtljagu. Kad je sva turska vojska već bila zamakla za dolinu Plana, naredi knez, da se ide dalje, te se pod noć pade na konak u Vrbici. Vrbica nije barem tada bila kakovo selo ili napučeno mjesto, nego podol, gdje se je moglo sigurno i udobno prenoćiti, a bilo je i vode svima u obilju. Tu vidjeh nekoliko sa svim novih ustaških grobova; tu je bio neki mali okršaj skorašnjeg vremena. Onu veče nijesu se palile baklje, niti su se ložile vatre, da se svjetlo od nikud ne vidi; sve je tiho bilo. Kad je noćna tama sve bila zastrla, knez Nikola sakupi ratno vijeće, u kom se je tajno viječalo o planu sutrašnje bitke. Iza toga se odmah izdadu tajne odredbe, kuda će se koji vojvoda sa svojim četama kretati i gdje će zauzimati pozicije. Napose knez sazove oko sebe sve svoje rogjake, koji su se tada u taboru nalazili: Filipa, Šaku, Blaža i mlagjahnog Marka, te im rekne: "Ja Vas ne trebam oko sebe; Vi morate sutra u boj sa ostalim vojvodama. Ta Petrovići su vazda bili junaci!" Petrovići se zbilja porazdijeliše megju četama, koje će sudjelovati u prvoj i najžešćoj vatri. I Talijanac Duka Vivaldi stupi u bojne redove s Petrovićima.

Megju tim je i muhtar paša viječao u Bileću, kako da se prodre u Crnugoru i da se maršira upravo na Cetinje. Turci nijesu znali, gdje je crnogorska vojska, koliko li je

imade, pa odmah otpremiše sve tovare municije prama crnogorskoj granici. Oni su mislili da je knez Nikola pobjegao na Cetinje i da mu je vojska još uvijek rastrgana.

Sada je Peko Pavlović imao veliku zadaću; on je imao domamiti Turke iz Bileća u Vučido, gdje je bilo Crnogorcima najzgodnije za bitku. Uze dakle taj vojvoda 400 momaka i silesiju trubača, pa došuljav se do Bileća stade pucati u gradske kuće i tabor, a trubači su sa sviju strana trubili tako, da su Turci mislili, da je tu sakupljena sva sila crnogorska.

Turska i crnogorska snaga bile su u blizu jednake okolo 12.000 s jedne i 12.000 s druge strane. Zapovjednici turske vojske bili su: mušir Muhtar-paša, ferik Selim-paša, liva-Osman-paša, liva Abdulah-paša i pukovnik glavnog štaba Šukri-beg (Bošnjak).

Čim su čete Peke Pavlovića zapucale na Bileću i stale trubiti na sve strane, prekide Muhtar-paša vijećanje i naredi, da se zapodjedne boj s Crnogorcima. Odmah Turci izagjoše iz grada i stadoše navaljivati na Crnogorce. No Peko Pavlović stade uzmicati puškarajući na Turke, a ovi su ga progonili sve iduć za njim prama Vučijemdolu, ne sluteći, da je ondje kneževa armada u zasjedi. Turci su imali samo 4 topa krupska od čelika. Od Bileća do Vučijegdola imade 2 sata hoda. Megju tim su neke crnogorske čete već bile u noći zauzele neke klance oko Vučjegdola. U ranu zoru, kad je već bio kucnuo zgodan čas, zatrubiše trube u glavnom kneževom stanu: "U boj". Sve se diže na noge! Sva vojska stade gmizati iz Vrbice uz brdo prama Vučjemdolu. Do Vučijegdola bijaše samo pol sata hoda. Sam knez Nikola preuze komandu, a uz njega su se nalazili: njegov punac vojvoda Petar Vukotić, vojvoda Stanko Radonić, vojvoda Novica Cerović, tjelesni liječnik francuski pukovnik Fevrier, srpski general Belimarković, ruski konzul Jonin, dva oficira ordonancije i sluge. Knez naredi, da se sva prtljaga i 4 topa uklone iz blizine bitke,

jedno po sata daleko u zaštićenu dolinu. Još bi odregjeno, da se i muzika glavnog stana ukloni, nu muzikanti pobacaše instrumente u prtljagu, zgrabiše puške, pa i oni odjuriše u vatru.

Tajnik Duby bio se pružio na travi za jednom liticom, pa čitao novine, a za pucnjavom ni brige ga nije bilo. Ja sam bio na brežuljku kod Duby-a, pa gledao na binokel, da razgledam bitku, koliko je bilo moguće vidjeti.

Ču se prva puška, druga i treća, tada se razvi prasak od hiljade pušaka, te mnogi ranjenik poče već zvati: "Pomozi, druže! Daj vode!" i t. d. -Prvog mrtvaca vidjeh pogogjena usred čela. Njega natovariše na konja i odnesoše nekud, da ga zakopaju. Čulo se je i strašno lupanje olova po kamenju i gdje zrna zvižde po zraku. Knez je stajao sa svojom pratnjom na kamenitu brežuljku; bio je zaogrnut modričastom kabanicom bez rukava. Jedno puščano zrno probi kneževu kabanicu kraj koljena, a vojvoda Petar Vukotić, prihvati ga za ruku i povuče veleć: "Poginut ćeš, Gospodaru; amo za kamen!" - nadodav: "Ne treba ginuti bez nužde!" - Turci su istom bili snimili s mazge jedan top, i brže bolje opalili samo četiri-pet hitaca, kad im ponestade puščane municije; s toga je tursko puškaranje bilo sve rjegje. Ova je vojska do duše naglo trubeć iskala municiju, nu glavna municija bila je, kako rekoh, nespretno otpremljena na crnogorsku granicu. U to se prosu glas po crnogorskoj vojsci, da Turci nemadu municije, a zapovjednici povikaše: "Jatagan!" Piperski bataljun najprvi poteže jatagane, izletje iz svojih meteriza od kamenja, te vičući učini juriš na Turke. Kad za njima i ostali Crnogorci pograbiše jatagane, nastade krvava borba, nastade kasapljenje ljutim handžarima. Crnogorac znade tako hitro sjeći handžarom, da mu se Turci ne mogu ni bajonetom približiti. Turke obuze smrtni strah, pa stadoše bježati natrag put Bileća, a Crnogorci su ih progonili sjekuć sve do grada dva sata daleko. Crnogorci su tražili, da što više

gospode dostignu i posijeku, jer je kod ovih pljačka bolja, pa ih je bilo, da su protrčali proste turske vojnike, ne obaziruć se na njih, a ovi nijesu ni smjeli zamahnuti na Crnogorce. Na taj se je način moglo spasiti puno turskih vojnika. Valja spomenuti, da je knez bio naredio, da se ne smiju odrezivati nosevi i ušesa, nego da se donesu fesovi, odnosno kape, puške i sablja, i ko je zaslužio nagradu; a da gledaju što više gospode zarobiti i njemu žive dovesti.

Crnogorcima je bila poslužila sreća time, što su se jataganima potrefili jurišati na glavni stan i na ona četiri topa, gdje se je nalazilo mnogo visokih oficira. Pače i oficiri nijesu imali nikakovih distinkcija, pa se nije moglo prepoznati, što je koji. Na jednome uglu brežuljka bio je nasagjen top, koji je bio ispalio, kako rekoh, samo četiri pet hitaca, a ostala tri topa stajala su još netaknuta na mazgama, jerbo im ne bijaše podesna mjesta za pucanje. Tom je baterijom zapovijedao Osman-paša, moj znanac. I njega opkoliše Crnogorci; on se je hrabro branio, dok nijesu svi oko njega izginuli. Crnogorci su mu vikali: "Predaj se, gospodine!" premda nijesu znali, ko je i šta je.

Osman-paša je opet njima vikao: "Ja se ne prepredajem! Pucajte u me!" - držeći još revolver u ruci, koji je već bio prazan. Osman-paša je još vikao: "Pucajte!" - jer je volio poginuti, nego se predati, kao što mi je on sam poslije pričao.

No Crnogorci ne htjedoše pucati, već objesiše puške o rame, a jedan od njih priskoči k' njemu, zgrabi ga za ruku i reče: "Moj si!" Osman-paša reče: "Hajde! hajde! vodi me k' tvome gospodaru, dobit ćeš lijepo uzdarje". Crnogorac toga pašu povede k svomu gospodaru ispitujući: "Jesi li ti juzbaša?" "Jesam nešto više" -reče paša. "A jesi li ti binjpaša? "Jesam nešto više". A jesi li ti miralaj? Jesam nešto više". "Nu nijesi li paša? "Dobra ti sreća - jesam baš paša": - odgovori Osman. Tada Crnogorac stade pucati iz pušaka od veselja, što vodi pašu, i pjevati: "Blago meni, svijetli

gospodaru, evo ti pašu vodim". Kad knez to ču, posla odmah liječnika Fevriera paši u susret, da mu pruži prvu pomoć, ako je možda ranjen. Osman-paša reče, da nije ranjen, premda mi je poslije kazivao, da je bio dobio jednu neznatnu ranu ostrag u pojasu Megjutim je puškaranje bivalo sve rjedje, a glas pušaka i bojna huka išla je sve dalje od nas prama Bileću. Čim je paša bio uhvaćen, posla knez po nas perjanika, da nam kaže, da idemo k' njemu i da je Osman-paša uhvaćen. O ostalim pašama još se nije ništa znalo u glavnom stanu, šta je od njih bilo, jer ih nije nitko poznavao, a Crnogorci su sjekli redom, što bi uhvatili. U tom su boju bili i odlični Turci bašibozuci iz Mostara sa muftijom Karabegom. Ova je bitka trajala od jutra do podne ne računajući onu manevru Peke Pavlovića. Filip Petrović bi ranjen u bedru baš dobro, te ga odmah otpremiše na Cetinje na liječenje. Šako Petrović hrabro se je borio: on posiječe desetak Turaka onog dana; bio je sav krvav od pete do glave; izgubio je kapu, a kako je imao puno redova na prsima, u borbi izgubi i viteški red Franje Josipa I.

Kad me Osman-paša ugleda na bojištu, zavika "Zdravo, prijatelju! Zar ste i Vi ovdje?" Ja mu odzdravih, a on reče onoj gospodi, koja su ga vodila, da sam ja njegov stari znanac i prijatelj još iz Sarajeva.

G. Duby reče mi, da je knez odredio, da se Osman-paša meni predade na čuvanje do sutra u jutru da pod mojim čadorom noći, pa da će ga sutra otpremiti na Cetinje s ostalim zarobljenicima. Ja sam jašio po bojištu, da razgledam, šta je to sve bilo. Leže mrtvaci na sve strane, a Crnogorci kupe oružje i skidaju s neprijatelja sve ono, što je valjalo, da se ponese. Dva Crnogorca bila uhvatila nove crvene bisage pune bijelih gospodskih rubina, pa jedan tegli k sebi jednu polu, a drugi k sebi drugu, te tako rastrgaše bisage na dvoje i odnesoše svaki po jednu polu. Jedan opet Crnogorac plakaše, da je izgubio idući jednu kesu od 1000 zlatnih lira (20.000 kruna), te je išao tragom,

ne bi li je opet našao. Kako se je poslije ispostavilo, bili su to novci pukovnika glavnog štaba Šukri-bega (Bošnjaka), koji je poginuo u toj bitki.

Stevo Radonić dogje k meni i reče mi: "Eno ondje bijah ostavio 40 zarobljenih Turaka, da ih Crnogorci sačuvaju i Njegovu Visočanstvu odvedu, a eto sad ne vidim nijednog živa". U to se uplete u razgovor francuski kapetan Barbieux, pa reče, da je on jednoć uhvatio u Africi 30 Arapa i doveo zapovjednikau, pa da ga je zapovjednik do duše pohvalio, ali da mu je ipak dao za nagradu 30 dana zatvora.

Bijaše upalila žestoka sunčana vrućina onog dana, a od kamenja je odsijevao plamen u oči kao usred pješčane pustinje žarke Afrike. U jedan sat poslije podne sagjosmo opet natrag u Vrbicu, gdje ćemo na istome mjestu noćiti. Naši čadori nijesu bili dignuti s onoga mjesta, gdje su i prije bili. No Turci su nam bili zašli za legja, pa nam čadore sve izrešetali puščanim olovom; mislili su, da imade netko unutri, no pobjegoše, kad su vidjeli, da su u pogibelji.

Osman-paša i jedan sijed juzbaša ručali su pod mojim čadorom, te legoše spavati, jer su bili jako umorni. Njegovo Visočanstvo naredi, da se iz onih topova, što su bili Turcima oteti, opali 21 hitac u znak veselja. Knez dogje pred moj čador, vidje, da paša spava, pa reče: "Uznemirit ćemo našeg gosta, ali ne smeta; mi se moramo veseliti! Pucajte, Crnogorci!" Zapucaše topovi, a Osman-paša se prenu i upita me: "Šta je to?" Ja odgovorih: "Šemluk" (veselje). "Pravo imadu" - reče paša, pa se opet svali na zemlju i zaspa. Meni je tajnik Duby bio naredio, da po megjunarodnom pravu ne smijem Osman-paše o ničemu ispitivati. Ja mu rekoh, da neću, ali da se Turci ne drže toga prava. Turci su pred tri dana bili uhvatili dva Crnogorca i o svemu ih ispitali, a onda posjekli.

U večer su pred kneževim čadorom gorjele baklje, banda svirala, a kneževi paži točili pravi šampanjac "de souverain".

Sutra-dan u jutro je knez primao izvještaje od raznih vojvoda i zapovjednika o uspjehu te bitke. U to doba dogje u tabor jedna žena hrišćanka iz Bileća noseći u ruci uzdignut procjep (na gornjem kraju razcijepljen štap), a u procjepu je bilo pismo. Pustiše ženu do kneževa čadora, a knez dade pročitati pismo.

U tom pismu moli sin divizijonera Selim-paše, koji je bio poginuo, da ovoj ženi dozvoli uzeti tijelo njegova oca i odnijeti ga u Bileće, da ga tu ukopa. Do toga časa nije nitko u crnogorskome taboru znao, da je i ferik Selim-paša poginuo, a tad megju Crnogorcima zavlada još veće veselje. Ona je žena pripovijedala tom prigodom sve detalje bitke, što su onamo Turci govorili. Mislili su Turci, da je i Osman-paša poginuo, a ona je žena iskazala, koji su još velikaši izginuli. Onda joj knez reče, da je Osman-paša živ i zdrav, i dozvoli joj, da uprti tijelo Selim-paše i odnese. Ali tko će poznati tijelo Osman-paše, megju nekoliko hiljada mrtvaca, koji su ginuli na prostoru od dva sata hoda u daljini! Megju ostalim zarobljenicima bijaše neki mlad efendija, po imenu Lutfi, iz Gradiške. Lutfi se prijavi i reče, da bi on mogao poznati tijelo Selim-paše, jer da je on kod njega bio dodijeljen kao čauš ordonancije, da mu je svaku veče noge prao, pa da bi ga mogao prepoznati po bagovim nogama, makar mu bila i glava odsiječena. Kasnije se ispostavi pretraživanjem tjelesa po bojištu, da je kapetan iz Crnića posjekao Selim-pašu sabljom stigavši ga u bijegu. Taj je kapetan pripovijedao, da se je Selim-paša uvidjevši, da ne može uteći, očajno branio revolverom i sabljom, premda je imao preko 60 godina. Po tom knez posla četu vojnika, te ovi Selim-pašinu tijelu vojničke počasti učiniše pucajuć iz pušaka.

Kako rekoh, Crnogorci su imali sreću pogoditi na glavno zapovjedništvo, kad su jurišali jataganima na Turke, te razmjerno izginuše mnogi oficiri. Evo izvješća o uspjehu bitke. Poginuli su ferik Selim-paša, dva pukovnika sa

zapovjednikom glavnog štaba, Šukri-begom; nadalje su poginula 4 binjbaše, 300 drugih oficira, i preko 3000 vojnika. Osman-paša bi zarobljen sa jednim juzbašom i 300 vojnika, a i 4 topa bješe oteta s municijom i s ostalom ratnom prtljagom. Još nešto!

Abdulah-paša uteče ranjen u uho. Muhtar-paša bio je ostraga s rezervom jedan sat daleko, te je zdrav utekao ravno u Dubrovnik. Ovaj paša iz Dubrovnika brzojavi u Mostar, da je amo sve izgubljeno, te neka oni u Mostaru gledaju, kako će se obraniti, jerbo on misli, da će Crnogorci sada nakon te pobjede odmah marširati na Mostar. Isti paša odasla drugi brzojav iz Dubrovnika u Carigrad, u kojemu izvijesti, da je Osman-paša svoj nesreći kriv, jer je bio pijan. Ta je bitka bila dne 26. jula 1876.

Tako muhtar-paša obijedi Osman-pašu, jer je u prvom mahu mislio, da je poginuo.

Onog jutra naredi knez, da se donesu i prikažu ratni trofeji. Vrve Crnogorci, nose svaki svoje, što je na bojištu bio ujagmio. Na turskim puškama bijahu nataknute bajonete, a na bajonetama i na sabljama privezani fesovi. Knez opkoljen pratnjom gledaše, kako se slaže na gomilu zaplijenjeno oružje. Preko 3000 pušaka, 300 oficirskih sabalja, 4 topa, 10 barjaka i 500 ćitaba (svetih pisama) uzdiže ogromnu piramidu na veliko veselje pobjeditelja. Megju barjacima bijaše i jedan zeleni od svile, zlatom izvezen, koji je pripadao mostarskom muftiji Karabegu i njegovu bašibozuku. Sav taj ratni plijen i Osman-pašu dade otpremiti na Cetinje.

U ovoj bitki poginu 119 Crnogoraca, a bilo je ranjenih do 220. Sada je trebalo i crnogorske ranjenike otpremiti u bolnice. Ranjenici su ležali redom jedan uz drugog u taboru. Prije, nego su bili otpremljeni u bolnice, knez je k svakome došao, pitao ga za zdravlje, sokolio ga i obilato nadario dukatima. Knez Nikola zaista se pokaza pravim ocem svoga naroda. To mu se ne može poreći; on je to

svagdje činom pokazao, a nije se nitko rodio, da je svemu svijetu ugodio.

Odmah nakon ove bitke popališe Crnogorci sva turska sela po Planome, a bijela vojska (crnogorske žene) poplavi sav zastrašeni prijedjel i oplijeni sve, što je mogla naći i nositi.

Iza toga se Crnogorci nešto prišutiše, a knez Nikola diže svoj glavni stan sa Vrbice i preprtlja na Objaj malo bliže k Bileću u pravcu crnogorske granice. Sve se je čudilo, što se ne ide na Mostar. Pobjeda Vučjeg dola bila se već po cijelom svijetu razglasila, pa se čini, da je knez Nikola bio dobio neke tajne vijesti iz Beča.

Iduć iz Vrbice na Objaj valjalo je opet proći kroz Vučido. Tu puče jedna puška, pa nastade neki mali metež u vojsci; jedan Turčin bio se je u boju sakrio u jedan škrip pećine i tu se je bio stulio od straha i proboravio tri dana i tri noći. Kad je jedan Crnogorac mimo škrip prolazio, Turčin mišljaše, da ga je opazio, pa opali pušku, ali ne pogodi Crnogorca. No odmah se sklepetaše nekoliko Crnogoraca na Turčina i sasjekoše ga.

Idući dalje opet puče jedna puška; bio naime neki Crnogorac našao malu kuburu, pa je opalio, da je isprazni. Tu je bio Crnogorac neoprezan, jer je bilo strogo zabranjeno pucati. Po tom starješinstvo naredi, da se taj krivac išiba. Čim se osuda oglasi, ode nekoliko perjanika u šumu po šibe. No otkidoše male grančice s lišćem, velike kao golubinje najveće pero. Tada Crnogorac leže na zemlju potrbuške i stade jaukati pod udarcima tih grančica, kao da ga boli, nu perjanici ga samo nekoliko puta - prije bih rekao - pogladiše, nego izbiše. Ipak je tomu Crnogorcu bilo žao, što će mu se moći spočinuti, da je jednom na šibe bio osugjen. Pošto se obavi ta teška kazna, proslijedismo svoj put.

Onoga dana pretrpjesmo svi veliku muku zbog teška nevremena: silne kiše i tuče (krupe). Knez je svakom od

nas izražavao svoje sažaljenje radi te patnje, a naročito meni reče, da moram sve trpjeti, jerbo se radi o oslobogjenju moje domovine. Kad nekako stigosmo na Objaj, zaustavismo se i čadore popesmo ne samo za časovit odmor, nego i za dalji boravak. Tu smo boravili 10 dana. Teško nam je tu bilo živjeti bez vode, a jela je bilo u izobilju. Jednom za tih dana dogje knezu u tabor Šobota, ugledan turski seljak iz Planoga. Ovoga gosta zadrži knez dva dana i još ga dobro nadari poklonivši mu 100 dukata, pa ga napokon otpremi iz tabora, a Šobata ode u Trebinje, jerbo mu je sve bilo izgorjelo u Planomu, te se nije imao na što vratiti.

Jednom dovedoše Crnogorci u tabor 10 Arnauta, u narodnom odijelu, otrcanih i gladnih. Kazivali su, da su pobjegli iz turske vojske, jer da nijesu mogli više podnositi muka, a osobito s toga, što nijesu kao bašibozuci dobivali ni hrane ni odjeće. I ove Arnaute dade knez otpremiti kao zarobljenike na Cetinje, pošto su se bili dobro pogostili mesom i hljebom.

Nakon tog boravka od 10 dana na Objaju, naredi se, da se ide u Gacko. Opet smo putovali preko Vučjegdola i Vrbice, te kod Korita padosmo na konak. Idući nagjosmo na putu veliku lokvu vode žute i pune zelenih vodenih ušiju. Na tu se lokvu zgrnu vojska, da žegju zagasi, i premda su u tu nečistu vodu i konji mokrili pijući je, ipak ju je svako pio, jer druge nije bilo u ono vruće doba augusta mjeseca. Ali ne bi to sve. Prelazeći francuski kapetan Barbiéux propade u sredinu na najdublje mjesto lokve, te ga Crnogorci jedva jedvice užetima izvukoše zajedno sa konjem. Kako je kapetan Barbieux bio jako oznojen, to se od prehlade razbolje i dobi grlobolju (anginu). Liječnik Fevrier liječio ga je, što je bolje mogao, te mu napokon morade porezati u vratu otekline, da se ne uguši.

Sa Korita se uputi vojska sutri-dan preko Ključa u Gacko. Ključ je još dobro održana gradina, a nekoliko

zelenih livada ukrašuju to opustošeno mjestance u kršovitoj dolini. Zemlje su u Gatačkom polju plodne. Žita su bila već prezrela, trava gusta i visoka; nitko se nije usudio iz grada izaći, da ljetinu obradi. Takove su te žalosne okolnosti u ratno doba. Sve to uništi konjsko kopito i ljudski tabani.

Ne mole se badava zajednički kršćani vapijući crkvama od Boga: "Od kuge, glada i rata - oslobodi nas Gospodine!" Što žita i trave nije bilo pogaženo, to bi konji po noći popasli; na poljima ništa ne ostade, a ruka osvetnica popali sela i varošice.

U to Lazar Sočica, koji nije bio stigao na bitku u Vučido, istom igjaše sa svojom vojskom prama Koritima, te se tu sastade sa glavnim kneževskim stanom. Lazar je vraćajuć se od Konjica bio popalio sve, što je bio našao na putu. Metohija, Lipnik i sva mjestanca po Gatačkom polju biše pretvorena u pepeo; tu nije bilo više ni žive duše. Kula i dvorovi Dedage Čengića u lipniku kraj potoka pretvoriše se u garave ruševine; samo turbe Smail-age Čengića poput džamije s drvenom munarom, poštedi vojvoda Lazar Sočica.

Kad stigosmo pod ruševine Čengića kule, kod Smailagina turbeta, popeše se čadori i tu ostadosmo četiri dana, a konji su se puštali širom po Gatačkom polju, da pasu do mile volje žita i travu. U to najaviše dolazak austrijanskog pukovnika Tomela iz Beča u kneževski glavni stan. Pukovnik Tomel sjaši s konja pred kneževim čadorom i predade pismo Njegovu Visočanstvu.

To je pismo bilo vrlo tajno, ali ta tajna nije mogla ostati vazda tajna. Austrija saopćava Crnojgori, da će Bosna i Hercegovina najposlije pripasti Austro-Ugarskoj, te joj savjetuje, da ne prolijeva krv uzalud po Hercegovini, nek se drži prama Hercegovini defenzivno, a prama Albaniji neka operira, kako god hoće. To pismo ne učini dobra utiska, već sve ogorči. Pukovnik Tomel ostade u glavnom stanu nekoliko mjeseci, što na polju, što u Cetinju. O

pukovniku Tomelu moram ovdje nešto nadodati. On je bio kao kapetan glavnog štaba prijašnjih vremena dodijeljen austro-ugarskom glavnom konzulatu u Sarajevu za glavnog konzula Atanackovića, koji je umro u Sarajevu pred konzulom Haasom. Zatim bio je attaché kod austro-ugarske diplomatične agencije u Biogradu, pa onda neko vrijeme vojnički attaché austro-ugarske diplomatične agencije na Cetinju. S toga je on i bio poslan tada u Crnugoru kao najbolji poznavalac sviju odnošaja i glavnih faktora te kneževine. Tomel je bio pretjerano ozbiljan čovjek; nije dao nikome sa sobom govoriti. Govorio je samo sa knezom Nikolom i sa ministrom vanjskih posala i to kad mu je velika nužda bila, a uvijek je nešto pisao. O pukovniku Tomelu nemam šta dalje iznositi; on je vazda pisao i dopisivao se s Bečom, više ništa. To su sve tajne bile, od kojih je crnogorski dvor malo šta saznao. Jednu ću malu epizodu ipak napomenuti, koja se je desila u kasnijem vremenu. Pukovnik je Tomel imao u Cetinju svoju sobu tik uz sobu Veselickog-Božidarevića u svratištu na Cetinju. Taj je časnik bio vazda zaposlen pišući, a Veselicki-Božidarević opet imao navadu po svojoj sobi šetati gori - doli. - To je Tomelu smetalo, te jednoć ne pokucav naglo otvorio vrata sobe Veselickog Božidarevića i zaviče na njega: "Zar Vi ne znate, koga imate u susjednoj sobi? Ja imadem posla, a Vi mi smetate raditi!" Veselicki-Božidarević reče: "Vi ste gospodin pukovnik austro-ugarskog glavnog štaba. Dostojna Vam čast, ali vi nemate meni šta zapovijedati u mojemu stanu, a nemojte zaboraviti, da sam ja ruski plemić. Izlazite s mjesta iz moje sobe!" Tomel izagje, a poslije senatori izravnaše taj sukob na miran način, da ne bude veće bruke od dvoboja. Moja je soba bila tik uz sobu Veselickog-Božidarevića, pa sam sve to svojim ušima čuo i očima vidio.

Treba dakle odlaziti iz Hercegovine, nu prije toga htjedoše Crnogorci raspršiti ona 4 bataljuna turske vojske,

koji su bili utaboreni u strani brda na Avtovcem. S toga u rano jutro krenuše Crnogorci sa snagom od 6 bataljuna i 4 topa, da Turke razvide i po mogućnosti unište. Ovoj se ekspediciji pridruži i austrijanski pukovnik Tomel. No nakon četiri sata povrati se crnogorska vojska u Lipnik, a da nije ništa bila poduzela proti Turcima, a da su bili štogod poduzeli, bili bi naravno i uspjeli; nu i oni bi bili izgubili nekoliko vojnika, ali bi to bilo opet bez koristi, jerbo je trebalo ipak Hercegovinu napustiti.

Već knez Nikola diže svoj glavni stan iz Gacka i ode u Crnugoru sa 6000 vojnika preko Krstaca, Banjana i nikšićkog polja, a vojvoda Petar Vukotić ostade sa ostalom vojnom snagom na hercegovačko-crnogorskoj granici, da se po naputku ofenzivno drži proti neprijatelju. Kad smo bili došli prama Banjanima, javi mi jedan perjanik, da je kapetan Barbieux teško bolestan, i s toga zaostao, pa da mene zove. Ja se odmah povratih, da ga potražim. Susrete me megju tim drugi perjanik i javi mi, da je kapetan Barbieux već izdahnuo. Isti mi perjanik govoraše, da je Barbieux rekao, da mu je jako zlo, da ga nešto davi u grlu; na jednom je sjašio s konja, sjeo i zaiskao vina. Perjanik ode potražiti vina, nu kapetan ne dočeka, da se napije, nego umrije. Ja potržah i stigoh kneževu pratnju, javih vojvodi Stanku Radoniću, da je Barbieux umro. Kad je knez čuo za tu smrt naredi, da se taj kapetan zakopa s vojničkim počastima.

Istog dana padosmo na konak u crnogorsko selo Broćanac. U tom selu ne popesmo čadora, jer tu bijaše seoskih kuća, pa u njima noćismo. Bilo nam je udobno, jer tu dobismo svega za večeru megju kućnom čeljadi.

Sutra-dan jutrom zatrubiše u 4 sata trube i najaviše odlazak, a mi skočismo na noge i za jedan sat sagjosmo u Nikšićko polje. Nikšić je bio u opsadi. Na razmaku od 500 metara pucali su crnogorski odjeli iz pušaka u počast Gospodaru. U Nikšićkom polju opazih da sam u Broćancu

pod uzglavnicom zaboravio svoju kožnatu torbu, u kojoj su mi bile razne isprave, pisma i pisaće sprave. Ja prijavih tu stvar Stanki Radoniću, pa ovaj naredi, da se jedan Crnogorac odmah povrati u Broćanac i odatle mi donese torbu. Nu u kratko rekavši ja ne vidjeh više nikad svoje torbe, te tako izgubih važne dokumente.

Grad Nikšić vidi se daleko u vrh polja, a razne kule i gradići uzdižu se u okolici bliže nama. Iz jednog gradića stadoše Turci puškarati na nas; nu bijaše daleko, te ne raniše nikoga. Nasred polja s daljnje strane pod brdom stade crnogorska vojska. Knez Nikola namjesti na jednom plastiću sijena dalekozor, pa razgledaše kule i gradiće po brežuljcima okolo Nikšića. Jednu od najbližih kula s gradićem htijaše razoriti, te topnički kapetan Gjura Martinović već naperi 4 topa sa jednog brežuljka, da otvori vatru. Ja se obeselih, da ću doživjeti još jednu ratnu epizodu. Nu to bijaše uzalud; knez se predomisli, te ne htjede rušiti kule. Ta i onako će mu Nikšić kad-li-tad-li pasti u ruke! Po tom krenusmo dalje i stigosmo na konak u manastir Svetog Vasilije pod Ostrog. Pod Ostrogom ostadosmo dva dana i tom prigodom vidjeh špilju, gdje leži tijelo Svetog Vasilije.

Niz Nikšićko polje teče mala rijeka i uvire u dno polja blizu Pod-Ostroga. S onu stranu Pod-Ostroga izvire ta ista rijeka u vrh polja Bijelopavlovića, pod imenom Zeta. Iz Pod-Ostroga sagjosmo kraj rijeke Zete niz Bijelopavloviće, najplodniju zemlju Crnegore, na Orijuluku. U Orijojluci imade crkva, a u blizini crkve dvorac kneza Nikole. Knez Nikola nastani se u svome dvorcu, a mi se porazmijestismo po seoskim kućama u blizini dvorca. Od Orijeluke imade 20 minuta do Danilovgrada, crnogorskog trgovačkog mjesta. Odavde se prostire široko i plodno polje sve do Spuža te do Veljeg i Malog brda, na kojima su Turci bili pogradili velike utvrde, kule i gradiće, pa još utvrde topovima dobro opskrbili.

Od izvora Zete sve do Spuža prostire se plodna dolina Bijelopavlići, jedina plodna dolina tadašnjeg vremena u Crnojgori. U toj dolini raste pšenica, kukuruz i svako žito, a vinogradi, trešnje, smokve i svakovrsno voće daju karakter južnog župnog prijedjela. Zeta je puna ribe pastrme tako, da se za tili čas može silesija nahvatati. Za našeg boravka od mjesec dana u Orijojluci lovili smo pastrmu gotovo svaki dan, mrežama i dinamitom, a to nas je time više veselilo, što smo vazda imali dobar uspjeh. Jednog se dana i knez dade na taj šport. On sagje iz svoga dvorca sa svom svojom pratnjom i gostima do Zete, koja je okolo 300 metara udaljena od dvorca, da vidi, kako se riba lovi dinamitskim patronima. Bijasmo svi na obali Zete poredani, a kapetan kneževske garde Matanović pripravljao je dinamitske patrone: patrone je dobro umotavao u jak papir, tvrdo stezao konopom i oblijepio gnjilom i pričvrstio kapsolu za gorući fitilj na vrhu dinamitske patrone. Kad je to sve bilo gotovo, svukoše haljine njih desetak perjanika - sa sebe i zaplivaše u rijeku, podaleko od one tačke, gdje će se dinamit baciti. Tada se baci u vodu dinamit. Dinamit puče s gluhom podvodnom tutnjavom, a površina rijeke pobijeli od ribljih trbuha. Tada oni perjanici plivajuć pohvataše svu ribu. Tako učiniše još dva puta, pa uhvatiše okolo 100 kilograma pastrme. Kad su plivači izašli iz vode, upitam ih, šta su oni na sebi osjećali, kad su dinamiti u vodi pucali, a oni mi rekoše, da su tako osjećali, kao da ih je neko pleskom udario po trbuhu i prsima.

Bog zna, da li je danas Zeta tako obilato ribom naplogjena, a mislim, i ondje nije više dozvoljeno ribu dinamitom loviti.

Ja sam u svojoj mladosti strastveno lovio ptice kao: patke, jarebice, golubove, grlice, prepelice, bene i druge osobito vodene ptice; ali mi je bio najmiliji ribolov. S toga sam na Orijojluci svakim danom na udicu ribu lovio, jer nije bilo druge zabave, a čitav mjesec dana stajati u

onakvom selu, komu služi na ukras samo kneževski mali dvorac od 6 soba, jedna crkvica s nekim grobovima, bilo bi ginuti od dosade. Društvo nam je bilo otmeno. Ja sam već kazao poimenice, kakova je bila kneževa pratnja i okolica, pa bismo na Orijojluci sastavili partije, da se igramo karata. Tu bi se neka gospoda igrala hazardne igre, a ja sam se igrao samo preferanca. Moja je partija bila: srpski general Belimarković, Stevan Radonić, a katkada i Stanko Radonić.

Premda je vrijeme našeg boravka na Orijojluci padalo u septembar, ipak je ondje još uvijek bila velika vrućina. Zato smo se igrali preferanca na livadi u hladu pod smokvom. Od Orijeluke prostire se ravno polje sve do Spuža, do Veljeg i Malog brda, u daljinu od 8 kilometara. Crnogorci su svakim danom i noćom navaljivali na utvrde Spuža, Veljeg i Malog brda. Dok bi se mi igrali preferanca pod smokvom, onamo bi dolje pucali topovi s tih turskih utvrda i čuo se prasak pušaka na dugačkoj liniji ispod spomenutih brda. Kad bi na tvrgjavi pukao top, ugledala bi se bijela tačka dima kao guščije jaje, onda bi se bijela tačka razvila u mali oblak, a nakon nekoliko sekunda doprla do nas i tutnjava topovskog metka. U noći je zanimivije gledati bitku: iz topa sine plamen kao modrušaste zvijezde na tamnoj zemaljskoj površini. Taj smo prizor gledali svaki dan i noć, te nam je i to na neki način u veće vrijeme kratilo. Jednog dana pucahu topovi na turskim utvrdama Spuža i Veljeg i Malog brda, kao i puške crnogorske, kad nadogje u to doba jedan star, visok i suhonjav Crnogorac od 80 godina pred knežev dvorac: objesio o ramenu čagjavu pušku kremenjaču, zadio handžar i kuburu za pojas, pa stade zasukivati brkove i gledati prama Spužu niz dolinu. "Šta gledaš, šta li misliš Crnogorče?" upita ga Blaž Petrović. "Mislim, kojim ću putem udariti prama Spužu, da i ja ispalim nekoliko hitaca na Turčina" -reče stari Crnogorac, pa ode putem niz polje prama Spužu. Mi se malko nasmijasmo, ali se nijesmo

rugali sijedom starcu, jerbo smo znali, koliko svaki Crnogorac čezne skočiti u vatru proti Turčinu.

Jednom se dogovorismo, te pogje nas desetak drugova u Pipere i Kuče, u crnogorski logor, gdje je Božo Petrović sa svojom armadom već od početka rata bio zapodio borbu proti Derviš-paši na albaneškoj granici. Nije drukčije bilo, nego smo morali ići putem, koji je bio udaljen od Spuža samo 4 kilometra. Mi smo se idući verali kroz kamenje i busje, kako smo mogli, da nas ne opaze s turske tvrdjave. Nu ipak nas Turci dalekozorom opaziše, te stadoše na nas pucati iz topa. Prvi hitac ne pogodi nikoga, gjule (bomba) se rasprsnu u našoj blizini dignuvši u zrak silesiju kamenja i zemlje. Mi proslijedismo putovanje sakrivajući se za golemo kamenje, kad bi ugledali na turskoj tvrgjavi bijelo guščije jaje iz topa. Bilo nam je još po sata putovati pod topovskim mecima. No kad topovi zagustiše pucati, zaključismo vratiti se natrag na Orijuluku, ako mislimo iznijeti živu glavu. Po tom krenusmo natrag u Orijuluku. Idući kraj jedne kuće čusmo unutri veliko kukanje i plač. Ja pohrlih unutra, da vidim, šta je, a kad tamo, imadijah šta vidjeti! Došla bila vijest u tu kuću, da joj je domaćin poginuo u boju. Za to se u toj kući bilo sakupilo susjedstvo, rodbina i prijatelji iz drugih sela, pa kukali, plakali i u stihovima naricali. U tim se naricajima nabrajaju vrline, junaštvo i dobra djela pokojnika; ali se u malim pauzama pije i jede. Žena i djeca pokojnika odrežu kosu i ogrebu lice tako, da im niz obraz lije krv. Meni ponudiše kave i rakije, pa ja gledajuć taj tužni prizor popih kavu i rakiju.

Iza toga odoh u svoj stan, megju svoje drugove. Onog dana bijaše ružno vrijeme: gusti oblaci bili pokrili svu Orijuluku, a kiša lijevala kao iz kabla. Pred mojim stanom bio je dud (murva), a za dudom bila dva konja privezana u razmaku od jednog metra. Na jednom puče grom u murvu, a mi bacismo karte i izletjesmo na polje, pa vidjesmo, da je jednog konja grom ošinuo, te konj ostao mrtav, drugi da je

čil i zdrav, a na murvi nije odbijena nijedna grana. Kasnije se tu mnogi sakupiše i raspravljahu o tome dogogjaju kao o nekom čudu.

Na jedno 60 koraka od kneževa dvorca stoji kuća serdara ili vojvode Baje Baškovića. Kuća imade dvije sobe, hodnik i kuhinju. Pred kućom se nalaze tri debla košćele, neke vrsti drveta, koje raste samo u južnim prijedjelima, a daje dobar hlad. U kući je Bajo Bošković ležao bolestan na postelji, pa ga liječio dvorski liječnik pukovnik Fevrier, a ja sam bio tumač izmegju bolesnika i liječnika. Ovaj se je Bajo Bošković bio u boju na Vučijemdolu i naporno marširajući s Pekom Pavlovićem na bojište strašno prehladio, te ga spopala vrućica, da je od toga dobio naglu sušicu. Toj bolesti podleže hrabri vojvoda, baš kad smo mi još bili na Orijojluci. Njega bi knez Nikola pohodio svaki dan i nekoliko bi sati dnevno sjedio pred njegovom kućom u hladu pod košćelama zajedno s nekim vojvodama i običnom pratnjom, pa se razgovarao i stanovništvo iz okolice primao u audijenciju. Tu je knez sudio i o poljskim štetama.

Knez je bio jako dobroćudan i strpljiv, da bi najmanju stvar raspravljao sam sa svojim podanicima. Kad je knez jednog dana sjedio pod pomenutim košćelama, donese mu jedan Crnogorac pismo od Blaža Petrovića, u kojem mu javi, da je porazio Turke na rijeci Morači, te da su Turci pobjegli i ostavili na bojištu 3000 mrtvih, većim dijelom u rijeci podavljenih; ali da je i Crnogoraca okolo 300 mrtvih. Knezu je bila vrlo mila vijest, da su Turci poraženi s tako velikim gubitkom, ali je bio zlovoljan, što je 300 Crnogoraca poginulo u tom boju. Knez je, može se reći, tugovao za pojedinim Crnogorcem. A kako ne bi tugovao kad nije imao više od 30.000 borilaca svega? Valjalo mu je odolijevati proti turskoj sili prama Hercegovini, Novom pazaru i Albaniji, a još je i jedan veliki dio crnogorske vojske bio zaposlen opsadom Nikšića i grada Meduna. U Medunu pako bilo je 600 regularne vojske s nekoliko topova na gradu.

Medun i njegovu posadu bio je tako zanemario Derviš-paša, te se je činilo, kao da je već izbrisan iz turskog posjeda. Ta okolnost u velike osokoli Crnogorce proti Albaniji, jer su držali za cijelo, da ih se armada Derviš-pašina boji, dok se je nekim načinom odrekla Meduna, te vrlo važne strategične tačke, i prepustila posadu svojoj sudbini, a bez živeža i municije. Srpski general Belimarković je često dobivao brzojave iz Srbije, da srpska vojska odnosi sjajne pobjede i napreduje proti Turcima, a Novica Cerović vazda bi primijetio, da on onim brzojavima ništa ne vjeruje, da je dakle srpska vojska svagdje potučena. Mašo Vrbica bijaše u glavnom stanu kneza Milana Obrenovića, pa je i on brzojavno izvještivao svoga Gospodara o srpskim dobrim i zlim uspjesima.

S Orijeluke smo svakim danom silazili u Danilovgrad. Ovaj grad bijaše nov, a na Zeti sagragjen. Imao je lijep most i lijep položaj, a pučanstvo se je bavilo trgovinom. Ovdje vidjeh kneževa strica Krcu Petrovića, kojemu se pripisuju mnoga junaštva iz prijašnjih vremena. To je bio neustrašiv junak; jurišao je s golom sabljom u ruci na Turke, sjekao glave i vazda ostao zdrav u borbi. Srčano je hvatao turske goruće granate i Turcima ih natrag bacao. Crnogorci su ga jako voljeli, jer je imao sreću u bojevima, ali mu knez nije nikada prepustio neodvisne komande nad vojskom, jer je bilo časova da ne bi sasvim trijezan bio. U Danilovgradu predstavi mi se mlad, dobro odjeven Crnogorac, po imenu Jovan Radonić. Taj mi reče: "Moj stariji brat, Luka Radonić, nalazi se u glavnom stanu Derviš-paše, ali smo mi našoj domovini vazda privrženi, pa bi rada Njegovu Visočanstvu knezu Nikoli učiniti uslugu u ovome ratu. Moj brat Luka dao mi je pismo i ja sam ga predao Njegovu Visočanstvu još pred 14 dana, pa nemam još nikakova odgovora niti me više pušta preda se u audijenciju". To ja odmah priopćih Stanku Radoniću, a vojvoda Stanko reče: "Kažite Vi njemu, neka se odmah izgubi iz Crnegore, dok mu još stoji na ramenu glava i da se Njegovo Visočanstvo

s njima ne će upuštati u takove poslove". Moram sada ovu stvar razjasniti. Poznato je, da su Petrovići vladali u Crnojgori, ali onaj Petrović, koji bi iz ove loze bio episkop. Uz episkopa Petrovića stajao je a latere civilni guvernatur iz Radonića koljena. Godine 1832. vladao je episkop Rade, pjesnik i vrlo učen svećenik, a tog vremena je bio civilni guvernatur Vuk Radonić. Vladiki Radi nije se svigjao Vuk Radonić, te ga dade zatvoriti i protjerati iz Crnegore.

Danilo Petrović nije bio vladika niti niži svećenik. On je snovao učiniti prevrat u Crnojgori, te stoga ode potajno u Petrograd, da od ruskog cara traži potporu. Car ga primi vrlo prijazno, sve sasluša i razumije, u kakovu stanju stoji Crnagora, te je i on bio mnijenja, da se svećenstvo ukloni s vladanja. Jednog dana sigje Petrović u Kotor, te poruči svojim pouzdanim prijateljima u Cetinju i u drugim crnogorskim nahijama, da mu dogju na dogovor. Kad se u svemu sporazumi s pouzdanim prijateljima, uzagje s njima na Cetinje.

Na trgu u Cetinju imade murva. Pod ovom murvom, a nasred trga u godini 1851. sazva Danilo narod Cetinjski, te u sjajnoj crnogorskoj odori, u kalpaku, s visokim redovima ruskim na prsima i golom sabljom u ruci pročita ukaz ruskog cara, kojim se ukida episkopska vlast i Danilo postaje prvim knezom Crnegore. Istodobno Danilo Crnogorcima zaprijeti, da će odmah svakoga posjeći, koji mu se ne bi pokorio. Ugledavši narod carski ukaz, sjajnu odoru i visoke redove na Danilu, pokloni mu se i proglasi ga knezom. Episkop pako, popovi i civilni gubernatur uskomešaše se, kad to čuše, te se htjedoše žestoko oduprijeti tome Danilovu prevratu; nu Danilo bijaše okretan i stade strijelati protivnike, te tako brzo utiša vrevu. Od toga vremena protjerani civilni guvernator Vuk Radonić i njegovi potomci istaknuše pretendenstvo na kneževsko prijestolje Crnegore i Brda.

Tada je bilo Luki i Jovanu Radoniću po desetak dvanaest godina. Nakon očeve smrti otigjoše u Carigrad, i tu su uvijek

obletavali oko paša i sultanova dvora, ne bi li ih ovi kad-li tad-li nadvladavši Crnugoru, postavili na prijestolje. I ovog su puta Luka i Jovan Radonić bili došli s Derviš-pašom u Skadar, da sudjeluju u ratu proti Crnojgori, da love u mutnoj vodi. S toga knez Nikola nije imao nikakova povjerenja u Lukinu strategičnu pomoć, te je čudo, da nije dao Jovana kao uhodu strijeljati, nego ga pusti, da se mirne duše udalji iz Crnegore. O Luki Radoniću biti će još kasnije govora.

U to knez Nikola diže svoj glavni stan s Orijeluke i preseli se u Cetinje u polovici oktobra. Od Danilovgrada putuje se južnom stranom Crnegore kraj Skadarskog jezera kroz sela plodna voćem i vinogradima do Crnojevića Rijeke, a od Rijeke do Cetinja mora se penjati uz brdo do Košćela, a onda preko vrhunca "Belvedera", s kojeg se vidi čitavo Skadarsko jezero i veliki dio Albanije, saći niz brdo do Cetinjskog polja. Baš tu u dnu polja počimaju prve kuće Cetinja, a prva je zgrada novi i jedini hotel.

XI. poglavlje.

(O Cetinju i u Cetinju.)

Tadanji grad Cetinje lasno je opisati, jer onda nije možda imao više od 300 kuća sa najviše dvije hiljade stanovnika; nu ja ću se ipak poslužiti knjižicom Milana J. Pavlovića, (Guide de Cettigné) koja je nedavno izdana za putnike, što tamo dogju.

Dvije oveće ulice i nekoliko malih poprijećnih, dijele grad na mahale. Jedan je trg u sredini, a dva su na krajevima grada; eto svega Cetinja.

Cetinje je sagragjeno na podnožju Lovćena, na Cetinjskome neplodnome polju, što ide u dužinu okolo 5 kilometara, a to u cjelokupnoj površini od 76 hektara po prilici. Čini se, da je ovo polje bilo jezero u prastara vremena, pa malo po malo presušilo. Cetinjsko polje okružuju razni goli bregovi: Džinovo-Brdo, Zagrablje, Kreba, Trljavi-vrh, Kovačica, Borovinski-vrh, Velje-brdo, Inogor i t.d. Naokolo Cetinjskog polja, osim Cetinja, bijele se kuće ubavih sela: Bajice, Humci i Donji-kraj.

Ivan-beg Crnojević vladao je Zetom u Žabljaku i on je još za toga vremena bio sagradio crkvu ondje, gdje je sada Cetinje, pa nije isključeno, da je još onda bilo stanovnika pod Lovćenom. Za što je Ivan Crnojević dobio ime beg, nije mi pošlo za rukom saznati iz predaje niti je to igdje zapisano; ali ja se domišljam ovako.

Kad bi god Osmanlije osvojili koju zemlju, morali su se princi poturčiti, te bi oni dobili od sultana povelja o bogatstvu. Ivan Crnojević pako junački se je opirao turskim navalama, te njegova odvažnost i nekolebiva ustrajnost u

borbi sačuva sadašnjoj Crnojgori zlatnu slobodu. S toga ga je njegov vjerni narod prozvao begom po primjeru Kastriota i drugih malih susjednih vladara, što su bili podvrženi sultanu, da ga uzveličaju tim naslovom.

U XV-me vijeku Ivan beg Crnojević ne mogavši više odoljet: navalama ljutih Turaka napusti svoju prije stolicu u Žabljaku, te preseli u Katun, pa se je odavle vazda očajno borio proti Turcima. Napokon utemelji Cetinje i ondje postavi svoju vladarsku stohhu.

Milan J. Pavlović govori u svojoj knjižici, da su Turci uz prkos velikom junaštvu Crnogoraca i odvažnosti Ivan-bega, kao i njegovih našljednika, ipak tri puta prodirali s mačem u ruci do Cetinja i da su tu bili zadnji put u godini 1875., da je manastir na Cetinju tri puta gorio i tri puta bio obnovljen. I to nadodaje, da bi Turci, čim bi došli na Cetinje i popalili sve, što bi našli, odmah pobjegli natrag u Albaniju bojeći se, da će Crnogorci preko noći sletjeti iz okolišnih brda i sasjeći ih. No ja sam opet na Cetinju čuo od nekih Crnogoraca, da bi u tim slučajevima Crnogorci pokupili i dali neku svotu novaca paši u ime harača, pa da bi onda Turci odmah otišli u Albaniju, a Crnogorci opet ostali, kao što su i bili.

Knez Nikola imade običaj kod svake prigode pitati školsku djecu, da mu kažu, na kojemu je mjestu bio razapet pašin čador, pa ako koje dijete ne bi znalo odgovoriti, onda bi mu on sam pokazivao to mjesto.

Na brdašcu u "Orlova kršu" vidi se tabija nad manastirom i crkvom. Vladika Petar II. htio je napraviti tvrgjavicu, te je ta kula bila već gotova. Nu pošto se je Petar II. uvjerio, da ta tvrgjavica ne bi ništa vrijedila za obranu Cetinja, napusti tu namisao. Ali je ta kula dugo vremena služila za izložbu odsječenih turskih glava u boju. Sada ta tabija ne služi više za izložbu glava, nego imade na njoj veliko zvono za svečanosti.

U povijesti vidimo više godišnjih ratova, pobjeda

maratonskih i t. d., ali da se mala šaka Crnogoraca proti ogromnome carstvu Osmanlija više od 400 godina bori i poslije ostane neovisna državica, to je beli čudo bez primjera na svijetu. Šaka junaka Crnogoraca svojom odvažnošću i ustrajnošću dovela je Crnugoru do visokog stepena, da ona imade svoju narodnu dinastiju, koju je utemeljio vladika Danilo.

Onaj jednostavni hotel nema imena; dosta je malen za Cetinje, ali je elegantno uregjen i čisto se drži; sagragjen je na državne troškove. Kad se unigje u hotel, na desnoj je strani kavana sa stolovima i jednim biljardom: na lijevoj je strani gospodska sala za jelo, a u pozadini, kuhinja, hodnik i stepenice za prvi sprat. U prvom spratu imade dvadeset soba manjih i viših za goste. Po sredini je prostran hodnik; megju sobama je jedna oveća, lijepo uregjena sala za primanje. U toj sali vise na zidu dvije velike slike: kneza Nikole i kneginje Milice.

Meni dadoše u hotelu sobu broj 1; u broj 2 useli se Rus Veselicki-Božidarević, a u broju 3 kraj njega bijaše se udomio austrijanski pukovnik Tomel još pred mjesec dana, jer nije bio ostao s nama na Orijojluci. Baš se je ovdje dogodio onaj nemili sukob izmegju Tomela i Veselickog-Božidarevića radi šetanja po sobi, o kome sam prije govorio. U broju 6 ovog hotela bio je smješten i zarobljenik Osman-paša. Ovaj zarobljenik je baš gospodski živio. Kad su ga s Vrbice sa ostalim zarobljenicima Vučjegdola odveli na Cetinje, pisao je knez Nikola kneginji Mileni, da mu se što udobniji boravak udesi za ropstva; da mu se dade 1500 forinti mjesečno, da se može slobodno kretati po gradu i da može pasati sablju. Osman-paša bio je strastven kartaš i igrač šaha, (Trik-Trak) i biljarda; ali je svaku igru igrao precizno i korektno. On nije imao nikakova posla, osim što bi po jedno pismo slao svojoj familiji u Mostar svake nedjelje i to samo s malo redaka, da je živ i zdrav, da mu ide na Cetinju dobro i da se ne brinu za njegovo blagostanje.

Cijeli bi dan Osman-paša sjedio ili igrao u kavani, a najmilija mu je bila baciga na biljardu (31). Po desetak partnera bi igralo bacigu, s uloškom od jednog dukata, a Osman-paša, kako je bio vješt biljardista, odnio bi gotovo svaku drugu partiju, pa bi tako nasuo džepove dukata. Već počeše Crnogorci mrmljati, da bi mu trebalo zabraniti igrati se, jer da im odnese silne novce.

Ja sam se igrao samo ruskog preferanca, a drugovi partije su mi bili: general Belimarković, Osman-paša i Stevan Radonić. Na večernju bi se partiju tačno sastajali u posebnoj sobi hotela. Onog vremena nije bilo nikakovih drugih zabava, pa kad bi koji od nas izostao, to bi onda poslužnik hotela trkao tamo amo, da nas sazove.

U glavnom stanu Bože Petrovića nalazila su se tri mlada Rusa: Stremonkoff i dva brata Amjenkoffa. Stremonkoffu, sinu ministra azijatskog departemonta, bilo je okolo 30 godina; starijemu Amjenkoffu 28, a mlagjemu 20. U mjesecu oktobru bila su i ova tri Rusa na Cetinju. Oni su bili veseli ljudi, a i igrači. Jednom se braća Amjenkoffi posvadiše radi valjanosti oružja. Oba pako brata, kao i Sremonkoff nosili su sjajno crnogorsko odijelo i bili su naoružani jataganom i skupocjenim kuburama. Stariji je Amjenkoff tvrdio, da je sablja za borbu bolja od jatagana, a mlagji je tvrdio da je jatagan bolji od sablje. To se prepiranje megju njima uozbilji i dotle zaoštri, te se pozvaše na dvoboj, a da će se pobiti stariji sabljom, a mlagji jataganom. Oni se zaista pobiše, te mlagji isječe prste ruke svome bratu jataganom, i to tako nesretno, da su liječnici izjavili, da će prsti ostati za vazda zgrčeni. Ovaj dogogjaj učini naravno senzaciju na Cetinju, ali donese i vesela humora; ta bo braća one večeri počastiše sve naše društvo na gospodskoj trpezi u hotelu dobrom večerom i šampanjcem, da svečano proslave svoje izmirenje na dvoboju. Za te časti je bilo obilno veselja.

Megju tim nestade hrane u opsjednutoj turskoj tvrgjavi Medunu, te ljudska snaga u posadi od gladi

smalaksa, a Derviš paša ne mogaše bijednicima pružiti pomoći. Napokon se Medun predade Crnogorcima na milost i nemilost. Oni dakle kapituliraše, pa knez Nikola naredi, da se bolesnici predadu u Derviš-pašin logor, a zarobljeni oficiri i zdrava vojska odvede na Cetinje. Najstariji zapovjednik bijaše binjbaša (major), a uz njega bijaše još 20 oficira, jedan vojnički imam i 100 Zejbeka u narodnom odijelu, naoružanih jataganom, sa još 20 crnih Arapa. Zejbejci su vrlo visoki i krupni ljudi. Možda su Turci izbirali ovakove ljude, da plaše Crnogorce, ali se Crnogorci nijesu ovakovih nigda bojali, a još manje crnih Arapa.

Knez Nikola imagjaše u Danilovgradu svoje livade i bašče, gdje je držao svoje konje. Njegov konjušar bio je neki obješenjak, a prozvan "Duka od Meduna". Kad se je Medun predao u ruke Crnogoraca, ovaj nazovi-duka od Meduna ugrabi zgodu prije drugih, te javi knezu brzojavno ovako: "Predajem Vašem Visočanstvu svoj grad Medun". - i potpiše se - Duka od Meduna". Kad knez primi ovu brzojavku, reče: "Ovaj nesretnjak ne da mi nikad mira". no nakon po sata primi knez i službenu brzojavku o padu Meduna, te onda istom povjerova dukinoj vijesti o tom sretnome dogagjaju.

Iza predaje Meduna Crnogorci snimiše sve velike i male topove s te tvrgje i dovukoše ih u Danilovgrad, a 480 zarobljenika s oficirima povedoše uz jaku pratnju na Cetinje. Nakon trodnevnog putovanja iz Meduna ukaza se povorka zarobljenika na visinama prama Belvederu, a i Crnogorci pratioci oglasiše dolazak veselom pucnjavom pušaka. Tada sva zvona zazvoniše na Cetinju u znak slavlja nad tim sretnim dogagjajem i sve pučanstvo izigje iz kuće, pa je iz pušaka pucalo na ulici, kuda je valjalo proći toj žalosnoj povorci. Prvi pred tom povorkom trčao je na konju knežev konjušar, prozvan "Duka od Meduna", - inače megjunarodni pustolov*,

* On je bio prije toga počinio mnogo pustolovina u Italiji, Parizu, Beču i Rusiji, ali jer se mene ne tiču, ne ću da ih ovdje navodim.

a na njemu izvraćen ćurak, pa došav do kneževa dvora pokloni se Gospodaru. Kad ga zgleda Gospodar, ukori ga, što se je miješao u onako ozbiljne stvari i što mu je onim brzojavom prouzrokovao veliku uzrujanost od četvrt sata. No pustolov odvrati knezu: "Ja želim Vašemu Visočanstvu takovim brzojavom prouzrokovati još takovih deset četvrta sata uzrujanosti, kada Nikšić pane".

Prije, nego je bila nadošla povorka pred knežev dvor, bili su se knez Nikola i kneginja Milena u sjajnoj odori postavili pred svoj dvor i to baš prema onoj murvi, pod kojom se je knez Danilo bio knezom proglasio, zajedno sa svim dostojanstvenicima i diplomatskim zborom. Pred povorkom su išli Crnogorci noseći pobjedonosne znakove, okolo trideset komada raznih barjaka, derviških sjekira i kopalja, a žalosni članovi povorke išli su dva i dva i defilirali pred knezom Crnegore i Brda.

Poslije toga biše zarobljenici poredani na otvorenu prostoru iza starog vladičina konaka, što se zove Biljarde, i tu im bi pripravljen obilat ručak od riže i ovnovine. Ali prije, nego će zarobljenici sjesti za ručak, dogje knez Nikola, da ih pregleda sve poredane. Bio je sjajno obučen: na kapi kneževski grb, orao jednoglavac s mačem i sceptrom u čanibri, dolama zelena, a zlatom izvezena, sva od kadife; zlatni džemadan (žile) preko prsiju, a srebrne toke (gornji žile) sa zlatnim dugmetima i nebrojenim redovima, kolajnama i zvijezdama, resile su široka i junačka prsa. Čizme su mu bile od krasna laka, obrubljene zlatnom strijekom, pa su vrlo sačinjale sjajnu crnogorsku odoru. Kad se svrši sva parada, sjedoše zarobljenici za ručak.

Sada bješe na Cetinju okolo 1000 zarobljenika. Prosti vojnici bijahu zatvoreni u velikoj kasarni, a oficiri su imali privatne stanove. Oni su se mogli slobodno kretati po gradu i nositi sablju kao i Osman-paša, pohagjati kavanu, igrati se i sjedati za gospodsku trpezu u hotelu. Svi su dobivali opskrbu i plaću od kneževske vlade. No nakon nekoliko

dana biše svi oficiri, koji su zarobljeni na Medunu, pušteni na slobodu, osim majora, njihova zapovjednika, jer se je na skoro imalo sklopiti primirje na šest mjeseci. Megju tim je još uvijek trajala borba na granicama Hercegovine i Albanije.

Jednog dana dotjeraše na konju jednog dječaka od 15 godina, koji je bio ranjen na granici Hercegovine. Ovaj se dječak od želje za borbom bio naoružao i postavio u vojničke redove. Crnogorci imadu običaj jurišati megju Turke, pobuniti im falange, te onda skakati na legja, srušiti na zemlju, pa odsijecati im glave. Dječak se je bio ugledao u stariju svoju braću, pa se i on zaletio i skočio Turčinu na legja. No Turčin zgrabi dječaka i stade ga nositi na sigurnije mjesto, da ga zgodnije pogubi. Ali jedan Crnogorac vidjevši dječaka u opasnosti zaleti se za Turčinom, stiže ga, sruši na zemlju obojicu, pa Turčina posječe, a dječaka već ranjena spasi i iznese ga iz vatre. Kad to ču Gospodar, bijaše mu vrlo mio taj dogagjaj, te nadari obilato dukatima toga hrabroga dječaka. Dogodilo se je, da je i jedna djevojčica od 8 godina u borbi bila sasma u prsa ranjena, no ipak se sretno izliječila. Bila je ta djevojčica pristala za materom, koja je svome vojni nosila hranu u tabor, te je pogodilo olovo u prsa. Tu je djevojčicu knez bio dobavio u svoj dvor, obukao je u svilu, nakitio zlatom i svakome pokazivao kao malu junjakinju, koja se nije bojala s majkom stupiti u bojnu vatru i kišu neprijateljskog olova.

No primirje izmegju ratnih stranaka nije bilo još uglavljeno, te su se s dana u dan zbivali okršaji i omanje bitke, kako na južnoj, tako i na sjevernoj strani Crnegore. U takovoj jednoj bitki prama Albaniji pokaza stariji brat Amjenkoff veliku srčanost. On je, kao što je bio stasit, krupan i jak čovjek, lijetao po bojištu, pa bi zgrabio ranjene Crnogorce i uprtivši ih na legja iznosio iz najžešće vatre na sigurno mjesto, da ih Turci ne pogube. Jedan je Crnogorac, kome ne znam sada više imena, u jednoj bitki od dva sata bio posjekao

17 turskih glava i za to ga knez odlikova zlatnom medaljom Obilić-Miloša, i naimenova ga Kaba-Dahijom (valjda jednom vrsti časnika u perjanicima, u koliko se sjećam). Kad su pak Rusi u Petrogradu čuli za to njegovo junaštvo, poslaše mu skupocjen handžar, koji je stajao 500 rubalja. Ja sam vidio tog junaka na Cetinju. Bio je stasit, krupan i šutljiv čovjek, ali strašan u licu. Imao je kriv nos i škiljio je očima tako, da bi se čovjek, kad bi ga pogledao, morao odmah okrenuti.

U Crnugoru su stizale svakim danom vijesti o uspjesima savezne Srbije; ali te vijesti nijesu baš bile povoljne. Dok su amo Crnogorci lovor-vijence brali, tamo su Srbi često stradali, te se je napokon morala umiješati europska diplomacija. Tako bi zaključeno primirje od 6 mjeseci. Početkom novembra mjeseca 1876. stigoše Konstant-paša i Fatinefendija (mladi Marko Poljanić), moji stari znanci i prijatelji, na Cetinje, da ugovaraju o uvjetima primirja, osobito o opskrbi opsjednutog Nikšića, dok bude trajalo primirje, jerbo se je u tom slučaju status quo ante armistitii morao tačno obdržavati; sve je moralo na svome mjestu ostati nepomični onako, kako se je bilo našlo na dan, kada se je proglasilo primirje. Po ovim turskim poslanicima bi uglavljeno, da će Turska opskrbljivati grad Nikšić, ali pod strogom kontrolom Crnegore tako, da će Turska dovažati hranu do opsjednute zone, a da će Crnogorci povjerenstveno mjeriti dnevne porcije na svakog vojnika i dodavati onamo u Nikšić.

Kad sam saznao da su Konstantin-paša i njegov tajnik Fatin-efendija došli na Cetinje, da ugovaraju o tako važnom poslu s Crnomgorom, za čudo mi bijaše, da je Turska u tu svrhu bila izabrala baš ove katolike, a ne muslomane. Ja pišem svoje životne doživljaje, pa mi nije na pameti, da ikoga kritizujem, nego pričam stvari onako, kakove su se dogagjale. Povjerenstvo za jedan dan svrši raspravu o primirju, a u veče nakon večere bi u jednoj posebnoj sobi hotela udešen preferanc. Za igrački sto sjedoše Stanko Radonić, Konstant-paša, zarobljenik Osman-paša i ja, a desetak gospode su nam

kibicovali. Tu smo igrali do tri sata poslije po noći, a mimogred se je istrusilo dosta boca madžarskog lakog vina i šampanjca.

Sutri-dan odoše Konstant-paša i Fatin-efendija iz Cetinja, a dopisnici stranih novina počeše se takogjer razilaziti, jerbo nije za njih bilo više interesa, da u Cetinju ostanu za pravoga mrtvila u primirju od 6 mjeseci.

Poslije nekog vremena Osman-paša ishodi od kneza revers i poštenu riječ, da će se povratiti, dopust od 14 dana, pa ode u Dubrovnik, kamo mu je familija bila došla iz Mostara, da se vide, a nakon toga povrati se u ropstvo na Cetinje. I zapovjednika od Meduna otpusti knez, a i mnoge druge zarobljenike. U to i konzul ruski Jonin i srpski general Belimarković otputovaše svaki u svoju domovinu. Belimarković je vazda nosio crnogorsko sjajno odijelo. Prije nego je otišao, dade skrojiti dva skupocjena crnogorska odijela za svoja dva mlagjahna sina i brzojavi im u Biograd, da mu dogju u susret do broda na Savi. Kad su se sinovi u Brodu s ocem sastali, obukoše se i oni u crnogorsko odijelo, pa dičeći se time dogjoše u Biograd. Belimarković je odnio zaista lijepu uspomenu iz junačke Crnegore, a kakove je uspjehe našao u Srbiji? Znade se, kako su Srbi s Turcima prošli, kakovu li su sreću imali na Bijelini i u Staroj Srbiji. Ja nijesam tamo bio, pa ne ću o tome ni govoriti, a povijest je svakome poznata.

Jednog dana reče mi knežev tajnik za inostrane poslove, Duby: "Vama je poznato da će Austro-Ugarska zaposjesti Bosnu i Hercegovinu, pa tako Vaša domovina ne će potpasti pod Crnugoru. Ja Vas za to molim, da se očitujete, hoćete li ostati u Crnojgori ili nećete". Ja mu odgovorih, da ja na taj način ne mogu ostati u Crnojgori, te da volim ići u svoju domovinu, gdje imadem roditelje i silesije rodbine. Sutri-dan pako dogje k meni u hotel ministar financija Gjuro Cerović, te se oprosti sa mnom. Tako je meni valjalo natrag u domovinu. No prije toga valja još nešto navesti. Njemački poručnik baron Hatorf bio je pred nekoliko dana jedan kameni most prama Podgorici,

koji je turskoj vojsci u ratnim svrhama bio od veoma velike koristi, dinamitom u zrak bacio, prošuljao se kroz turske straže i s velikom opasnosti izveo to djelo; ali nije mogao sav most uništiti, nego samo uzduž tako, da su još samo pješaci mogli preko njega prelaziti. To nanese Turcima veliku štetu, te ga za to knez odlikova redom Danila. Taj mi baron na dan prije svoga odlaska reče, da ide u Egipat i Abesiniju, jer da će tu naskoro buknuti buna, a da on najvoli biti ondje, gdje je buna, osobito pak megju divljim narodima. No on je lagao, te je onaj mladi Francuz imao pravo, kad ga je u logoru na Koritima nazvao "chevalier d' industrie". Baron Hatorf se u oči svog odlaska u hotelu na večeri dobro pogostio, a to je svaki dan radio, sve je prisutne goste šanpanjcem častio, a sutri-dan zorom otputova ne plativši računa u hotelu u iznosu od 600 franaka. Ja ga dva mjeseca kasnije vidjeh u Dubrovniku, pa mi on pokaza isprave turskog zapovjednika iz Trebinja, po kojima je on stupio u tursku vojsku kod Sulejman-paše; ovaj je tada bio preuzeo zapovjedništvo mjesto Muhtar-paše nad vojskom u Hercegovini proti Crnogorcima. Tada je na Cetinju boravio neki ruski umirovljeni pukovnik kao dopisnik ruskih novina, a pratila ga je jedna mlada, lijepa, plavka Talijanka. Je li ona bila njegova ne mogu reći; nama je nije predstavljao, a sjedao je s njome za naš stol u hotelu.

Ja se oprostih s Cetinjem, te prvog decembra 1876. u društvu s ruskim pukovnikom Stremonkoffom i dva brata Amjenkoffa otputovah preko Njeguša u kotor. U podne stigosmo u Njeguš i odjašismo pred bolnicom ranjenika. U bolnici je bilo desetak ruskih liječnika i jedan odjel ruskih sestara "Crvenog krsta". Megju liječnicima bijaše jedan grbo krupan i velikog nosa. Nasred bolničke zgrade bijaše prostran hodnik, a u njem poredani samovari s vrućim čajem. Čaj nas dobro okrijepi i to tim više, što je onog dana bilo studeno; ta snijeg je padao i obijelio brda i doline.

Neko nam kaza da će se ručati istom u dva sata poslije podne, jerbo da su liječnici zaposleni raznim operacijama. Nije nam bilo ugodno tako dugo čekati, jer je dan bio kratak, a do Kotora je bilo jašiti još tri sata niz brdo. Ali nije bilo druge; morali smo čekati kao gosti.

U dva sata poslije podne bi sto prostrt za ručak, a liječnici donesoše na sto pun pladanj modrozelenih, smrvljenih ljudskih kostiju, koje su iz ruku, nogu i drugih tjelesnih dijelova bili povadili, da se jedući bave liječničkim studijama. Kako smo svi bili gladni, to smo se gostili na obilatom stolu kao vukovi, a da nam nije ništa smetao smrad karbola i jodoforma, od onih kostiju. Kada ručasmo i ponapismo se dobra vina, reče ravnatelj bolnice; "Sad ćemo piti dobar punč". Potom donesoše nekoliko kilograma šećera i skrhaše ga u veliki koto, pa nališe pet boca ruma i zapališe, a plamen se uzdiže do stropa. Pošto to prilično dogorje, proliše još pet boca vina bordeauxa u koto, a onda pogasiše plamen s deset boca šampanjca. To je punč! Mi smo to prelibatno piće pili velikim pivskim čašama; soba je bila maglovita, a naš mozak još magloviiji. Ali dok uzjašemo, sve će to snijeg i bura do Kotora izvedriti.

U šest sati na veče zahvalismo se liječnicima na gostoljubivosti i uzjašismo na konje, te počesmo po buri, snijegu i mraku veselo salaziti u Kotor niz one dosadne i vrletne okuke. Pukovnik je bio miran na putu i često bi sjahivao s konja, te smo ga mi morali čekati, a ona tri Rusa i talijanka pjevali su neprestano.

Bijaše okolo devet sati, kad sagjosmo u Kotor. Pukovnik, Talijanka i tri Rusa saputnika odoše izravno na parobrod, koji je imao sutra-dan Jadranskim morem putovati do Trsta, a ja odoh u stan svoje obitelji. Pokucah na vrata, žena otvori. Nije me žena odmah mogla prepoznati, jer sam bio nešto udebljao, zakosatio, pocrnio na suncu, a nos i uši bile su mi krastave. Svalih se u krevet, te sam spavao neprestance čitavih 12 sati.

U Kotoru ostadoh mjesec dana, te se za toga boravka upoznadoh s cijelom okolicom. Osim toga upoznah se s popom Jovom Sundečićem, bivšim tajnikom kneza Nikole. Na sastanku bi mi pokazivao svoje pjesme ili bi se sa mnom igrao šaha i biljarda. Imao sam još dosta znanaca u Kotoru, pa sam s njima činio često izlete po obližnjim selima, gdje je usred zime ugodno živjeti u zelenilu i toplu podneblju i udisati morski zdravi zrak. Tu upoznah i Luku Radonića, pretendenta na prijestolje Crnegore. Luka Radonić nije imao baš odlična položaja u Kotoru, kao što sam odmah razabrao u otmjenijem društvu. On me odvede jedan put u svoj stan, i tu mi pokaza sav crnogorski arhiv, koji je njegov otac, bivši prognan, ujagmio i odnio iz Cetinja, i krstaš svileni, crveni alaj-barjak s bijelim velikim krstom u sredini. Još mi pokaza sablju svoga oca, svu srebrom okovanu od dna do vrha i reče, da je ta sablja vrijedila 3000 kruna. Ja to vjerujem, jer su balčak i čitave kore sa ukusnim granama sve od suhog srebra mletačkom rukom vještački izragjene, a sabljetina je bila vrlo velika, prave stare istočne forme.

Ovaj Luka Radonić bijaše čovjek dvolična značaja, kao što ćemo odmah vidjeti, a uz to uobražen i samouk, bez ikakve stvarne naobrazbe. On je mislio, da je ćoravi kralj megju slijepima, i živio u nadi, da može jednoć postati knezom crnogorskim. Tako je on cijenio svoju braću Crnogorce! On je sjedio na dvije stolice: pisao je laskava pisma na Cetinje, a gledao je s druge strane, da od Muhtar-paše izvuče što više novaca. Jednog mi dana pričaše, da je u dopisništvu sa Muhtar-pašom, da Muhtar-paša želi na svaki način osvetiti se knezu Nikoli radi Vučijeg-dola, te da njemu obećaje velike novce, samo da skuje urotu, koja bi kneza umorila. Nakon desetak dana reče mi luka, da mu je Muhtar poslao 300 zlatnih lira (6000 kruna) po jednome čovjeku u tu istu svrhu, ali da mu onaj čovjek nije donio tih novaca, nego da je prošao kroz Kotor u Budvu ili Bar, pa da je vrlo zabrinut za tim lijepim

novcem. Ja mu rekoh; "Nemoj se za tim žalostiti; ti novci nijesu tvoji ni bili, a ako se budeš upuštao u takove vratolomne poslove, doći ćeš opet u tamnicu, kao što ti se je dogodilo 1856., kad je knez Danilo bio u Parizu." Te na ime godine bijaše u Parizu konferencija radi istočnog pitanja, a na njoj su bili i interesovani vladari. Tada je i knez Danilo bio otišao u Pariz, ne bi li štogod za Crnugoru isposlovao. No nevjerni Luka Radonić upotrijebi odsutnost kneza Danila i čvrsto se nadajuć, da će i njemu poći za rukom proglasiti se knezom, kao što je negda Danilu uspjelo svrgnuti vladiku, dogje na Cetinje, sazva velikaše i reče da je on zakoniti knez Crnegore! Velikaši rekoše: "Dobro, dobro!" te ga strpaše u zatvor, a u isto vrijeme brzojaviše iz Kotora Danilu u Pariz o Lukinu skoku i upitaše, šta će od njega uraditi. Danilo odgovori u kratko i imperativno: "Objesite ga!" No Crnogorci bijahu milostivi, pa dadoše Luki zgodu, da uteče iz zatvora. Ovo mi je Luka Radonić sve sam pripovijedao, a o tom imade dosta i pisama u Crnojgori. Ja mu s toga rekoh, da miruje, jer da su njegove stope u Crnojgori sve pohvatane.

U Kotoru su kao i u ostalim gradovima Dalmacije sve kuće onog vremena bile sagragjene po talijanskome uzoru. U svim su katovima stepenice od kamena, a hodnici i sobe su opekom popogjene. Meni se jednom na izlizanim stepenicama okliznu noga, te padoh i razbih lakat tako teško, da sam morao nekoliko dana ležati u krevetu. Ali sam tu doživio i nešto važno. Dne 19. decembra 1876., kucnu mi na sobna vrata i uljegnu Osman-paša, te mi sjede kraj kreveta i reče: "Jučer je (6. decembra po starom kalendaru) bio Nikoljdan, knežev imendan. Knez je dao veliki "diner", pa na njeg je i mene pozvao. Knez je zaista bio velikodušan prama meni; mogao me je još držati u ropstvu, ali me je na prvoj nazdravici proglasio slobodnim, te da mogu ići, kud god hoću. Evo me dakle sada slobodna, a sutra ću parobrodom u Carigrad. Ali sam dobio od Njegova Visočanstva i svih vojvoda svjedodžbu, da sam se na Vučijemdolu hrabro borio i da nijesam bio pijan,

kao što me je opisao Muhtar-paša". -Ja više ne vidjeh nikada Osman-paše; samo sam čuo, da su ga kasnije Rusi prigodom osvojenja Karsa u Aziji zarobili i odveli u Rusiju.

Za mog boravka zavladaše u Kotoru ospice, te se ja preselih u Dubrovnik 2. januara 1877. Čini mi se, da u Dubrovniku onda nijesu dobro pazili na zdravstveno-redarstvene prilike, jerbo putnici, koji bi dolazili iz zaraženih mjesta, nijesu bili podvrgnuti nikakovoj kontroli. Moja žena, premda je bila kalemljena, pade u krevet i odleža tri nedjelje od ospica, a liječnik nam uvijek govoraše: "Šutite! Nemojte nikome kazivati". - U Dubrovniku zovu ospice "šeše".

Početkom januara 1877. otputova vojvoda Don Ivan Music sa svojim komandirima i kapetanima na Cetinje, da raskrsti svoje odnošaje s Crnomgorom. On nije ni sudjelovao s Crnogorcima u bojevima, nego je čuvao Klek i svoju nahiju (kotar) do Krupe. Prije toga bio je ministar grof Andrassy pozvao vojvodu Musića u Beč i odredi mu mjesečnu plaću od 1000 kruna samo da miruje i da se u ništa ne pača. Tako je i bilo, te Music nije ništa radio, nego samo dolazio u Metkoviće, da potegne plaću.

U Dubrovniku bijaše onda glavnim otomanskim konzulom (šehbender) Daniš efendija s tajnikom Selim-begom. Daniš efendija je bio Levantinac (tako zovu Europejce rogjene na istoku) katoličke vjere, talijanskog porijekla iz obitelji "Danizzi". Francuski glavni konzul bijaše de Sainte-Marie - onaj isti, koji je bio prije u Sarajevu tajnikom. Ostali glavni konzuli bijahu ovi: talijanski Durando, engleski Monson, a ruski Slavoljubov. Englez Ali-paša bijaše iz Mostara premješten u Carigrad, a na njegovo mjesto dogje Mustafa paša, metesarif iz Tuzle.

Konsul Daniš efendija dade jedne večeri malu soiréeu s plesom u užem krugu znanaca i prijatelja. I mene pozva na tu čast. Za gozbe mi saopći, da me mutesarif Mustafa-paša zove u Mostar, jer da će se namještati u odličnije službe kršćani, pa da je za mene odregjen kajmekamluk. Ja se

posavjetovah s Durandom, de Sainte-Marieom i Mousonom, pa mi oni rekoše, da oni misle, da će najposlije morati zaposjesti Bosnu i Hercegovinu, pa da bi za mene najbolje bilo, da se tamo nagjem. Ja ipak ne htjedoh otići u Mostar, dok se stvar ne razbistri, jerbo mi ne znadoše ni oni kazati prave istine.

Za primirja činila su se svakojaka nagagjanja o dobru uspjehu mirovne konferencije u Carigradu, ali je javno mnijenje bilo već sigurnije za rat izmegju Rusije i Turske. Tako se je očekivalo, da će Rusi, čim primirje isteče, prekoračiti Prut, s velikom ratnom silom. Turska se je još uvijek uzdala u mir obećajući, da će uvesti reforme i nekim provincijama dati autonomiju. Nego na ovom mjestu valja nešto više kazati o tome primirju i o kasnijem ratovanju.

Za tog primirja narediše velevlasti, da se drže diplomatska vijećanja u Carigradu i tu zaključi, kako da se preinači uprava Osmanlijskog carstva na Balkanu, da jednom kršćani i muslimani uzmognu složno živjeti na istoj rogjenoj grudi.

Cijela Europa hoće mir, samo stoji do konferencija u Carigradu, da li će biti mir ili će planuti vatra, koja može obuhvatiti Europu na dugo i široko. Turska bi htjela do duše popustiti i uvesti pristojne reforme, kakove bi joj Europa narinula, ali kod sve dobre volje ne bi ih mogla provesti, jerbo ne imade gotovo nikakova sredstva.

Svi oni liberalni fermani, koje su Abdul-Medžid i Abdul-Aziz izdali, nijesu puno koristili umirenju Balkana. Oni su fermani nešto malo olakšali život barem za neko vrijeme, na Balkanu, u Damasku, Libanu i Kreti, ali ipak nakon raznih pokolja. Miriditi, na primjer, izvojevali su neku vrst slabe autonomije samo kremenom i jataganom u ruci. Te reforme, označene u fermanima, bile su u tajinstvenom smislu nacrtane na papiru, pa kad bi se to sve narodu i proglasilo, slaba bi sposobnost činovnika za kratko vrijeme zaboravila na svoju dužnost i na pravilnost službovanja, a osobito u

pobiranju poreza, te bi zbog toga pučanstvo moralo opet segnuti za pušku i handžar. Tako je to sve išlo na Balkanu i Maloj Aziji, a evropejska se je diplomacija uzdala uvijek, da će se mir reformama održati.

Evropa je vazda željela mir i reforme na Balkanu, a mislila je, da se to može samo time polučiti, da se ta slatka fraza Turskoj kod ovakve prigode u prijedlozima umetne "status, quo u suverenstvu sultana i integritetu turskog carstva". Ruski je car uvjeravao lorda Loftusa u livadiji, da on najvoli mir i da će nastojati, da se mir na svaki način očuva. I knez Gorčakof je uvjeravao svu evropejsku diplomaciju, da će se sa strane Rusije najstrožije paziti, da ne bukne rat.

Megju tim su se u Carigradu s dana na dan obdržavale konferencije u diplomatskom zboru. Te su konferencije naličile naoblačenome nebu; što su god diplomati duže pretresali istočno pitanje, tim su se oblaci više zgušćavali. Ruski zastupnik Ignjatiew je na ime stavljao take uvjete odnosno, prijedloge, koji su vazda mirisali prahom i olovom.

Austro-Ugarska, premda nije bila uvrštena u veliku germansku konferenciju, ipak je bila u velikom prijateljstvu s Njemačkom. Ministar grof Andrassy revno se je dopisivao u to burno doba sa željeznim njemačkim kancelarom Bismarkom, jer se je strašno bojao rata, te bi se svaki čas uticao Bismarku za savjet. Kad je jednoć Bismark opazio, da se Andrassy uzrujava zbog očevidnog rata izmegju Rusije i Turske, piše mu ovako: "Beruhigen Sie sich, mein lieber Graf; es wird nicht so arg werden". (Utišajte se moj dragi grofe; ne će to biti tako opasno).

U isto vrijeme piše jedna uvažena engleska novina, da Njemačka željno očekuje, da se Rusija ma kakvim načinom oslabi. Njemačka trubi na sve strane, da želi mir i obećaje, da će podupirati misao, da se održi status quo granica turskog carstva. Ali Bismark ipak meljuša ruke od veselja, ako samo bukne rat na Balkanu. On je mislio, ako Rusija nadjača, Njemačka će znati izvući korist od toga, ako li se pak podlegne,

Njemačka će opet svoje postići, a Rusija će makar za 50 godina biti tako oslabljena, da ne će moći za toga vremena ni misliti na ikakvu akciju.

U Austro-Ugarskoj su toga vremena vladale tri stranke; jedna konstitucijonalna, druga napredna i treća madžarska. Madžari su htjeli status quo na Balkanu, jerbo su i oni htjeli svoj status quo na Litavi, a ovo bi se moglo poremetiti pripojenjem Bosne i Hercegovine. Konstitucijonalci su takogjer htjeli, da sve u miru t. j. bez rata i zapletaja progje. Napredna pako hotijaše aneksiju Bosne i Hercegovine veleć: mi moramo naprijed, jerbo ako pustimo Bosnu i Hercegovinu drugome u ruke, izgubili smo i Dalmaciju, a Italija će onda pogotovo udariti na nas radi Tridenta i Istrije, na koje odavna vreba.

Gdje je onda mogao nadoći trajan mir na Balkanu mjesto ljuta boja, gdje se je moglo održati ropstvo kraj nagona za slobodom? Nego sada idimo opet na malu zgodu u Dubrovniku, pa ćemo iza toga odmah na tlo bosansko-hercegovačkog ustanka.

Daniš-efendija ponudi mi službu u svome konzulatu, pa da ondje čekam razvitak stvari. Ja primih tu ponudu. Nakon toga otpremi me konzul u Metkoviće kao svog povjerenika za otpremanje turskih obitelji i nemoćnih oficira iz Hercegovine preko Stona i Dubrovnika na istok. Ja sam taj posao obavljao šest mjeseci.

Megju tim mi se Daniš-efendija potuži na Don Ivana Musića, jer da mu je bio obećao ostati vjernim turskoj carevini pod uvjetom, da turska vojska ne će udarati na njega; da je išao u Trebinje i tu dobio od turskog zapovjednika odlikovanje i predujam od 3000 kruna, a da je sada ipak pogazio svoju riječ i prislonio uz Andrassya. Don Ivan Musić nije o tome vodio brige: on je slutio već po obilatoj novčanoj potpori i blagonaklonu ponašanju grofa Andrassya, da se nešto krupno za Bosnu i Hercegovinu iza brda valja.

Napokon izagje i vrijeme šestomjesečnog primirja, te

Rusi prijegjoše Prut i ukrcaše se na obalama rijeke Dunava. U to i Crnogorci prestadoše davati hranu opsjednutim Turcima i Nikšić jurišem osvojiše. Po tom Nikšićani Turci iseliše u razna mjesta Hercegovine; samo ostade okolo 40 kuća.

Kako je prošla vojna Rusije proti Turskoj, to svak znade. Rusi dogjoše pred Carigrad, a u San-Stefanu ratujuće stranke sklopiše mir, te se počeše činiti pripreme za Berlinski kongres, na kojem će velevlasti odlučivati o sudbini balkanskih naroda, o Grčkoj, Kreti i Jermenistana. Turska nije još nikako mislila da će izgubiti Bosnu i Hercegovinu; valije i mutesarifi počeše neke tobožnje reforme provagjati, odnosno pogdjekojega kršćanina postavljati na bolja upravna mjesta. Tada sam se ja nalazio, kao što rekoh, u Metkovićima. Mutesarif Mustafa-paša bijaše došao u januaru 1878., u Počitelj, te mi brzojavi, da i ja tamo dogjem. Ja dogjoh, a on mi dade mjesto mundira (upravitelja nahije), ali da najprvo dogjem k njemu u mostar. Ja pristadoh na to i uzeh po nešto raditi kod mutesarifa u Mostaru, ali mi se je uvijek vrtjela po mozgu Austro-ugarska i kongres u Berlinu. Za toga vremena bijaše neki mir u Hercegovini, ali su dolazile vijesti, da je u Sarajevu i po Bosni zavladala anarhija, a osobito Hadži-Lujo pribavio puno pristaša, pa raspirio opsežnu bunu proti kršćanima. To je sve predočio fra Grga Martić u svojim "Osvetnicima", pa se ja za to ne ću na ovom zaustavljati, a to i ne spada u opseg mojih neposrednih doživljaja.

XII. poglavlje.

(Anarhija u Mostaru baš pred okupaciju.)

Tada bijahu u Mostaru ovi konzuli: austrijski Strauss, francuski Wiet, talijanski kao zastupnik Vasillo, i engleski Freeman. Potonji se je doduše u ovo vrijeme nalazio u Sarajevu, a ruski je bio odsutan radi rata.

Francuski kozul Wiet bijaše oženjen, ali mu je gospogja bila u Sarajevu kod svoje sestre, gospogje ruskog konzula Kondriawtzeva. Tako ovaj francuski konzul boravljaše sam u konzulatu, pa jer mu je to bilo neugodno, zamoli me, da ja stanujem kod njega. I zbilja se ja kod njega udomih; samo sam danju išao na posao u mutesarifat.

U mutesarifatu su se obično održavale dnevne sjednice, ali se nije u istinu ništa ozbiljno radilo osim to, da se pazi na utjeranje poreza, a osobito desetine. Tako je to trajalo sve do ulaska austrijske vojske. Turska je pak regularna vojska od 5000 Anadolaca bijaše se pod zapovjedništvom Ali-paše utaborila na Buni, dva sata daleko od Mostara.

Jednom odoh ja s Fatin-efendijom (Markom Poljarićem) na kontrolu popisa desetine. Mi smo se nalazili baš u Mostarskom blatu, kad nam stiže nakon četiri dana nalog od mutesarifa, da se odmah vratimo u Mostar, jer da se radi o vrlo važnim stvarima. Dojašismo u Mostar od strane blizu izvora Radobolje. Koga god smo kroz ulice sretali, gledahu nas ozbiljna i blijeda lica. Sve šuteći dogjosmo napokon kući kroz one dosadne ulice. Sutri-dan nam mutesarif ozbiljnim i promuklim glasom reče, da je

dobio službenu vijest iz Carigrada, da će Austro-Ugarska posjesti Bosnu i Hercegovinu, a da se tome zapovjednuću nema niko protiviti; za to da će i carska otomanska vojska mirnim načinom isprazniti ovu zemlju i još reče: "Čekat ćemo, dok ovih dana bahne austro-ugarska vojska, pa ćemo onda znati, šta ćemo raditi". Cijeli sokaci i trgovi po gradu bili su prenapunjeni svijetom, da se dogovara i pretresa, šta da se radi. Brigadir Ali-paša sa svojim četama na Buni sprema se na odlazak i ne će više ništa da zna za Mostar. On je bio megju tim otpustio sav bosanski redifski bataljun iz Travnika veleć, da bosanski vojnici ne spadaju više carskoj otomanskoj vojsci. Nu Ali-paša otpusti taj bataljun potpuno naoružan. Travnički bataljun strpa se u razne kuće po Mostaru, te postade strahom i trepetom grada tražeći jesti, piti i otimati lijevo i desno.

Fatin-efendija Poljanić posla mi jedno pisamce u francuski konzulat, u kojem veli: "Ja se nalazim kod biskupa. Ja ću noćas u ponoći s biskupovim tajnikom fra Martinom Ljubićem pobjeći u Dalmaciju. Molim te, dogji odmah, da zajedno putujemo. Biskup će ostati; on kaže, da ne će nikud bježati". Ja se digoh, da idem, a konzul Wiet povika mi: "Zar ćete me sama ostaviti u ovijem najopasnijem časovima! Ja ne smijem svoga mjesta ostaviti; molim Vas, ostanite sa mnom". Ja zbilja ostadoh čekajući sreću i nesreću.

Mostarac Hadži-Arif-efendija Kajtaz nalazio se onda u Sarajevu na vijećanju, šta da se radi u tim kobnim odnošajima. U to anarhistična vlada u Sarajevu potjera valiju i Osmanlije, a naimenova Kajtaza hercegovačkim mutesarifom. Po tom on brzojavi u Mostar, da se sva Bosna sakuplja na otpor proti Austriji; da će doći velika pomoć iz Bosne Hercegovcima, pa nek se ne dade Austrijancima nikako prijeći preko granice. I u Mostaru se proglasi anarhistička vlada: "Kad nas naš car neće više da brani, branit ćemo se mi sami". - rekoše svi. Na skupštini izabraše

Alijagu Hamzića vojskovogjom, a Ali-efendiju Haljevca civilnim upraviteljem. Dogje i Salko Forta od Nevesinja sa svojim četama u Mostar. Tako se nakupi 12.000 borilaca, da idu na dalmatinsku granicu dočekati kaure.

Sva je vojska bila sakupljena na Velikoj Tepi i po sokacima čekala znak na odlazak. U petak dne 29. jula 1878. pogje deputacija prvenaca revolucijonarne struje u konak, da od upravnog vijeća i zakonaša ishodi sankciju, da smije stupiti u borbu proti neprijatelju. Ne našavši mutesarifa u konaku odoše u njegov privatni stan, te ga više silom nego milom izvukoše iz harema i odvedoše u konak. Tu je bilo već sve vijeće sakupljeno, ali samih muslomana. Okolo 10 sati prije podne posla mutesarif francuskom konzulu Wietu jednog zaptijanskog juzbašu s nekoliko uglednih gragjana s pozdravom, nek se ništa ne boji, da se ne će ništa zla dogoditi, meni pako reče juzbaša: "Zove Vas mutesarif." Kad ja dogjoh mutesarifu, on mi reče: "Kod zaptijanskog majora Mehmed-efendije Rašidovića sakupilo se je mnogo otmjenih ljudi; idite tamo, nešto Vas trebaju". Odmah mi se počeše vrtjeti neke sumnje po mozgu; ali nije bilo druge; ja odoh. Kad ja tamo, svi me prijazno primiše, te se ja osokolih. Po tom mi rekoše: "Sjedi i napiši na francuskom brzojav caru austrijanskome!" Na to mi stadoše diktirati od prilike ovako: "Mi se pokoravamo visokoj odluci Berlinskoga kongresa i volji Vašeg Veličanstva. Pošaljite upravne činovnike, koji će u našoj zemlji upravljati, ali ne ćemo trpjeti, da nam vojsku ovamo šaljete". Ovakov brzojav bi odmah otpremljen. Megjutim se sastadoše opet svi kod mutesarifa na daljne vijećanje. Jadni mutesarif sve im govorio: "Sve, što ćete raditi, radite dobro i pazite dobro, šta ćete raditi!" Po tom se ja vratih u engleski konzulat.

Konzul Wiet i ja baš ručasmo, te se naslonismo na prsobran terase u bašči, da gledamo na ulicu, kad u dva sata poslije podne čusmo veliku pucnjavu pušaka, pisak

vojničke trube i veliku halabuku u pravcu konaka. Kad se je bilo vijeće u konaku skupilo, otpušteni bataljun iz Travnika bio je opsjeo sav konak. Ja i konzul Wiet nijesmo ništa dobro slutili. U to doba protrča kraj naše terase jedan naš susjed otomanski natporučnik. Ja ga viknem, zaustavim i upitam, što je ono bilo. On nam reče: "Navalili su na konak, ne koga su ubili, ali ja ne znam koga, a sad eno viču: "Ubij sve, što je u pantalama!" -pa ja eto bježim, da tražim bašibozučke haljine".

Tada ja rekoh Wietu: "Jutros je mutesarif poručio, da se ne će ništa zla dogoditi, a eto ti sad". Sad nas obuze obojicu velika briga, šta će biti od nas u tome groznome stanju. Nakon po sata počeše velike skupine svijeta malog i velikog gmizati ulicama, vičući: "Hajde svak na kaure!" Vukli su topove, municiju i puške, koje su upljačkali po vojničkim spremama, a te je rulje vodio Alijaga Hamzić na konju i s golom sabljom u ruci. Sad ću pak pričati, šta se je u konaku dogodilo. Kad u vijećanju nijesu mogli doći do nikakovog zdravog zaključka, na jedan put se digoše na noge zapovjednici: Alijaga Hamzić, Ali-efendija Haljevac i neki drugi prvenci revolucije, te zatražiše od mutesarifa, da ih kao najstariji carev zastupnik vodi u borbu proti kaurima. Mustafa-paša odgovori im, da je on dobio nalog od cara, da se ne smije nitko odupirati austro-ugarskoj vojsci, koja dolazi u zemlju na prijateljski način za to, da uspostavi red i mir, pa da on ne može prekršiti carske zapovjedi. Onda se oni okrenuše prama muftiji, te mu rekoše, da im on dade fetvu, da se mogu po šerijatu boriti proti neprijatelju. Muftija im odgovori apodiktično: "Gdje nema cara, nema ni fetve po šerijatu". Tu se slučajno bio desio i potpukovnik Murat-beg iz Ali-pašine regularne vojske, da dade potpisati neke isprave za odlazak. Na prostranom hodniku pred vijećnicom i u dvorištu konaka bijaše sakupljena velika rulja naoružana bašibozuka i veći dio redifskog bataljuna iz Travnika. Kad čuše odgovor

mutesarifa i muftije, dadoše vogje znak klanja, a rulja nahrupi u vijećnicu i stade hvatati tobožnje izdajnike, da ih isjeku. Najprvo pade žrtvom handžara Mustafa-pašin zet Ali-beg; njega posjekoše u vijećnici na očigled punca mu. Mutesarifa izvedoše u dvorište, ispališe u njega ostraga kuburu, a za tim priskoči Mehmed-beg Memac, otpušteni činovnik desetine, pa ga sabljom posječe. Potpukovnik Murat-beg bijaše izletio na hodnik; no i njega ondje rulja sasječe na komade. Muftija Karabeg bijaše se megju tim sakrio u prohod, no našav ga izvukoše ga iz prohoda na hodnik, pa i njega ondje sasjekoše na komade tako, da su ga odnijeli u ponjavi na ukop. Kadija se je bio nekako proturao do dvorišta i stao bježati niz ulicu. No na ulici potepe mu se noga, pade, te ga stigoše i posjekoše. U tome krvavome vijećanju pade dakle pet ljudskih žrtava, a redifski bataljun iz Travnika izbaci salve iz pušaka pišteći u trube za znak slavlja nad tim pokoljem. Sav grad zamuknu od straha; svakog spopade panika. Kršćani mišljahu, da će sada nastati pokolj, a muslomani se bojahu pljačkanja Nikšićana i Travničana. Nikšićani navališe za tim u harem muftije Karabega i svu kuću opljačkaše, pa još uhvatiše za noge njegova dvogodišnjega sinčića, te ga htjedoše svega sasjeći, ali se ipak nagje megju njima jedan milostiv, te oslobodi jadno dijete od smrti. Ne poštediše ni ženskog stida: uhvatiše muftinicu i sve haljine s nje zguliše. Muftinica je imala golem niz dukata na grlu, uvezanih konjskom strunjom. Kako je konjska strunja čvrsta, ne dade se lako prekinuti, te su je trojica vukli po hodniku (divanhani), dok su joj tu zlatnu ogrlicu raskinuli i dukate razgrabili.

Na te vijesti mnogi su se gragjani bili razbjegli ili posakrivali. Katolički kodžobaša (podnačelnik) Stepan Grabovac sakrio se u podzemni ćumurluk (podrum uglja) vladike i tu čamio tri dana, a vladika mu je dodavao hranu i piće kroz rupu. Takovu su muku i mnogi drugi gragjani

mučili tri dana sve do oslobodjenja. Nikšićani sve pokućstvo u konaku opljačkaše, a što nijesu mogli nositi, to uništiše. Arhiv sav poderaše i razbacaše po dvorištu i sokacima.

Ja i konzul Wiet mislili smo onog dana omrknuti, a sutradan ne osvanuti i dogovarali smo se s kavazima (tjelesnom gardom), što da radimo i kako da sebi osiguramo život. Engleski konzul Freeman bio je tada, kako rekoh, odsutan u Sarajevu, ali konzularski stan, namještaj i poslužno osoblje bilo je sve na svome mjestu. Poručismo najodvažnijemu kavazu engleskog konzulata, Arnautu Ferhad-agi, da nam dogje. Kad nam dogje, rekosmo mu: "Zgrada francuskog konzulata vrlo je slaba; nema ni gvozdenih rešetaka, te se može sa svih strana lako u nju uljeći i poubijati nas. S toga ćemo se mi odmah preseliti u engleski konzulat s našim kavazima, jer ćemo tu biti puno sigurniji nego ovdje". Ferhad-aga nam reče: "Pravo imate, ja Vam stojim na raspoloženje. Ali sada je nemoguće to izvesti, jer se je već mrak uhvatio i rulje naoružanog bašibozuka sakupljene su po ulicama i trgovima i imade ih mnogo pijanih, pa bi nam mogli stati na put i od nas zlo uraditi. Ja ću ostati s Vašim kavazima noćas ovdje, braniti Vas do zadnje kaplje svoje krvi, te Vas sutra, kad svane, odvesti na Carinu u engleski konzulat, gdje ćete zaista biti sigurniji nego ovdje". Mi ušutismo, večerasmo i legosmo spavati. Slušali smo svu noć viku, bahat konja, vrisku i divlje urlikanje bašibozuka; ali srećom ne bijasmo napastovani. Sutra-dan se digosmo; kad je zora bila zarudjela, pokupismo u pisarni najvažnije stvari i u pet sati uputismo se prama Carini, a u konzulatu ostavismo samo jednog slugu. Pred nama je išao Ferhad-aga u sjajnoj arnautskoj odori: imao je za silahom, koji mu je bio zlatom izvezen, dvije kubure, handžar i niz bedru sablju istočnog oblika, svu srebrom okovanu, te u ruci debeo štap. Osim toga su dva kavaza francuskog konzulata išla za nama, u blizu isto tako odjevena i naoružana. Čim smo na ulicu

izašli, počeše se okolo nas kupiti bašibozuci jedan po jedan, te se do Velike Tepe nakupi za nama više od stotine. Ferhad-aga je pred nama mahao štapom i vikao gustim čoporima bašibozuka, da nam se uklone. I zbilja bašibozuci su nam se uklanjali. Samo smo mi obojica bili u velikom strahu očekujući, kada će nam iza leđa sinuti nož i glavu odsiječi. Putem mi je konzul nešto govorio, ali nije on mene razumio niti ja njega, jer su nam se obojici usne tresle, pa kad smo kasnije došli na Carinu u sigurnije mjesto, pitali smo jedan drugoga, šta smo govorili i mislili. Došav na Suhodolinu, treći dio puta do engleskog konzulata, ugledah civilnog upravitelja Ali-efendiju Haljevca, te mu povikah: "Ali-efendija! daj nam nekoliko naoružanih ljudi, da nas otprate do u engleski konzulat na Carinu". On zbilja zapovjedi barjaktaru Mustafi Kazazu, da nas s četrdeset najbolje naoružanih momaka otprati na Carinu i da nas ondje čuvaju, dokle god nam bude potreba. Tako nas otpratiše do engleskog konzulata, a konzul Wiet turi u ruku barjaktaru Mustafa-agi Kazazu 40 napolendora. Naši pratioci ostadoše za vratima, a mi se s kavazima udomismo u udobnome engleskom konzulatu, jednokatnoj, novoj i tvrdo sagragjenoj kući Jefte Bjelobrka. Poslije bi barjaktar Kazaz često puta kucao na vrata i pitao nas, da li nam što treba.

Tri smo dana bili zatvoreni u toj udobnoj kući. Imali smo do duše svu obilatu opskrbu, ali su nas mučile razne misli, kako će se sve to svršiti. Nijesmo dobivali od nikud stalnih vijesti; sve su brzojavne žice bile potrgane, a činovnici rastjerani. Konzulat austro-ugarski bio je daleko od nas, a sav grad zaposjednut bašibozucima, te nijesmo mogli saznati ništa o sudbini konzula Straussa i njegova osoblja. Zastupnik talijanskog konzula Vasillo bio je siguran za svoj život, jer je gonio talijansku politiku proti Austriji, sve šurovao s Turcima i sokolio ih na otpor, samo da može izvijestiti svoju vladu, da se Austrougarska ne

prima simpatično u Bosnu i Hercegovinu. Biskupu Kraljeviću poručivao je svaki dan, da ne će Austrijanci zaposjesti Bosne i Hercegovine, ali ga je biskup poslije dobro opisao i ocrnio kod generala Jovanovića, te je Vasillo nakon zaposjednuća morao brzo otići iz Mostara.

Biskup fra Angjeo Kraljević bio je jako energičan čovjek. Vazda se je oblačio kao kadija ili muftija. Kao virilista u upravnome vijeću prije bune jašio bi na konju do konaka i nazad, u pratnji dvojice sluga. Vazda je bio u fesu, u crnoj džubi (gornja haljina do zemlje) s crvenom postavom, u zelenim ili modrim čakširama do zemlje, s crvenim postolama (cipele), te s velikim zlatnim križem na debelu zlatnom lancu niz prsa. On je imponirao svima, osobito kao krupan i zdrav čovjek. Za ove uzbune dolazili su mu naoružani razni zlikovci, da mu izmame silom novaca, ali bi on, premda starac od 65 godina, sve neustrašivo s dvojicom sluga protjerao. Najviše ga je napastovao Hadži-Alija Drače, ali bi i ovaj junak dobio svoje od biskupovih sluga.

XIII. poglavlje.

(Okupacija Mostara.)

Kada čuše Sarajlije, da je general Filipović s vojskom prešao Savu, narediše na sve strane, da se valja oduprijeti. Osim toga protjeraše sve austrougarske podanike iz Sarajeva, a jer su sve puteve prama Brodu bili ustaše zaposjeli, ne smjedoše ih onamo uputiti, nego ih okrenuše prama Dalmaciji.

Dne 31. jula sjegjasmo konzul Wiet i ja iza večere u engleskom konzulatu razgovarajući se o ovim kobnim prilikama. U to doba čusmo veliku viku pomiješanu s njemačkim i turskim riječima. Mi se prepadosmo; mišljasmo, da je kucnuo i za nas zli čas, te povikasmo kavaze. Kavazi poletješe naoružani na avalinska vrata i javiše nam, da je doprtljao austro-ugarski generalni konzul Vasić sa svojim osobljem i sa svom austrougarskom naseobinom i da hoće noćiti u engleskom konzulatu. Po tom mi naredismo, da se vrata otvore, te Vasić upade sa svojim osobljem. S njim su bili: vice-konzul Holzinger, kancelist Hrkalović, tri feldvebela i vjerni mu stari kavaz Muhmudaga. Ovu svu austrougarsku kolonu pratila je jaka straža bašibozuka iz Sarajeva sve do dalmatinske granice, a zapovjednik straže bijaše Hadži-Mustafa hamamdžija Gazi Isabegova hamama (banje) u Sarajevu. Generalni konzul Vasić i petorica od njegova službena osoblja noćiše kod nas, a okolo 40 duša Austrijanaca, većim dijelom zanatlija (obrtnika) i trgovaca, strpaše u veliki han, da prenoće. Sutri-dan pako zorom otputova Vasić sa svojom kolonom u Metkoviće.

Prije toga bijaše Mehmed-beg Kapetanović Ljubušan prešao iz Vitine u Vrgorac generalu Jovanoviću pod okrilje i uvjerio ga, da se Ljubušaci ne će opirati ulasku vojske. Ovo je ponašanje Mehmed begu Kapetanoviću u velike pomoglo u kasnije doba, uzdiglo ga na velike časti. Vidjesmo ga kasnije i kao načelnika glavnog grada Sarajeva malo ne do smrti, a njegova braća: Bećir beg, Ibrahim beg i Osman beg postigoše takogjer velike časti, te se tako svi ovi dobro okoristiše onom taktikom svoga brata.

No premda je general Jovanović bio prešao granicu s čitavom divizijom, javi ekspresno konzulu Straussu u Mostar, da dolazi samo s XVIII. regementom. Svi se začudiše, kako može s jednom regementom prelaziti granicu, kad će ga dočekati 12.000 bašibozuka.

Megju tim Alijaga Hamzić i Aliefendija Haljevac uputiše se Jovanoviću u susret s 12.000 bašibozuka; megju ovima je bilo 500 Arnauta i Nikšićana, ljudi beskućnika i pripravnih na svako zlo. General Jovanović već progje kroz Ljubuški sasvim mirno i dogje na polovinu puta do Mostara, u Čitluk. Bašibozučke vogje, Hamzić i Haljevac, bili su ipak oprezni, te su ostavili čete nekoliko kilometara ozad, a oni su otišli u logor Jovanoviću, te mu stali besjediti, da je pučanstvo Hercegovine brzojavno zamolilo Njegovo Veličanstvo Cara austrijanskog, da ne šalje vojske u Bosnu i Hercegovinu, nego da pošalje činovnike, koji će urediti odnošaje i upravljati zemljom, te da obustavi zaposjednuće sa vojskom. General Jovanović njima odgovori: "Ja sam pošao, da zaposjednem Hercegovinu; ja imadem svoj program, po kojemu ću s dana na dan raditi ono što sam naumio. Vidite li vi ovu moju vojsku od 30.000 momaka i ove silne topove? Morate se pokoriti! Uzmite ove proglase Njegova Veličanstva cara i kralja na bosansko-hercegovački narod! Idite odmah natrag i prilijepite ih po svim ulicama i trgovima grada Mostara! Nek je tamo sve mirno, pa kad uljegnem u grad, nek se nitko ne makne u neprijateljskoj

nakani, jer ću sve spržiti topovima i obratiti u pepeo." Vogje se ljutih bašibozuka prepadoše, kad ugledaše silnu vojsku i ratnu spravu, s kojom je Jovanović dolazio, uzeše proglase i odoše povukavši natrag i svoje čete, 500 Arnauta i Nikšićana ne htjedoše natrag s Hamzićem i Haljevcem, nego se uščaniše, da se pobiju s Jovanovićem. Čim se je njima vojska na puškomet približila, zapucaše i ubiše četiri vojnika od prtljage. No Austrijanci naperiše topove i stadoše pucati na te ustaše. Njihove topovske kugle zgagjale su dobro i dizale silesiju kamenja u zrak, a za tim je kamenje padalo na ustaše kao kiša tako, da su mnogi bili usmrćeni. S toga se ustaše brzo razbjegoše na sve strane, a vojska Jovanovića proslijedi svoj put prama Mostaru. Okolo 30 kršćana iz Brotnja izagjoše u svečanom ruhu pred vojsku iz obližnjih sela, te od veselja radi oslobogjenja zapucaše iz kubura. No predstraže misleći, da su to ustaše, opkoliše ih i pohvataše. Uzalud su ih kršćani uvjeravali, da su oni kršćani i prijatelji Austrije; oni biše odmah kao zarobljenici otpremljeni u Polu.

No Alijaga Hamzić i Ali-efendija Haljevac bili su dosta oprezni i mudri; oni tada razdijeliše puške u kršćansko pučanstvo; postaviše straže po svim ulicama, da obdržavaju red i mir, dok uljegne austrijanska vojska u grad, te prilijepiše proglase po ulicama.

Megju tim baron Jovanović 1. augusta pade na konak u Jasenicu i razape čadore.

Na jednom kavaz Ferhad-aga utrča k nama i povika: "Spas je svima! Eno čuju se trempeta (bubnji) i trube austrijanskih soldata na Čekrku!" Na tu vijest konzul Wiet i ja pograbismo kape, izletjesmo na sokak i dogjosmo na Veliku Tepu, da gledamo soldate, gdje ulaze.

Vojnici su marširali u potpunome redu sokakom Čekrka, pa preko mosta na Veliku Tepu. Velika Tepa i sokaci bili su tako puni svijeta, da ne bi ni jaje moglo pasti na zemlju. Već počeše vojnici prolaziti preko Velike Tepe

na Carinu i na druge strane grada. Pred svom vojskom išle su najprvo dvije mlade djevojke, konobarice markantendera, pod slamnatim šeširima i u kratkim suknjama i s crnožutim tkanicama na gornjem dijelu lakta. Iza konobarica igjaše propisana prednja straža i čitava kumpanija vojnika, a bile su im nataknute bajonete na puškama. Iza te straže jaši general Todorović vodeć u grad za taj dan samo 6000 vojnika, a zapovjedni general Jovanović imao je istom sutra s glavnom silom svečano u grad uljeći. Koga vidim, gdje jaši iza generala Teodorovića? Luku Radonića! Luka je imao na glavi džokejsku sivastu kapu, bio je obučen u sivasto staro odijelo alafranka, a niz rame bio objesio onu sjajnu, svu srebrom okovanu sablju svoga pokojnoga oca guvernadura Crnegore. Iza generala Teodorovića jašilo je okolo trideset sijedih Turaka, prvenaca Mostara, koji su bili otišli u Jasenicu, da se poklone Jovanoviću. Za tim je slijedilo 6000 vojnika svake vrsti, pa ovi odmah opkoliše grad i naperiše topove proti kućama. Megju tim su se sve ustaše, koji nijesu bili Mostarci, bili razbjegli na sve strane, te je preko noći vladao potpuni mir.

Sutri-dan u 9 sati jutrom uzjašismo na konje ja i francuski konzul Wiet i odosmo u Jasenicu, da pozdravimo baruna Jovanovića. Na putu sretosmo biskupa Kraljevića, vladiku i mnogo dostojanstvenika; ovi su se već vraćali iz Jasenice. Kad tamo dogjosmo, srdačno nas dočeka Jovanović, počasti kavom i cigarom, te nam nakon po sata reče: "Ja ću sada svečano uljeći u Mostar sa svom vojskom; izvolite se priključiti mojoj pratnji". Na to se konzul Wiet vrlo učtivo ispriča, da se žuri u svoju pisarnu, jer da ga tu čekaju silni spisi, na koje mora odmah brzojavno odgovoriti. S toga sam morao i ja ići s Wietom, pa pojahasmo konje i odosmo u Mostar, da tu vidimo svečani ulaz bar. Jovanovića i carske vojske. Čim dakle general Jovanović dogje u Mostar, postavi se sa pratnjom na Veliku Tepu, a divizija stade defilovati pred njim. Regementa po regementa

defilovala je, a glazbe su svirale naizmjenice ponajviše slovjenske koračnice. Za tim su slijedili konjanici, topovi i teretna kola. To je sve trajalo dva sata. Po tom se vojska porazmjesti u dolnji i gornji tabor i okolo grada, a barun Jovanović posjednu pašin konak. Moram ovdje mimogred napomenuti, da je u mostaru na jedan dan prije dolaska austro-ugarske vojske bila oka mesa 40 helera, oka vina 40 helera, tovar drva 60 helera i t. d.; a sutri-dan: oka mesa 2K 50h.,·oka vina 3K, tovar drva 4K i t. d. - Tako se trgovci počeše bogatiti, a siromasi, obrtnici i radnici počeše kukati radi pretjerane skupoće, koja urodi velikom oskudicom. Prije zaposjednuća moglo se je dobaviti robe 100 kilograma (dalečina od 47 kilometara) iz Metkovića za 5 kruna, a sada je i kirija (podvoz) skočila za 100 kilograma na 30 kruna. Sve je tako strašno bilo poskočilo u cijenama, da je bilo zdvojno živjeti. Tome je uzrok bio, što su vojne oblasti bile naredile, da svi tovarni konji iz svih kotara Hercegovine moraju prenašati muhimat (opskrbne potrebe), jerbo obični vojnici za prevažanje nijesu mogli djelovati na onome kršovitom tlu u Hercegovini.

Sutra-dan sastadoh se s jednim topničkim kapetanom u kavani, a s njim sam bio dobro poznat još iz Metkovića pred nekoliko mjeseci, pa mi reče: "Vidite li onu glavicu gore na brdu Humu? Ondje sam ja bio postavio bateriju topova, da pucam i rušim Mostar, čim bi prva puška zapucala proti vojnicima s prozora ili po ulicama. Prvi sam top bio naciljao na onu veliku, lijepu kuću!" Ja mu rekoh, da je ona lijepa velika kuća engleski konzulat, da smo se ja i konzul Wiet bili u nju sklonili kao u najsigurniju kuću. On onda reče: "A ja sam mislio, da je ono pašina kuća". - Kako nije bilo engleskog konzulata tada u Mostaru, konzularni barjak bijaše pod ključem, te ga nijesmo mogli izvijestiti, pa bi tako mi najprvo bili stradali, samo da su Mostarci pucali na vojnike.

Drugi dan zaposjednuća vrati se general konzul Vasić

sa svom svojom kolonijom iz Metkovića i ode pod velikom pratnjom austrijanskih vojnika put Sarajeva; ali sada ne znam, kako je mogao uljeći u Sarajevo, budući da je general Filipović istom 19. augusta uz krvavu bitku zauzeo Sarajevo, kao što je već poznato.

Treći dan, pošto je bio Mostar osvojen, sakupi general Jovanović sve turske činovnike i odlične gragjane u konak, pa im reče: "Mutesarif je ubijen, sada sam Vam ja mutesarif. Muftiju i kadiju ćemo već naći, a Vi, činovnici, sjedite svaki na svoje mjesto, radite kao i do sad i pokoravajte se mojim zapovijedima".

Mene pako postavi general Jovanović tajnikom provincijalnog upravnoga vijeća, koje se je po starom običaju sastajalo svaki dan, da rješava dnevne poslove.

Kao politički činovnik dogje uz Jovanovića kotarski povjerenik Antun Vuković. Njegov je rad bio vrlo znatan i za okupacije i to u svim upravnim odnošajima Hercegovine, pa i kasnije, te kao što je poznato, bi odlikovan visokim redovima i postade dvorskim savjetnikom.

Kako je desetina bila propisana već prije ulaska vojske, to nova uprava naredi, da se odmah pokupi u naravi, kao i prije, i sasiplje u državne hambarove (žitnice).

XIV. poglavlje.

(Poraz ustaša u Hercegovini. -Svečani ulazak barona Jovanovića u Mostar. -Bosansko-hercegovačka deputacija u audijenciji kod cara Franje Josipa I. u Beču -Proglašenje zemaljske vlade.)

No nakon tri nedjelje od prilike iza ulaska c. i k. vojske u Mostar počeše se ukazivati ustaške čete po Bosni i Hercegovini. Ove su čete bile došle većinom iz sandžaka (okružja) Novog-pazara, a još im se pridružili Bošnjaci i Hercegovci muslomanske vjere. Glavni pokretač i vogja biješe muftija iz Tašlidže (Plevlje). Muftija je vodio ustaške čete preko Višegrada, Vlasenice, Zvornika i Tuzle. Sukoba je bilo više, a na Preslici kod Doboja dade mu austro-ugarska vojska zadnji udarac i raspрši mu svu snagu. Jedan muftijin odio od 40000 momaka upade u Hercegovinu preko Velež-planine i opsjede grad Stolac, u kojemu su već bili smješteni austro-ugarski vojnici pod zapovjedništvom generala Schluderera. Prije opsjednuća bila poslana jedna kumpanija vojnika iz Stoca u Ljubinje. No Adem-aga Zuko, glasoviti bašibozučki vogja, dočeka iz zasjede sa 2000 ustaša ovu kumpaniju vojnika na Žegulji. Ova kumpanija, kako je bila iznenada napadnuta, gotovo sva izginu; jedva se desetak momaka, većim dijelom zranjenih, spasi i dogje u Stolac, da kaže, šta je sve bilo. I oba zapovjednika t. j. zapovjednik te kumpanije i Zuko, padoše mrtvi u toj bitki, a evo kako: kapetan, zapovjednik kumpanije, pade na zemlju ranjen, a Adem-aga Zuko poletje prema njemu, da mu glavu odsiječe. No kapetan vidjevši, šta ga čeka, opali iz revolvera na Adem-agu Zuku,

pogodi ga u dobro mjesto, te se i onaj sruši mrtav kraj njega. Tako su same ustaše kasnije pričali.

Tvrgjava Stolac je na brijegu, a grad i čaršija nalazi se pod gradom na obalama riječice Bregave, General Schluderer nije ništa znao o dolasku ustaša u prvom mahu. Nekoliko vojnika bilo sašlo iz grada u varoš, da se opskrbe vodom iz Bregave. Na jednom ustaše zapucaše na njih i padoše mrtva u čaršiji četiri vojnika. Sada istom saznade general Schluderer, da je sa sviju strana opkoljen. General i njegova vojska bila je već nekoliko dana opsjednuta, a da se u Mostaru kod zapovjedništva divizije još nije ništa znalo, šta se zbiva u Stocu. U toj nevolji Gjuro Mihalčić, oficirski zamjenik, prijavi se generalu dobrovoljno, da će se preobući i tako provući kroz ustaške čete, pa doći u Mostar i javiti zapovjedništvu divizije, u kakovu se jadnu i opasnu stanju nalazi posada grada Stoca. General mu to dopusti. Po tom hrabri Mihalčić pribavi sebi tursko bašibozučko odijelo, puške i handžar, te se kao pravi Turčin pomiješa izmegju ustaša. Ustaše su bile sakupljene sa sviju strana, pa se ni oni nijesu svi megjusobno poznavali; s toga nijesu ni sumnjali, da nije Mihalčić bio Turčin. Pošto je Mihalčić dobro razvidio ustašku snagu i izmakao iz njihova tabora, uputi se prama Mostaru, da izvrši svoju tešku zadaću. Već on bio došao do Bune, kad zapucaše austrijanske straže na njega, nu nijedno ga zrno ne pogodi, jer se je on odmah bio stulio i zaklonio za kamenje. Vikao je i uvjeravao austrijanske vojnike, da je on taj i taj i da imade zadaću izvijestiti zapovjedništvo divizije o opsadnome stanju Stoca, ali mu nijesu vjerovali. Napokon zbaci sa sebe oružje, te ga soldati odvedoše zavezanih očiju u zapovjedništvo. Valja primijetiti, da je taj isti Gjuro Mihalčić stekao radi toga junaštva nagradu i zaslužena odlikovanja, a eno ga i danas živa. On je danas pukovnik i zapovjednik kr. ugar. 3. domobranske pješačke pukovnije u Debrecinu. Slava mu!"

Kad je Jovanović tako saznao za opasnost Stoca, sakupi brže bolje 6000 vojnika i krenu, da oslobodi generala Schluderera i posadu. Izmegju Bune i Domanovića nalazi se jedan han (svratište), koji se je zvao Pudarev han, po imenu vlasnika. Kad je Jovanović došao s vojskom do toga hana, upita handžiju Pudara, ima li igdje u blizini ustaša. Handžija Pudar odgovori mu, da nema nigdje ni jednog. Megju tim jedna ženska ode u isti čas iz kuće i iščeznu u obližnjoj šumi. Jovanović pogje dalje s vojskom, a kad se je istom malo od hana udaljio, zapuca iz šume silesija ustaških pušaka na njega i njegovu vojsku. Jovanović ostade neozlijegjen, ali mu jedan kapetan glavnog štaba i nekoliko vojnika dopade teških rana. General Jovanović vrnu se natrag, dade odmah porušiti krov hana i napuniti zidove zemljom i kamenjem tako, da je taj han pretvorio u bastijonu. Po tom su sa te bastijone pucali iz topova u šumu, gdje su ustaše bili, te se rušile kule aginske i sve kuće, koje su se bijelile po Dubravama. Vidjevši general Jovanović, da su se ustaše razbjegli i da ih više nema u onoj okolici, krenu dalje. No kad je bio na Dumanovićima, dočekaše ga i ovdje Turci iz Počitelja, Tasovčića, Višića i Čapljine. I ove ustaše Jovanović rasprši u brzu ruku, te krenu dalje put Stoca. No na Pješevcu, jedan sat daleko od Stoca, opet nabasa Jovanović na veću silu ustaša, ali kako je već bio u mahu i pripravan na bitku, brzo ih ne samo rastjera, nego i uništi, te tako oslobodi stolačku posadu. Na Pješevcu biše popaljeni svi dvorovi i kule Rizvanbegovića i u toj vatri poginuše najugledniji bezi onog vremena u Hercegovini: Hamzi-beg, Avdi-beg i Mustafa-beg, sva braća Rizvanbegovići. Po tom handžija Pudar bi odmah uhvaćen i otpremljen svezan u Mostar, pa ga tu ratni sud dade strijeljati. Mnogi su izdajnici i uhode onda u Mostaru bili strijeljani; samo su se mogli spasiti od smrtne kazne oni, koji su još u istrazi bili, te dočekali dan amnestije.

Kako smo ja i Marko Poljanić znali dobro turski jezik, to smo išli s generalom Jovanovićem do Stoca, da u slučaju potrebe budemo tumači govora i uhvaćenih ustaških pisama. Tako smo mogli vidjeti pucnjavu topova i pušaka, paljevinu kula i bijelih dvorova po prostranim Dubravama od Pudareva hana sve do Stoca.

Pošto je general Jovanović bio oslobodio Stolac, išao je dalje sa svojom vojskom po Hercegovini prama crnogorskoj granici, ali može se reći: vazda oprezno i s puškaranjem. Najzadnji mu je bio sukob u Klobuku kod Bileća i napokon potuče i uništi ustaše, te očisti Hercegovinu od buntovnika, a gradove Stolac i Trebinje osudi na novčane globe od 100.000 forinti, dok mali gradić Počitelj osudi na globu od 20.000 forinti radi te bune.

Premda je grad Mostar najviše vikao, da se ide na granicu proti kaurima, i imao najviše vojske na raspoloženje, i prije toga iz prkosa bio poubijao svoje poglavare, ipak progje najjevtinije, a samo za to, što se je umio očuvati, da ne pukne puška na kaure, kad su u grad ulazili.

Obitelj ubijenog mutesarifa Mustafe-paše zahtijevala je do duše od podmaršala Jovanovića, da se ubice kazne a i sam imao punomoć, a bio sam i službeno naimenovan javnim tužiteljem, da kod suda progonim zlikovce. S toga sam bio napravio listu svih glavnih zlikovaca, koji su učestvovali u tome ubijstvu, sastavio optužbu proti njima, te Alijaga Hamzić i Ali-efendija Haljevac sa još desetak Mostaraca biše pozatvarani. No istraga se je vodila vrlo sporo. Kad svi politični zločinci, koji su u buni učestvovali, biše pomilovani, poslano bi pitanje u Beč, da li i oni, koji su poubijali poglavare, spadaju megju pomilovane, a iz Beča odgovoriše, da je i ono bio politički dogagjaj. Za to se istraga obustavi i svi biše pušteni na slobodu.

U ovo doba Hafiz-paša Rizvanbegović, sin Ali-paše Stočevića, o kojemu je bilo prije govora, živio je u Mostaru

kao umirovljeni mutesarif. On brzojavno zamoli Njegovo Veličanstvo cara i kralja, da mu se plaća mirovina od 300 forinti mjesečno, kao što mu je plaćala turska carevina, i mirovina od 300 forinti bi mu odmah doznačena. Hafiz-paša je živio još šest mjeeci iza okupacije, dok nije umro od srčane kapi. Tada mu Jovanović odredi sjajan sprovod: s bataljunom vojske, baterijom topova i cijelim oficirskim zborom. Kad je ono Omer-paša bio uhvatio Ali-pašu Rizvanbegovića, vodio ga je sa sobom na vojnu, dok ga napokon ne dade ubiti u Sitnici, a iza toga sva njegova dobra u Mostaru i po Hercegovini dade konfiscirati i okrenuti u carevinu. No Hafiz-paša odmah iza okupacije zamoli vlast, da mu se kao našljedniku povrate sva zaplijenjena dobra, i vlast mu zbilja to odobri.

Kad je c. i kr. vojska Bosnu zaposjela, nije se zapovjedništvo odmah brinulo, da razoruža pučanstvo; s toga se neki Bošnjaci i Hercegovci pridružiše raznim ustaškim četama. No nakon bune izagje odredba, da se pučanstvo razoruža, te vojnici zagjoše po svim gradskim i seoskim kućama i pokupiše svaku vrst oružja, što samo mogaše naći. Od tog časa nije nitko smio posjedovati ili nositi oružnog lista ni najmanje vrsti oružja, pod prijetnjom kazne od 5 do 500 forinti. Ta naredba vrijedi i danas.

Kao najviši zulumćari i nemirnjaci bijahu svi Nikšićani i Korjenići iz cijele Hercegovine protjerani u Tursku sa obiteljima i pod jakom pratnjom prebačeni preko granice. Ovi se prognanici naseliše na Kosovskome polju i u Albaniji.

Koliko je dakle vidio muke podmaršal baron Jovanović, dok je upokorio i očistio Hercegovinu od nemirnog elementa, vidi se iz gornjih redaka.

Već Crnagora nije više mogla, a nije imala ni razloga, da drži i hrani onoliku silu ustaša i bjegunaca, nakon rata sa Turskom i provedenja okupacije po Austrougarskoj monarhiji. No sad nastade velika briga za bosansko-

hercegovačku oblast s povratkom od kojih desetak hiljada bjegunaca iz Crnegore i Dalmacije. U tu svrhu bi postavljeno posebno povjerenstvo i sve bi uregjeno, ali s velikim troškom i mukom, jer su se većim dijelom povratili na garišta, gdje nijesu više našli ni kuća, ni zrna žita niti marve; sve je bilo popaljeno i uništeno, a mnogima i domaćin poginuo ili od bolesti umro. Tako nije bilo baš ni velike utjehe za siromašnu raju s ono malo potpore, koju su od vlade dobivali na grame i novčiće. Treba istaknuti za samu Crnugoru, da je bila otpremila ono 6000 hercegovačkih ustaša preko svoje granice, da se nakon duge i teške borbe za slobodu i nakon toliko drugih jada povrate svojemu domu pod novu upravu i pod novog gospodara. Oni dogjoše do Bileća svi naoružani, kao što su bili i za cijelog ustanka od tri godine.

Sad baronu Jovanoviću nastade najveća muka: sve su ustaše sa svojim vogjama bili sakupljeni na urečenom mjestu i u urečenom satu. Kad dogje baron Jovanović, zanositim govorom o oslobogjenju Hercegovine i o blagodatima nove vlade oslovi ustaše, ali je zahtijevao, da polože oružje, jer da oružje nije više potrebito. No nakon zahvalnosti za oslobogjenje ustaše izjaviše, da oni ne će nikada položiti oružja, jer da je oružje njihovo vlasništvo, da je oružje njihova dika i sredstvo, kojim su se borili toliko vremena za slobodu, pa da se sada ne mogu nikako s njime rastati. Velika prepirka nastade izmegju ustaša i barona Jovanovića radi ove zadnje tačke o umirenju Hercegovine. Ali kad baron Jovanović svečano obeća ustašama, da će onima, koji budu sposobni, dati službe u upravi i da će ih uvrstiti u bandurski zbor, pa da će tako opet nositi svijetlo oružje o ramenu i za pasom, pregnuše i položiše milo oružje. Ovo je bio zadnji prizor ustaških četa nakon trogodišnje borbe za časni krst i zlatnu slobodu. Iz ustaških četa mnogi se povratiše mojoj kući, da zagrle svoju milu čeljad, ako su ih našli u životu nakon toliko jada i muke, te poljube

onu grudu zemlje, na kojoj svijetlo ugledaše. Po tom se mnogi razigjoše po Hercegovini, neki u službice, neki u bandure, sve - trbuhom za kruhom. Baron Jovanović priskrbi svim onim boriocima za slobodu egzistenciju prama njihovoj sposobnosti. Osim toga su dobili ratne kolajne, ako su iole sudjelovali kod operacija c. i k. vojske, i biše ponamještani u bandurski zbor s dovoljnom plaćom. Otmenije ustaške vogje dobiše u bandurskom zboru viša mjesta, sa naslovom "Serdar" onako, kako je odgovaralo prama službi i časti oružnika. Ovaj bandurski zbor i danas još opstoji, a ne treba ga ukidati, jer puno olakšava redovitu službu oružnika. No to je i neka usluga narodu, kad ima svoje ljude u saobraćaju s oblasti. Razumije se, da još bolje progjoše ustaške vojvode.

Tako pop Bogdan Zimonić, vojvoda gatačkih ustaških četa, postade kajmekamom (kotarskim predstojnikom) gatačkog kotara sa 2000 forinti godišnje plaće u Gacku. On je s okupacijom prošao najbolje od svih borilaca za slobodu. Njegovi su sinovi akademički naobraženi, te ih vidimo danas: jednog kao kotarskog predstojnika, a drugog kao vladiku.

No vojvoda Don Ivan Music nije se htio pokoriti dobrim i razboritim savjetima generala Jovanovića. On je htio uživati generalsku čast i generalsku plaću, a baron je Jovanović htio, da se on najprije izmiri s katoličkom crkvenom oblasti po duhovnom propisu; ta bio je kao ustaški vogja svoje svećeničke ruke u krv zameljao, a onda da će dobiti visoku crkvenu čast i prama tome dostojanstvu i dobru plaću. Ali ipak vojvoda Music ne htjede poslušati barona Jovanovića, nego okrenu stramputice: ode u Stolac, odvede jednu djevojku za ženu i preseli se u Srbiju. Još ću samo to o njem napomenuti, da ga više nema megju živima.

Lazar Sočica i ostale ustaške vogje ostadoše u Crnojgori, gdje su imali dosta prostora, da se nasele, pošto je Crnagora Berlinskim ugovorom mal-ne dvostruko

raširila dobivši kotareve Pive, Nikšića, Podgorice, Bara i nekih okrajnih dijelova Gacka, Bileća i Trebinja.

Poznati Hadži-Arif-efendija Kajtaz bio je došao iz Sarajeva natrag u Mostar malo nakon ulaska c. i kr. vojske pa vrcem otišao k baronu Jovanoviću i predstavio mu se kao mutesarif Hercegovine. No kad ga general Jovanović ugledao, zazvoni u zvonce, dogjoše dva poljska oružnika, te ti Hadži-Arifa odvedoše u zatvor. Nu Hadži-Arif-efendija Kajtaz bio je u toliko sretan, što naskoro bi proglašena amnestija, te nije bio strijeljan; a bio se je strašno prepao smrti, jer su ga baš u onaj odjel zatvorili, iz kojega su malne svaki dan po jednog ustašu izvodili, da ga strijeljaju. Kako je Hadži-Arif-efendija bio fanatičan u svojoj unutrašnjosti, tako je bio i u vanjskome ponašanju: nosio je odijelo kao i Arapi u Medini, a najviše bijele gaće, bijelu džubu, bijeli saruk i žute cipele.

Kad je baron Jovanović već svu Hercegovinu umirio i red uspostavio, najaviše njegov povratak u Mostar. Cijeli se grad uze pripremati, da ga sjajno dočeka, jedni od iskrena veselja, a drugi, jer im nije moglo biti drukčije. Za doček je valjalo postaviti slavoluk na Velikoj Tepi. Kad su stali kititi ovaj slavoluk raznim barjacima, nastade veliki metež megju gragjanima radi barjaka i natpisa: jedni su htjeli, da se metnu samo srpski barjaci i natpis ćirilicom, a drugi opet htjedoše metnuti hrvatske barjake i natpis latinicom. Napokon se Srbi i Hrvati pogodiše na pola, ali s uvjetom, da na frontu bude latinica megju srpskim barjacima. Kad Turci opaziše tu nesuglasicu, odijeliše se i napraviše drugi slavoluk u sasvim turskoj formi, od skupocjena platna i kadife, a sve to vezeno zlatom i s turskim natpisom, na Suhodolini pred konakom. Jevreja Španjolaca bijaše onda u Mostaru samo 4 obitelji sa 19 duša. I oni napraviše slavoluk na Luci i nakitiše tevratima i srebrenim čiracima.

Kad je dakle baron Jovanović ulazio u Mostar, pučanstvo ga dočeka govorom i poklicima kod onih

slavoluka, a osobito ga pozdravi gradonačelnik Muhamed-beg Alajbegović kod slavoluka na Suhodolini. Taj doček vrlo obeseli barona Jovanovića, jer je trebao, da se u miru odmori i stane se brinuti za uregjenje poremećene uprave.

Valja priznati, da su svi turski činovnici bili posjedali na svoja stara mjesta, nu nije bilo ništa u konaku; sve su bili buntovnici uništili, kao što sam već pričao. Na mjesto ubijenog kadije bi postavljen Omer-efendija Gluhić, a na mjesto muftije Husejin-efendija Džabić. Moram primijetiti, da je djelokrug kadije bio vrlo važan; on je bio predsjednik okružnog suda u svim gragjanskim i kaznenim poslovima, pa i šerijata, a potezao je plaću od 300 forinti na mjesec. Omer-efendija Gluhić bio je takogjer odlikovan komturnim redom Franje Josipa I. Mostarski Turci vidjevši, da se je Omer-efendija Gluhić od malenog desetinskog činovnika popeo na tako visoki stepen, zamrziše ga, te ga nazvaše biskupom, jerbo je nosio o vratu komturni red, na kojem je u sredini križ crvenog emalja. Pa kad bi kadija Gluhić čaršijom prolazio, Turci bi mu nazivali: "Hvaljen Isus, biskupe!" - a on bi izvadio iz džepa 3 stotinarke u tvrdu, te bi im ih pokazao i odzdravio: "Vazda Isus hvaljen!" Nu sve je to bilo tiho i bez sablazni, kao od šale, ali je to bio neki znak, da će u buduće nicati svakovrsne oporbe u razvitku austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini. Kadiji Gluhiću bijaše sve jedno, što god mu sugragjani govorili; njemu je dobro bilo, kad je bio postigao prama vremenu i naobrazbi vrlo veliku čast i ugled, pa se još iznenada obogatio. To je sve bilo na jednu preporuku biskupa Kraljevića, koji ga je volio najviše izmegju svih Turaka u Mostaru. Nu kadija Gluhić poče se pokazivati neharnim prama biskupu Kraljeviću; on naime stade za svaku malenkost zatvarati katolike po 8 i više od 14 dana. Jednog se dana rasrdi biskup Kraljević na kadiju Gluhića radi toga, što je bio uhapsio na 8 dana nekog katolika Ivana Galića, a to samo za to, što je taj isti Galić imao običaj navratiti se

u dućan gdjekojeg nervozna Turčina, da mu malko zadipli. Mora se istaknuti, da je po starom običaju kadija imao još za ono vrijeme neko pravo miješati se i suditi takogjer u redarstvenim stvarima. Biskup fra Angjeo Kraljević čuv, za što je kadija dao zatvoriti Galića, dogje u konak i zahtijevaše, da se Galić odmah pusti na slobodu. I zbilja na biskupov zagovor Galić bi odmah oslobogjen. U ostalome bio je kadija Gluhić vrlo dobroćudan čovjek i društven, te je bio vazda u činovničkom i oficirskom društvu do kasno doba. Prije toga poznavao je samo Cimsko dobro vino, a tada okrenu u šampanjac, pa ga često i rado pio u kasini, katkad i do po noći, ako ne i dulje, a ipak je vazda bio trijezan i bistar.

Ali tko bi ispričao sve epizode, koje su se odigravale u onome burnome vremenu iza okupacije, naročito u Mostaru, tome zanimivom glavnome gradu kršne Hercegovine? Ja ću ipak još malko proslijediti, u koliko mi bude moguće sabrati ono, što bi još važnije bilo za čitatelje.

Već sam prije napomenuo, da u kršnoj Hercegovini nijesu mogli c. i k. traini vršiti službe transporta polag vojničke uredbe, s toga neki Abendroth, umirovljeni kapetan (Rittmeister) c. i k. garde, primi na se transport živeža i sviju vojničkih potreboća u Hercegovini. U tu svrhu dobi od vojničke uprave, kako je sam kazivao, 3,000.000 forinti predujma. Tako on odmah početkom okupacije otigje u Španjolsku i tu kupi 2000 konja i mazaga, koje su bile naučne, i još dovede 500 Španjolaca, da preganjaju vojničku opskrbu tamo i amo. Mazge i konji bili su, premda nabavljeni iz španjolskih brda, jako veliki, poput madžarskih konja, ali tanji i vitkiji. Španjolci su bili obučeni u sivaste hlače, modru mornarsku bluzu, a na glavi su imali dugačku crvenu pletenu kapu (kao dugačka čarapa), previjenu ostrag do ramena. Vladanje ovih ljudi bilo nam je smiješno; katkada bi išli pijani po ulicama i pojedini se čopori svagjali megjusobno, gdje bi se sretali. Najsmješniji su bili, kad bi se svagjali,

tada bi se jedni prama drugima zatrčali s uzdignutom rukom i stisnutom pesnicom urlikajuć, te bi rekao, da će sad jedan drugome nos razbiti; ali kad bi pesnica blizu nosa došla, ništa se ne bi dogodilo; oni bi se samo urličuć i psujuć opet razišli.

U ovome transportnome poduzeću bili su svi prama svome položaju službe ogromno plaćeni. Svaka kolona od 40 konja imala je konduktera jahača, koji je imao 400 forinti mjesečne plaće. Centralna uprava u Mostaru imala je četiri odjela, a poglavar svakog odjela imao je 1000 forinti mjesečno. Za stan pisarne plaćalo je to poduzeće 500 forinti mjesečno.

Kraj svega toga Abendroth je živio sjajno u svome privatnom životu. On je za jednu malu zidinu t. j. za jednu staru i malu ruševinu bio platio 5000 forinti, a tako bi bio Mostarac mogo kupiti za 100 forinti, pa na tim ruševinama uz velike troškove udoban stan adaptirao sebi i svojoj obitelji. Imao je sa sobom suprugu, sinčića od 6 godina i nećakinju.

Abendrothova je kuća bila puna svake sreće; uz njega išlo dobro svakome, koji je iole s njime općio. Kod njega su bili svaki dan sastanci i kuglanje, a u veče do kasno doba gozba, na kojoj su bila najotmenija gospoda. Najtečnija jela i slatkarije su se iznosile na sto i svaki je gost imao pred sobom četiri čaše za razna vina. Bordeaux, Saint-Julien, tokajac i šanpanjac trošio je se je do mile volje, a na pošljetku su se škatule od pet-šest vrsti najskupljih cigara redale po gostima, da se u miomirisnome dimu i veselome čavrljanju vrijeme provede što ugodnije.

Nakon 6 mjeseci Abendroth svoju zadaću završi, te stade likvidovati račune. Po tom ode u Beč s dobro nabijenom kesom, a iza njega ostade samo nekoliko njegovih činovnika, da poprtljaju ono, što je još bilo preteklo od inventara. No njegovi konji i mazge su krepavale od gladi po ulicama, a nekoliko su ih i rasprodali na dražbi.

Jednog dana bi pozvan, da povjerenstveno procijeni štetu, koja je po štalama bila nanešena; konji i mazge su na ime jele grede od gladi, jerbo nijesu po nekoliko dana dobivale ni slame ni sijena niti zobi, pa su po vas dan i svu noć glodale grede, direke i jasle tako, da su se štale počele rušiti.

Još je jedan veliki poduzetnik sretno prošao uz okupaciju, a to je bio gradjevni poduzetnik Scharman. On je gradio barake po Bugarskoj 1877. za rusku vojsku, no tu je, kako je bar on kazivao, bio izgubio puno novaca. Nego uz okupaciju dogje u Mostar, da sagradi barake, sve od kamena i željeza, za austro-ugarsku vojsku. Te barake u južnome i sjevernome djelu grada biše pogogjene za 9,000.000 forinti. Nu i ovaj poduzetnik na jednoć prestade raditi veleć, da on ne može dalje, jerbo da je on to jevtino pogodio. Na to dogje iz Beča povjerenstvo, da sve tačno pregleda, te su Scharmanu napokon morali namiriti preko pogodbe, kako sam razumio, još 3,000.000 forinti. Sav materijal osim kamena, kreča i vode: željezo, podovi, vrata, prozori, gvozdene grede i uopće sve dogje iz Graca i Beča gotovo, preko Trsta željeznicom, iz Trsta morem do Metkovića, a onda do Mostara u kolima, pa nije čudo, ako je ono nekoliko baraka zapalo 12,000.000 forinti. Ja sam jedanput za 47 kilometara daljine iz Mostara u Metkoviće i natrag za fijaker platio 100 forinti. Eto kakva su onda bila vremena, pa je pojmljivo, kako je prama tome sve skupo bilo. Tako su jedni zdvajali, a drugi nasipali džepove. Mene su tada zvala razna poduzeća, da stupim u njihovo kolo, te bih onda bio možda postao bogatašem, nu bio sam državni činovnik, pa sam se držao daleko od tih ponuda, tim više, što su me generali Jovanović i Teodorović od toga odvraćali obećavajući mi veliku budućnost u državnoj službi, kad sam im tada bio vrlo potrebit, a drugijeh osim mene nije bilo.

Pa inače bila su teško ondašnja vremena. U konaku mutesarifata sve su bili buntovnici uništili, a valjalo je

proslijediti službovanje po starome sistemu. Tada je biskup Kraljević imao neku staru, krnjastu tiskarnu, kojom je upravljao fra Franjo Miličević. Obojicu zamolih, da mi je pozajme, da dadem napraviti razne tiskanice za urede. Hvala njihovoj dobroti, ja dobro uspjeh u uregjenju svih potrebnih tiskanica, te je svaki dan išlo na bolje u svim kancelarijama, dok napokon zemaljska vlada 1. januara 1879. ne stupi u djelovanje. Iza toga se je moglo sve, što je trebalo, nabavljati od njezina ekonomata, ali i onda sasvim malo, jer je istom početak bio. U Mostaru su tada oblasti bile sastavljene po starome turskome sistemu, ali s vrhovnim novim osobljem, novim uredovnim jezikom, i poglavarima vojničkog staleža, i to ovako: XVIII. zapovjedništvo divizije bilo je kao kružna oblast; zapovjednik divizije bio je mutesarif, pa je predsjedao upravnome vijeću, a probirao i potpisivao sve spise civilne uprave. On je imao uza se civilnog izvjestitelja. Mjesno vojno zapovjedništvo bilo je kotarska oblast, a tako su isto bila sva mjesna vojna zapovjedništva po provinciji i kotarske oblasti. Ovima je bio po gradovima po mogućnosti dodijeljen po jedan civilni činovnik kao izvjestitelj i povjerenik.

Za mene su tada bili teški dani, jer bijah zapao u posao preko vrha moje glave. Morao sam dnevno sve molbe, tužbe, kaznene gragjanske i druge podneske primati, te ih onda pročitati i dodijeliti, gdje koji spada, a silna usmena raspravljanja probila mi bila glavu. Bilo je dana, da smo svi morali raditi po dvanaest sati na dan, a bilo je slučajeva, gdje sam morao raditi od 5 sati jutrom do po noći, s jednim satom počinka u po dne. Valjalo mi je sve podneske pročitati i urediti za dnevno upravno vijeće, gdje zapovjednik divizije predsjeduje, u tome vijeću pobilježiti sumarno sve, što bi se odlučilo, i izraditi rješenja. Istoga sam dana imao po tri-četiri službena poziva, da sudjelujem kod drugih oblasti: kod mjesnog zapovjedništva, kod vojnog

opskrbnog magazina, kod glavnog štaba divizije i kod drugih raznih povjerenstva, a osobito kod ženijskog ravnateljstva i drugih poduzeća, pa radi smetanja posjeda u kamenolomu i smetanja privatnih zemljišta dok se je uregjivao javni promet.

Ove malenkosti nijesu možda čitateljima zabavne, ali poslije jedne generacije meni kao sijedu činovniku baš dobro gode, pa ih ne mogu propustiti u svojim doživljajima.

U ovome burnome vremenu moradoh se rastati sa svojim dobrim prijateljem francuskim konzulom Gastonom Wietom. Jednog mi jutra reče: "Dragi prijatelju! meni je reda ići u Sarajevo, da se sa svojom suprugom već sastanem nakon toliko dugog vremena. U Mostaru ne će biti više potrebe od konzulata stranih vlasti, jerbo je sada nastupio drugi način vladavine, gdje naše intervencije više ne treba u kršćanskim i političkim odnošajima. Vama velika hvala na svemu, što ste mi učinili u teškim danima". Težak je bio oproštaj!

Malo iza toga konzul Wiet na dva konja natovari, što je najvažnije bilo od njegovih stvari, službene spise i svoju privatnu prtljagu, konzulat privremeno zatvori i ostavi jednog slugu, da čuva kuće. Tada ovaj konzul odjaši s ona dva konja prtljage; jedan ga je kavaz s francuskom trobojnicom na dugačkom štapu pratio s prijeda, a drugi kavaz isto tako otraga jašući sve do Sarajeva.

Austro-ugarski konzul Strauss bio je megju tim već premješten, a na njegovo mjesto došao vice-konzul Müller. On je malo kasnije bio postao okružnim predstojnikom Sarajeva, te je napokon kao povjerenik reforma ispred Austro-ugarske monarhije umro u Solunu. Engleski konzul Freeman postade konzulom u Sarajevu; talijanski konzul takogjer svoj barjak sasvim skinu, te tako nestade konzulata stranih vlasti u Mostaru.

Koncem mjeseca oktobra 1878. rekoše, da je umirenje Bosne i Hercegovine i okupacija svršen čin. Sada se stadoše

pripremati odaslanstva iz raznih slojeva pučanstva, da idu u Beč pokloniti se Njegovu Veličanstvu caru i kralju. Već po svoj Bosni biše svi članovi deputacije odregjeni, a isto tako i u Hercegovini, pa i dan audijencije. No Bošnjaci su htjeli, da Hercegovci dogju u Sarajevo i njima se pridruže, a Hercegovci kao stari separatisti ne htjedoše, već im poručiše, da oni nijesu za Bosnu svezani, pa da će oni svoje poklonstvo sami obaviti bez Bošnjaka, pa tako i bi; Bošnjaci otigjoše preko Broda, a Hercegovci preko Metkovića i Tršta u Beč. Ali se deputacije obiju provincija ipak na izvjesno vrijeme moraše istodobno naći u Beču i zajednički pristupiti k audijenciji Njegovog Veličanstva cara i kralja. Bošnjaci se povratiše preko Broda, a Hercegovci preko Trsta Jadranskim morem. Ti ljudi nijesu vidjeli prije nikada carevih dvorova ni u Stambolu ni u Beču, pa kad su se vratili, prižali su o čudesima, što su tamo u svemu doživjeli i vidjeli, a mnogi su bili i odlikovani visokim redovima.

Kad su sve vojničke operacije bile dovršene i nasta opći mir, nastadoše pripreme, da se civilna uprava uvede u okupiranim zemljama.

I zbilja već 1. januara 1879. bi proglašena i zasjede na vladanje zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu. Nakon toga stiže od zemaljske vlade brzojav na zapovjedništvo XVIII. infanterijske divizije u Mostar slijedećega sadržaja:

"Svi turski činovnici imadu se otpustiti; samo se imade Martin Gjurgjević zadržati u službi." Tada je bio sudski savjetnik Petranović dodijeljen zapovjedništvu divizije kao upravitelj, odnosno izvjestitelj okružja, a njemu je bio dodijeljen kao tajnik Ante Draganić. Draganić mi donese brzojav i reče, da sakupimo turske činovnike, pa da im objavimo tu tužnu vijest. Mi ih sakupismo, saopćismo im vladin brzojav i uzesmo u inventar sve, što je bilo u konaku, i oprostismo se sa suradnicima u poslovima teških

vremena. Nije nuždno opisivati, kakva je panika megju njima tada nastala. Koji su bili pripadnici ovih provincija, ostadoše doma, a koji su bili Osmanlije, otigjoše u svoje zavičaje.

Time završujem zadnje poglavlje svojih Memoara.

Martin Gjurgjević.

Sistem bašibozučke svijesti

(Prilog problemu antisistemskog mentaliteta u Bošnjaka)

Memoari sa Balkana (1858-1878) Martina Đurđevića (Gjurgjevića, kako je on svoje prezime pisao), koji su štampani 1910. godine u Sarajevu, pripadaju memoarskim i historijskim štivima iz kojih se, često vrlo detaljno, razviđa barem nekoliko sljedećih stvari:

A) Kakva se sudbina terora nacionalne historije (ili terora *nacionalne histerije!*) evropskog i evropeizirajućeg tipa natkriljuje nad Bosnom i Hercegovinom iz nje same, ali mnogo više iz njezina susjedstva, u drugoj polovini XIX stoljeća;

B) Kako je objavljena i obavljena smjena velikih civilizacijskih svjetova i sistema u Bosni i Hercegovini, i kako se (tada već gotovo dovoljno jasno nacionalno izdiferencirano, ali i vjerski vrlo odjelito identificirano i samodefinirano) stanovništvo Bosne, bošnjačko/muslimansko, hrvatsko/katoličko i srpsko/pravoslavno, ponašalo i određivalo spram propasti Osmanske i dolaska Austrougarske imperije;

C) Do koje je mjere bošnjačko stanovništvo nepripremljeno i neorganizirano, te kako su se bošnjački krugovi odlučivanja i centri moći za nekoliko godina sasvim raspali.

* * *

Gjurgjevićevi memoari, naravno, jesu njegovo, pa prema tome umnogome subjektivno, viđenje, praćenje i ispraćanje posljednja dva desetljeća Osmanske imperije u Bosni i Hercegovini. Gjurgjevića na mnogim mjestima vidimo prvo kao bosanskog katolika, zatim kao Hrvata s

još uvijek nemuštim i do riječi nedovedenim osjećanjem **totalnog hercegovačkog hrvatstva** (on, naime, nekoliko puta veli za Bosnu da je "njegova domovina", što se ima zahvaliti vjerovatno onom probosanskom, ponekada čak i ultrabosanskom franjevačkom bilu na koje Bosanski Muslimani, Bošnjaci nisu, iz današnje perspektive gledano, spremno i blagovremeno reagirali u smislu zajedničkog bosanskog nacionalnog nastupa muslimana, katolika i, vjerovatno, mnogih pravoslavaca).

Gjurgjevića, potom, vidimo i kao činovnika turskoosmanske carevine, koji sasvim dobro poznaje njezin sistem (često i vrlo korektno pokušava objasniti pokoji propis iz šerijatskog pravnog sistema da bi svojim memoarima dao potrebnu jasnoću).

Vidimo ga, k tome, i u misijama različitih namjera i ciljeva, napose je tu zanimljiv njegov boravak u Crnoj Gori i, dakako, u Zagrebu. Historičari će sa svoje strane dati, a mnogi već i jesu, svoj sud o Gjurgjevićevim izravnim viđenjima tadašnjih za Bosnu i Hercegovinu krupnih događaja.

No, nama su ovdje memoari Martina Gjurgjevića najznačajniji u onim dijelovima gdje on govori o Bošnjacima, tačnije po onim dijelovima iz kojih najviše dokučujemo nešto što bih ovdje nazvao "bašibozučkim sistemom svijesti".

Ta sintagma nije sama po sebi oprečna, kako bi izgledalo na prvi pogled, s obzirom na to šta sve znači riječ **bašibozuk** (i šta su joj, k svemu tome, iz svojega mentaliteta Bošnjaci pridodali, kako su je svojim ponašanjem "obogatili" i zavičajno oblikovali).

Gjurgjevićevi memoari su nam ovdje samo dobar, davno objelodanjen i, na žalost, ne jedini dokument! Naime, na stranicama 15. i 16. svojih memoara Gjurgjević veli da je Turska, da bi spriječila upade Crnogoraca u Hercegovinu s početka druge polovine XIX stoljeća, osnovala vojsku

"...od 5.000 dobrovoljaca raznih narodnosti svoga carstva iz balkanskih krajeva i svakovrsne vjere iz Epira i Macedonije, a to sve po izboru junaka u svome narodnom odijelu i pod narodnim oružjem, pa ih razmjesti po raznim tačkama crnogorske granice pod glavnim zapovjedništvom Dedage Čengića, sina glasovitog Smailage. Vigjao sam razne odjele toga bašibozuka u raznolikom odijelu. Jedni su imali arnautske fistane, drugi dolame makedonske, a Bošnjaci su voljeli crvene čakšire sa fermenom i čepkenima. Tada je Lazar Sočica bio kod Dedage Čengića obljubljen juzbaša (kapetan). I zapovjednici su nosili raznolike haljine prema običaju svog zavičaja; samo su prosti bašibozuci nosili opanke, a časnici kao konjanici imali su crvene čizme s kalčinama, nešto bolje fermene i čepkene izvezene zlatom. Osim toga su časnici nosili s lijeve strane sablju i kubure za pojasom, a obični su vojnici uz dugački dževhedar (pušku) imali za pasom jatagan i po dvije kubure. Ovi su bašibozuci imali dobru plaću i uz to dobivali brašna i bravetine. Na taj način ih je morala turska uprava uza se držati, jer su ovakvi vojnici pod plaću lako mogli prebjeći na crnogorsku stranu, ako bi im se učinila veća nepravda.

No ni ova bašibozučka uredba nije valjala po tursku, jer se ovi bašibozuci izrodiše u prave razbojnike: strah i trepet zadavali su svuda, gdje bi se našli, i uistinu činili razne zulume. S toga nakon 5 godina raspusti Turska ove bašibozuke, pa na granicu postavi redovite kordunaše..."

Turska, dakle, vidimo to, prvo uviđa da je u Bosni pogodan teren da se paravojnim (bašibozučkim) jedinicama otkloni zlo (kakvo je crnogorska hajdučija), a zatim uviđa da se tim gore navedenim bašibozučkim rješenjem ne mogu legalno niti legitimno riješiti smrtne opasnosti po državu.

Trebalo bi uložiti itekako mnogo istraživačkog napora da se odgovori na pitanje šta je to u mentalitetu Bošnjaka što se tako moćno i žestoko suprotstavlja reformama u Bosni, gdje je otpor reformskim sistemskim rješenjima

(tanzimatima) bio neobično velik. Ovdje, naravno, ne mislimo na žal za odlaskom Osmanske carevine, već mislimo na strašne posljedice koje će uslijediti po Bosnu, i Bošnjake naročito, u vremenima kad oni gotovo da i nemaju jedinstveno organiziranu državnu i bosansku vojsku, policiju, itd.

Ne treba okolišiti nego treba otvoreno kazati da Bošnjaci pred sam dolazak Austrougarske imaju samo bezbroj isparceliziranih **bašibozuka u različitim gaćama i gunjevima**, a naročito je to slučaj onda kad već ona svojim sređenim trupama stupa u Bosnu. Takvi kakvi su bili u svojemu mentalitetu, a potom i u svojim manifestiranjima, Bošnjaci nisu mogli ranije od Turske i od Visoke Porte isposlovati i iznuditi samostalnost Bosne i Hercegovine. Kontraverzni eksperiment Husein-kapetana Gradaščevića sam za sebe govori da dobar dio bosanskog begovata nezavisnu Bosnu nije ni htio, a možda čak je nije umio ni misliti, jer bi to, na razini njihova govora emocijama koje se u historijskoj okrutnosti ni u šta ne broje, značilo odvajanje od Turske!

Kako je bilo otužno stanje naroda bošnjačkoga u vrijeme kad desetak krupnih begovskih porodica drma Bosnom u stoljeću civilizacijske smjene! Taj begovat, sam za sebi i po sebi, bio je jedan bašibozuk krupnoga lika.

Kako će se pokazati kasnije u novijoj povijesti, jedan od sržnih problema naše bošnjačke i bosanske povijesti je taj što smo zadnjih deset decenija osmanske imperije **svoju svijest sveli na bašibozučku** na svim razinama života značajnim za državnu samostalnost Bosne i naroda.

No, znamo, naravno, da historija nije nikakva personifikacija prošlosti sa izraslim ušima, pa da ju se kasnije, iz potonjih vremena i perspektiva, za te uši tegli kako ko hoće po svom naumu i sukladno svom restauratorskom projektu. Što je bilo, bilo je! Pa ipak, mentalitet bašibozučkog organiziranja (Hadži Lojina vojska,

Šemsekadića muftije vojska, travnički bašibozuk zajedno sa nikšićkim u Mostaru 1878., itd., itd.) jesu onaj najveći znak kako se razjedinjeno i neefikasno dočekao dolazak austrougarske vojske, a k tome i znak da Bošnjaci niti njihovi centri odlučivanja u to vrijeme nisu uspjeli djelotvorno osmisliti svoje stanje kao djelotvornu i efikasnu politiku svoje opće sudbine novijih vremena.

(Dobro je prisjetiti se ovdje Edhema Mulabdića i "Zelenog busenja". Tu se Bošnjaci Maglaja nadaju da će doći neka velika vojska odnekud iz drugih bosanskih gradova, pa se suprotstaviti trupama Austrougarske... što je, naravno, samo metafora za opće osjećanje koje je vladalo u tadašnjoj bašibozučkim sistemom mišljenja i djelovanja izdijeljenoj Bosni i Hercegovini.)

Navedimo opet Gjurgjevića koji opisuje kako travnički i nikšićki bošnjački bašibozuk hara u Mostaru u samom muftijstvu, mutesarifatu i drugim državnim institucijama. Tim riječima jedva da treba ikakav komentar:

"Sad ću pak pričati, šta se je u konaku dogodilo. Kad u viječanju (Bošnjaci, op. E.K.) nijesu mogli doći do nikakovog zdravog zaključka, na jedan put se digoše na noge zapovjednici: Alijaga Hamzić, Ali-efendija Haljevac i neki drugi prvenci revolucije, te zatražiše od mutesarifa, da ih kao najstariji carev zastupnik vodi u borbu proti kaurima. Mustafa-paša odgovori im, da je on dobio nalog od cara, da se ne smije nitko odupirati austro-ugarskoj vojsci, koja dolazi u zemlju na prijateljski način za to, da uspostavi red i mir, pa da on ne može prekršiti carske zapovjedi. Onda se oni okrenuše prama muftiji, te mu rekoše, da im on dade fetvu, da se mogu po šerijatu boriti proti neprijatelju. Muftija im odgovori apodiktično: "Gdje nema cara (islamskoga, op. E.K.), nema ni fetve po šerijatu". Tu se slučajno bio desio i potpukovnik Murat-beg iz Ali-pašine regularne vojske, da dade potpisati neke isprave za odlazak. Na prostranom hodniku pred

vijećnicom i u dvorištu konaka bijaše sakupljena velika rulja naoružana bašibozuka i veći dio redifskog bataljuna iz Travnika. Kad čuše odgovor mutesarifa i muftije, dadoše vogje znak klanja, a rulja nahrupi u vijećnicu i stade hvatati tobožnje izdajnike, da ih isjeku. Najprvo pade žrtvom handžara Mustafa-pašin zet Ali-beg; njega posjekoše u vijećnici na očigled punca mu. Mutesarifa izvedoše u dvorište, ispališe u njega ostraga kuburu, a za tim priskoči Mehmed-beg Memac, otpušteni činovnik desetine, pa ga sabljom posječe. Potpukovnik Murat-beg bijaše izletio na hodnik; no i njega ondje rulja sasječe na komade. Muftija Karabeg bijaše se megju tim sakrio u prohod, no našav ga izvukoše ga iz prohoda na hodnik, pa i njega ondje sasjekoše na komade tako, da su ga odnijeli u ponjavi na ukop. Kadija se je bio nekako proturao do dvorišta i stao bježati niz ulicu. No na ulici potepe mu se noga, pade, te ga stigoše i posjekoše. U tome krvavome vijećanju pade dakle pet ljudskih žrtava, a redifski bataljun iz Travnika izbaci salve iz pušaka pišteći u trube za znak slavlja nad tim pokoljem. Sav grad zamuknu od straha; svakog spopade panika. Kršćani mišljahu, da će sada nastati pokolj, a muslomani se bojahu pljačkanja Nikšićana i Travničana. Nikšićani navališe za tim u harem muftije Karabega i svu kuću opljačkaše, pa još uhvatiše za noge njegova dvogodišnjega sinčića, te ga htjedoše svega sasjeći, ali se ipak nagje megju njima jedan milostiv, te oslobodi jadno dijete od smrti. Ne poštediše ni ženskog stida: uhvatiše muftinicu i sve haljine s nje zguliše. Muftinica je imala golem niz dukata na grlu, uvezanih konjskom strunjom. Kako je konjska strunja čvrsta, ne dade se lako prekinuti, te su je trojica vukli po hodniku (divanhani), dok su joj tu zlatnu ogrlicu raskinuli i dukate razgrabili.

Na te vijesti mnogi su se gragjani bili razbjegli ili posakrivali..." (Memoari, 143-144).

Dakle, kako ovdje ne prepoznati slična i u krajnjoj

liniji ista **bašibozučka** stanja u kojima su živjeli Bošnjaci i u II svjetskom ratu, kada je u njihvovoj domovini Bosni i Hercegovini bilo na desetine muslimanskih milicija, **čija se zasluga u zaštiti bošnjačkog stanovništva od četničkih i ustaških formacija ne smije zanijekati**, ali sve te milicije nisu bile uvezane nikojim državnim sistemom djelovanja i rezona?! Kako se ovdje ne prisjetiti najnovijih (1992-1995) pljačkanja mnogih čaršija od strane mnogih naših bašibozuka?!

Ćepenačko-hadžijsko-bašibozučko-milicijsko-mahalarsko-seosko organiziranje Bošnjaka sve do najnovijeg vremena, pa i u njemu samome, dovelo je ovaj narod do samoga ruba opstojnosti. To je danas jedini narod u Evropi kojemu prijeti nestanak i uništenje.

* * *

Mentalitet bašibozuka u Bošnjaka i odsustvo modernog, efikasnog i dostojanstvenog političkog i državnog ophođenja sa svojom nacionalnom sudbinom vidljiv je na svim razinama, a prije svega na razinama institucija. One su, bašibozučkim automatizmom i mentalitetom, određene subjektom onoga ko im stoji na čelu, samo on biva neprikosnoven i suveren! Institucija nije suverena i nije neprikosnovena, a još su manje suvereni zakonski papiri na kojima je institucija ustanovljena. Kriza Bošnjaka, pa i muslimana općenito u modernoj povijesti, jeste u izravnoj vezi i srazmjeri sa krizom njihovih institucija.

K tome, bošnjački bašibozučki mentalitet u novijoj povijesti umnogome je diktiran klanovima tzv. "uglednih" porodica. Sećijska debata i "demokratija" i čaršijski "parlamenti" diktirani su hadži duhotinama različitog soja. Vidimo to iz naše nedavne krvave historije, vidimo to i iz

knjige ovoga katolika i Hrvata Gjurgjevića, vidimo i iz drugih knjiga, vidimo zapravo ono što dobro znademo!

Memoare Martina Gjurgjevića, kad se odvade ona mjesta gdje je on naglašeno katolik i Hrvat i gdje ta naglašenost djeluje na formiranje tendencioznih zaključaka, moramo čitati sa gorkom i nepodnošljivom sviješću o sudbini dugotrajnog propadanja i devastiranja Bošnjaka i Bosne i Hercegovine od drugih, ali i od samih Bošnjaka!

Da bismo se toj sudbini suprotstavili moramo se vratiti zakonitim institucijama moderne povijesti, spasonosnim za narod, vratiti se prije svih drugih instituciji države Bosne i Hercegovine. A vratiti se toj spasonosnoj instituciji znači odreći se ćepenačko-hadžijsko-mahalarsko-milicijsko-čaršijsko-seoskog i hadži duhotinskog organiziranja institucija i diktiranja institucijama!

To ukratko znači odreći se bašibozučkog ponašanja!

Bašibozučko ponašanje Bosnu pretvara u "para Bosnu", sve njezine institucije u "para institucije", a Bošnjake u "para narod"!

U Sarajevu, uoči ramazana 1417.
januara 1997.

Prof. dr Enes Karić